

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

№ 2(94)/2019

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)
Индексі 74623
Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

№ 2(94)/2019

Сәуір–мамыр–маусым
28 маусым 2019 ж.

Апрель–май–июнь
28 июня 2019 г.

April–May–June
June, 28, 2019

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2019
Караганда, 2019
Karaganda, 2019

Бас редакторы

химия ғыл. д-ры, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі

А.Т. Едрисов

Бас редактордың орынбасары **Е.М. Тажбаев**, хим. ғыл. д-ры, профессор,
ҚР ҰҒА корр.-мүшесі

Жауапты хатшы **Г.Ю. Аманбаева**, филол. ғыл. д-ры, профессор

Редакция алқасы

Ж.Ж.Жарылғапов,	ғылыми редактор филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
М.І. Әбдуов,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Г.Ю. Аманбаева,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ш.М. Мажитаева,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ж.Қ. Смағұлов,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Б.С. Рақымов,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
А.С. Әділова,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
В.Т. Абишева,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Н.Ж. Шәймерденова,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Д.Д. Шайбакова,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Н.И. Бөкетов,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
С.А. Матяш,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
У.М. Бахтикереева,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
Т.В. Белашапова,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры (Өзбекстан);
Ү. Жетібайұлы,	филол. ғыл. д-ры (ҚХР);
К. Жанбозұлы,	филол. ғыл. д-ры (ҚХР);
Л. Матейко,	PhD д-ры (Словакия);
А. Золтан,	филол. ғыл. д-ры (Венгрия);
М. Фрешли,	PhD д-ры (Венгрия);
Л.М. Харитонова,	жауапты хатшы филол. ғыл. канд. (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (ішкі 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторлары

Ж.Т. Нурмуханова, И.Н. Муртазина

Компьютерде беттеген

Г.Қ. Қалел

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті» РММ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген. 23.10.2012 ж. № 13109–Ж тіркеу куәлігі.

Басуға 29.06.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 13,25 б.т. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 67.

Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100012, Қазақстан, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор

д-р хим. наук, профессор, чл.-корр. НАН РК

А.Т. Едрисов

Зам. главного редактора

Е.М. Тажбаев, д-р хим. наук, профессор,
чл.-корр. НАН РК

Ответственный секретарь

Г.Ю. Аманбаева, д-р филол. наук, профессор

Редакционная коллегия

Ж.Ж.Жарылгапов,	научный редактор д-р филол. наук (Казахстан);
М.И. Абдуов,	д-р филол. наук (Казахстан);
Г.Ю. Аманбаева,	д-р филол. наук (Казахстан);
Ш.М. Мажитаева,	д-р филол. наук (Казахстан);
Ж.К. Смагулов,	д-р филол. наук (Казахстан);
Б.С. Рахимов,	д-р филол. наук (Казахстан);
А.С. Адилова,	д-р филол. наук (Казахстан);
В.Т. Абишева,	д-р филол. наук (Казахстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук (Казахстан);
Д.Д. Шайбакова,	д-р филол. наук (Казахстан);
Н.И. Букетова,	д-р филол. наук (Казахстан);
С.А. Матяш,	д-р филол. наук (Россия);
У.М. Бахтикереева,	д-р филол. наук (Россия);
Т.В. Белошапкина,	д-р филол. наук (Россия);
М. Джусупов,	д-р филол. наук (Узбекистан);
У. Жетибайұлы,	д-р филол. наук (КНР);
К. Жанбозұлы,	д-р филол. наук (КНР);
Л. Матейко,	д-р PhD (Словакия);
А. Золтан,	д-р филол. наук (Венгрия);
М. Фрешли,	д-р PhD (Венгрия);
Л.М. Харитонова,	ответственный секретарь канд. филол. наук (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, И.Н. Муртазина

Компьютерная верстка

Г.Қ. Қалел

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология».

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: РГП «Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № 13109–Ж от 23.10.2012 г.

Подписано в печать 29.06.2019 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 13,25 п.л. Тираж 300 экз. Цена договорная. Заказ № 67.

Отпечатано в типографии издательства КарГУ им. Е.А. Букетова.

100012, Казахстан, г. Караганда, ул. Гоголя, 38. Тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Main Editor

Doctor of Chemical sciences, Professor, Corresponding member of NAS RK
A.T. Edrissov

Deputy main Editor **E.M. Tazhbaev**, Doctor of chem. sci., Professor,
Corresponding member of NAS RK

Responsible secretary **G.Yu. Amanbayeva**, Doctor of philol. sciences, Professor

Editorial board

Zh.Zh.Zharylgapov,	Science Editor Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
M.I. Abduov,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
G.Yu.Amanbayeva,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
Sh.M.Mazhitaeva,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
Zh.K.Smagulov,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
B.S. Rakhimov,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
A.S. Adilova,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
V.T. Abisheva,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
N.Zh.Shaimerdenova,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
D.D. Shaibakova,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
N.I. Buketova,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
S.A. Matyash,	Dr. of philol. sciences (Russia);
U.M. Bakhtikereeva,	Dr. of philol. sciences (Russia);
T.V. Beloshapkova,	Dr. of philol. sciences (Russia);
M. Zhushupov,	Dr. of philol. sciences (Uzbekistan);
U. Zhetibaiuly,	Dr. of philol. sciences (China);
K. Zhanbozuly,	Dr. of philol. sciences (China);
L. Matejko,	PhD (Slovakia);
A. Zoltan,	Dr. of philol. sciences (Hungary);
M. Freshly,	PhD (Hungary);
L.M. Kharitonova,	Secretary Cand. of philol. sciences (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-03-69 (add. 1026); fax: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Web-site: vestnik.ksu.kz

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, I.N. Murtazina

Computer layout

G.K. Kalel

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: RSE «Academician Ye.A. Buketov Karaganda State University».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 13109–Zh from 23.10.2012.

Signed in print 29.06.2019. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 13,25 p.sh. Circulation 300 copies. Price upon request. Order № 67.

Printed in the Ye.A. Buketov Karaganda State University Publishing house.

38, Gogol Str., 100012, Kazakhstan, Karaganda. Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

МАЗМҰНЫ

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Шайбакова Д.Д.</i> Шетжұрт (диаспора) коммуникациядағы эндоглоссты және экзоглоссты бағыты	8
<i>Исина Г.И., Ху Синь Хуа, Аманбекова Д.Е.</i> Тіл этникалық менталитеттің туындысы ретінде ...	15
<i>Шеризатова Ж.Ж.</i> Метафора медициналық терминдердің ең нәтижелі тәсілі ретінде	21
<i>Телғараева Л.Б., Мұсалы Л.Ж.</i> М.Мағауиннің «Аласапыран» романындағы прецедентті феномендердің ерекшелігі	27
<i>Кенжеғалиев С.А., Жакулаев Ә.М.</i> Ділдік лексиконға сипаттама	34

ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ДІНИ ӘДЕБИЕТТЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Иманғазин М.М.</i> Ғұн басшысы Аттила жайлы мифтер және тарихи фактілер	41
<i>Мустоянова А.Т.</i> Қазіргі шетелдік әдебиеттанудағы сыни көзқарастар туралы	46
<i>Жауынишева Ж.Б., Қиынова Ж.Қ., Веселинов Д.</i> Әлемнің мифопоэтикалық бейнесіндегі санның әдет-ғұрыптық семантикасы	53
<i>Филимонова А.П., Харитонова Л.М., Сонмез М.Дж.М.</i> Постмодернистік романның интерпретациясындағы театрлану концептісі	58
<i>Карипбаев Ж.</i> Әдеби шығармашылықтағы рухани контекст	63

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ЛИНГВОДИДИКТИКА

<i>Құрманова Б.Х.</i> Тілдік емес жоғары оқу орындарында тілдік құзыреттілікті қалыптастырудың бір компоненті ретінде орыс тілі сабақтарында шығармашылық тапсырмаларды қолдану	71
<i>Исалиева А.А., Исалиева А.Т.</i> Тілдік пәндер оқытудың интерактивті әдістері	77
<i>Оспанова Б.Р., Касенова Н.А., Тюрина С.Ю.</i> Техникалық жоо студенттерінің кәсіби және жалпы мәдени құзыреттілігін қалыптастыру ерекшеліктері	84
<i>Масақова Г.А., Құрман Н.Ж., Айтбаева Б.М.</i> Жоғары оқу орнында қазақ тілін қашықтан оқытудың дидактикалық негіздері	91
<i>Ағманова Ә.Е., Валова М.В.</i> Жаңартылған білім беру мазмұны контексінде мәдени концептерді үйрену әдістемесі	97

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР	105
----------------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

<i>Шайбакова Д.Д.</i> Эндогlossная и экзогlossная направленность в коммуникации диаспоры	8
<i>Исина Г.И., Ху Синь Хуа, Аманбекова Д.Е.</i> Язык как производное этнического менталитета ...	15
<i>Шеризатова Ж.Ж.</i> Метафора как наиболее продуктивный способ образования медицинских терминов	21
<i>Телгараева Л.Б., Мусалы Л.Ж.</i> Особенности прецедентных феноменов в романе М. Магауина «Аласапыран» («Вешние снега»)	27
<i>Кенжегалиев С.А., Жакулаев А.М.</i> Характеристика ментального лексикона	34

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОГО И ЗАРУБЕЖНОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

<i>Имангазинов М.М.</i> Мифы и исторические факты о предводителе гуннов Аттиле	41
<i>Мустояпова А.Т.</i> К вопросу о критических подходах в современном зарубежном литературоведении	46
<i>Жауыншиева Ж.Б., Киынова Ж.К., Веселинов Д.</i> Сакральная семантика числа в мифопоэтической картине мира	53
<i>Филимонова А.П., Харитонова Л.М., Сонмез М.Дж.М.</i> Концепт театральности в интерпретации постмодернистского романа	58
<i>Карипбаев Ж.</i> Духовный контекст в литературном творчестве	63

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В ЛИНГВОДИДАКТИКЕ

<i>Курманова Б.Х.</i> Применение творческих заданий на занятиях русского языка как одного из компонентов формирования языковой компетенции студентов неязыковых факультетов	71
<i>Исалиева А.А., Искалиева А.Т.</i> Интерактивные методы обучения языковым дисциплинам	77
<i>Оспанова Б.Р., Касенова Н.А., Тюрина С.Ю.</i> Особенности формирования профессиональных и общекультурных компетенций студентов технического вуза	84
<i>Масакова Г.А., Курман Н.Ж., Айтбаева Б.М.</i> Дидактические основы дистанционного обучения казахскому языку в вузе	91
<i>Агманова А.Е., Валова М.В.</i> Подходы к изучению культурных концептов в контексте обновленного содержания образования	97

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	105
---------------------------	-----

CONTENTS

ACTUAL PROBLEMS IN THE LANGUAGE

<i>Shaibakova D.D.</i> Endoglossic and exoglossic orientation in diaspora communication	8
<i>Issina G.I., Hu XinHua, Amanbekova D.Ye.</i> Language as a derivative of ethnic mentality	15
<i>Sherizatova Zh.Zh.</i> Metaphor is a productive way in the formation of medical terminology	21
<i>Telgaraeva L.B., Mussaly L.Zh.</i> Features of precedent phenomena in the novel «Alasapyran» by M. Magauin	27
<i>Kenzhegalyev S.A., Zhakulayev A.M.</i> Characteristic of the mental lexicon.....	34

TOPICAL ISSUES OF DOMESTIC AND FOREIGN LITERATURE

<i>Imangazinov M.M.</i> Myth and historical facts about Rome and the Huns leader Attila	41
<i>Mustoyapova A.T.</i> Regarding the critical approaches question in modern literary study	46
<i>Zhauynshiyeva Zh.B., Kiyнова Zh.K., Vesselinov D.</i> Sacred semantics of the number in the mythopoetic picture of the world.....	53
<i>Filimonova A.P., Kharitonova L.M., Sonmez M.J.M.</i> Concept of theatricality in the interpretation of the postmodern novel	58
<i>Karipbayev Zh.</i> Spiritual context in literary creativity	63

MODERN APPROACHES IN LINGUODIDACTICS

<i>Kurmanova B.Kh.</i> Application of creative tasks in Russian language classes as one of components of formation of language competence of students of non-language faculties	71
<i>Issaliyeva A.A., Iskaliyeva A.T.</i> Interactive methods of teaching linguistic disciplines	77
<i>Ospanova B.R., Kasenova N.A., Tyurina S.Yu.</i> Features of the formation of professional and general cultural competence of students of a technical university	84
<i>Masakova G.A., Kurman N.J., Aytbayeva B.M.</i> Didactic bases of distance learning of Kazakh language in higher educational institution.....	91
<i>Agmanova A.Ye., Valova M.V.</i> Approaches to the study of cultural concepts in the context of updated content of education.....	97

INFORMATION ABOUT AUTHORS	105
---------------------------------	-----

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

ACTUAL PROBLEMS IN THE LANGUAGE

УДК 81–13

Д.Д. Шайбакова

*Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан
(E-mail: damina1shaibakova@gmail.com)*

Эндогlossная и экзогlossная направленность в коммуникации диаспоры

Две тенденции — сохранение исконного содержания и адаптация к инокультурным условиям — обуславливают специфику существования диаспоры. Они проявляются в коммуникативном поведении ее представителей. В последние годы диаспорой называют русских, проживающих в Казахстане, в других постсоветских странах. Такая квалификация не вполне соотнобразуется с определением диаспоры с точки зрения ее образования. Однако по ряду критериев, в частности, по смешанному культурному коду, восприятию мира, оценочным реакциям, русская этическая общность все же отличается от других. Трансформация сознания русских в инокультурной среде объясняется как необходимостью адаптации к условиям существования в этой среде, так и оценочным отношением к ним. Совокупность черт, характеризующих особенности поведения и восприятия, формирует диаспоральное сознание. Диаспоральное сознание связано с понятием идентичности, которая складывается из национальной, этической, личностной составляющих. Язык не всегда становится маркером идентичности, так как диаспора может перейти на язык страны пребывания.

Ключевые слова: диаспоральное сознание, идентичность, эндогенный, экзогенный выбор.

Термины «диаспоральное сознание» и «диаспорная идентичность» часто выступают как синонимичные, хотя сам вопрос о существовании диаспорального сознания является дискуссионным. К нему обращаются в рамках исследования развития постколониальных стран, культурных и языковых контактов. Диаспоральное сознание выделяют на том основании, что в сравнении с этической идентичностью осознание идентичности в диаспоре значительно сложнее: «У представителей такого субэтнуса (диаспоры) существует, как правило, двойное или тройное самосознание: сознание принадлежности к государству — национальная идентичность (nationality), к этносу (ethnic identity) и принадлежности к диаспоре (diasporic identity)», — пишет Г.Ким [1].

Русская диаспора постсоветских стран имеет смешанную идентичность, что объясняется сменой гражданства на той же территории проживания. В российской академической науке идентичность русской диаспоры видят в демонстрации этничности (в этом случае применяют термин «русская диаспора») или общности языка (русская диаспора). Несмотря на спорность подобного рода разделения удовлетворительным следует признать сам факт определения системообразующего стержня диаспоральной корпоративности. Анализ публикаций по проблемам русской диаспоры в Казахстане [2, 3] убеждает в том, что большинство авторов не считают сформировавшейся диаспорой русское население республики именно из-за отсутствия объединяющего стержня. К такому выводу приходит М.Крамаренко, анализируя ближайший период: «Русские в ближнем зарубежье не живут общиной и поэтому не являются диаспорой в классическом виде, так как у них не сформировались эффективные институты внутренней консолидации» [2]. Отрицали возможность диаспоральной концептуализации на постсоветском пространстве А.А. Князев [3; 12, 13], С.Ю. Пантелеев [4]. Все эти суждения о диаспоральной идентичности русского/русскоязычного населения основаны на факторе институализации.

Но есть и другие подходы. Так, объединяющим фактором русскоязычного населения Украины М. Рябчук считает «советскость» [5]. В западных же исследованиях центральной является мысль о том, что «проблема российской диаспоры в странах СНГ инспирирована политическими амбициями России и не имеет под собой ни практического, ни академического основания» [6; 11].

Подобного рода квалификация русского населения за пределами России вызывает вопрос: не осложняет ли научное описание категория диаспорной идентичности, диаспорального сознания? Думается, нет. Категория диаспорной идентичности помогает понять сложность процессов взаимодействия своего и чужого в мировоззрении и в коммуникации представителей диаспор структурировать описание этой специфики. Она побуждает искать закономерности, общее в проявлении своего или чужого. В противном случае мы наблюдаем спорадичность, разрозненность, отсутствие системных проявлений в осмыслении процесса взаимодействия контактирующих лингвокультур. Поэтому в методологических целях приемлемо такое обозначение.

По признанию многих ученых, диаспоральное сознание русских в Казахстане находится в стадии становления, так как недолгой является история разрозненного существования единого этноса, есть общее с Россией медийное пространство, русский язык имеет высокий статус в стране. Оно формируется в процессе выработки идеи, скрепляющей все поколения иммигрантов. В основе — понимание исторической судьбы народа [7]. Сотрудничество с Россией, интеграция в рамках существующих экономических сообществ способствуют поддержанию связей русских Казахстана с исторической родиной. Определенное значение имеет религиозный фактор. Так, философ Н.Ильин связывает русскую идентичность с соборностью. На территории Казахстана Русская Православная Церковь имеет более 200 приходов. В целом в стране зарегистрировано более десятка организаций, чья деятельность направлена на сохранение русского языка и культуры. Однако их организационный потенциал невелик, политические ориентации различны, считает М.Крамаренко [2].

Чем же отличается диаспоральное сознание? Характеризуя диаспоральное сознание русских Казахстана, А.А. Шаяхметова полагает, что следует учитывать: а) общие черты русского менталитета, сформированные исторически (соборность, этатизм, патернализм, хлебосольство, религиозность, лень, самовозвеличивание и бескорыстие и др.); б) ценности советского периода (коллективизм, равенство, патернализм, приоритет трудового коллективизма, противостояние западной культуре); в) смятение после распада СССР (стремление полагаться больше на себя, чем на государство (апатернализм), социальная мобильность и вместе с тем безверие, неуверенность в завтрашнем дне (части русских и др.); г) ментальные представления казахов, воспринятые русскими (уважительное отношение к старшим, гостеприимство) [8].

Безусловно, проблема диаспоры — это проблема и социальная, и психологическая, и политическая, и культурная. Существование в инациональной среде неизбежно требует адаптации, определенной степени ассимиляции. При этом сохранение своей культурной, этнической самобытности побуждает к диаспоральной корпоративности, принятию своей системы ценностей.

Поддержание идентичности происходит в дискурсивной практике, повседневном опыте. Важную роль играет язык как символ этничности и как коммуникативное средство. Диаспора может утратить свой язык или, напротив, не освоить контактный язык страны пребывания. Значение имеет плотность расселения диаспоры. В местах компактного проживания есть более благоприятные условия для сохранения языка. И этот язык развивается, пополняясь новыми единицами, конструкциями. Так, в Казахстане на юге продвижение казахского языка идет более успешно, русские его осваивают в естественных условиях. В ситуациях постоянного взаимодействия этносов происходит формирование смешанного культуротипа, приобретается знание культурной информации, которое составляет обязательную часть коммуникативной компетенции.

В диаспоре происходит постоянное соизмерение своего и чужого, формирование оппозиции «мы» и «они». Одним из следствий этого является оценка, которая в большей степени субъективна, при том, что в коммуникации на одном языке представителей разных культур значения слов, их синтагматика могут быть одинаково понятны [9]. Данное утверждение справедливо по отношению к лакунарным концептам, т.е. к тем, которые отсутствуют в других культурах. Однако и в самых, казалось бы, универсальных концептах есть область несовпадения. Ассоциативные эксперименты, проведенные известным казахстанским психолингвистом Н.В. Дмитриук, выявили «определенную область несовпадения образов сознания русских, проживающих в Казахстане и России». Это показано на примере восприятия некоторых концептов, например, дом и семья. В словаре РАС зафиксировано больше ассоциаций с негативным и нейтральным отношением к родственникам, практически

отсутствует сознание ответственности за семейный клан, не проявляется необходимость «родниться». В полученных ассоциативных реакциях из Казахстана явно проявляется более корпоративное, дружественное отношение к семье и родственным связям, обязательность поддержания этих связей и отношений не только близкими, но и представителями титульного этноса Казахстана» [10; 95]. Такая трансформация сознания русских в инокультурной среде объясняется как необходимостью адаптации к условиям существования в этой среде, так и оценочным отношением к ним: воспринимается лучшее, позитивное. Не случайно для русского восприятия так важны оттенки значений, коннотации, смыслы [9]. Именно прагматически значимые единицы, тексты, модели речевого поведения важно адекватно интерпретировать в целях успешной коммуникации. К «культуроносным» языковым знакам и приемам относятся: 1) безэквивалентная лексика; 2) паремиологические и фразеологические единицы; 3) стилистические особенности; 4) коммуникативные стратегии и тактики; 5) речевой этикет. Так, этикет казахов не допускает критики кого-либо, но можно пожелать человеку того, чего у него нет — доброты, стойкости и т.д., часто в образном выражении. Слово для казаха значимо, орнаментальность речи выполняет не только эстетическую, но и экспрессивную функцию. Потому «нельзя принимать пожелания казахов за комплимент: за ними лежит глубокий философский смысл» [11; 54]. В перманентной бикультурной коммуникации неказахи овладевают данным культурным кодом в процессе социализации. При этом по отношению к обозначенным явлениям в языковой общности есть централы — те, кто старается следовать общепринятым нормам, и маргиналы — пренебрегающие ими. Если в первой группе оказываются представители других культур, то они переформулируют чужую культуру в рамках своего лингвокультурного опыта. Однако для взаимопонимания репертуар семиотических знаний должен быть общим или, по крайней мере, схожим. Говорящий использует знаки, свои и чужие, вербальные и невербальные, соответствующие ситуации общения.

Отмеченные различия в менталитете ставят перед русской диаспорой выбор — эндогенный или экзогенный. Первый нацелен на сохранение этнического, родного содержания, второй допускает проникновение чужеродного. В отношении языка отмечено следующее: «Экzogлоссная направленность обеспечивает ксенизацию языковой системы и является направляющим звеном в цепочке преобразований языковой системы», — констатирует Ю.Кобенко [12]. Экzogлоссия понимается как функционирование языка, при котором «степень цитирования культуры-донора в языке-реципиенте средствами языка-донора чрезвычайно высока» [13; 24].

Обосновывается явление экzogлоссии в социолингвистическом, контактологическом, психологическом планах. В когнитивном плане признается, что особенностью диаспорального сознания является эклектичное представление концептов. Например, концепт «евразийство», актуальный и для России, в казахстанском дискурсе имеет отличное содержание. Для России евразийство — это противопоставление себя Западу и присутствие восточных черт, напротив, для Казахстана — это противопоставление себя Востоку и присутствие европейских черт. Центральноазиатский регион имеет отличительные признаки, которые в последнее время принято квалифицировать как евразийские. Безусловно, они воспринимаются представителями разных этносов, проживающих на территории Казахстана. Соответственно, «дискурсивность языковой личности в инокультурной языковой среде носит амбивалентный характер» [14; 7]. И здесь вопрос заключается в доминировании тенденций пуризма или гибридации. Готовность русских к гибридации ряд ученых объясняет диахроническими причинами: «В массовом сознании русских обнаруживается исторически миграционная парадигма. Ее также утверждал факт постоянной колонизации. Русское языковое сообщество — это многомерные субцивилизационные пространства с нечеткими границами. Собственный — эндогенный выбор России заключается в определении вектора ее эволюции как сохранения своей цивилизации. Экзогенный выбор — вероятность существенного ограничения эндогенного выбора или даже отказа от него» [15; 10]. Сказанное по отношению к русскому языковому сообществу вообще в значительной степени проецируется на ситуацию диаспор в постсоветских странах, где этот выбор — эндогенный или экзогенный — обязателен. Люди продолжают жить на земле, которую считают своей, которую не покидали, но они оказались в другом государстве. Роджерс Брубейкер называет подобные случаи диаспорами катаклизма [16]. Такая диаспора стремится сохранить свою независимость, свое социокультурное пространство, связь с исторической родиной. Однако в инокультурном окружении язык не может избежать влияния контактирующего языка. Ш.Саранжи замечает, что в большинстве работ под знаком межкультурной или межэтнической коммуникации рассматривается общение лицом к лицу представителей разных культур, что он предлагает назвать межкультурной прагматикой. По его мнению, из всех школ ближе к пониманию коммуникации представителей разных культур подходит

школа Дж.Гамперца, корнями уходящая в социолингвистику, которая базируется на принципах интерэтнической коммуникации, учете искажений в восприятии, объясняемых корректировкой правилами своей культуры [17; 99]. Дж.Гамперц рассматривает варьирование языка в реально существующих коллективах как диалектальное, или межличностное, и внутриличностное, или наслаивающееся. Диалектальное (межличностное) варьирование происходит в группах, различающихся в социальном или территориальном отношении. Внутриличностное, или наслаивающееся, варьирование отражает заимствования и сдвиги в языке у отдельных говорящих. Это способ символизации социальных отношений. Его следствие в языке — замена целых слов. А коннотации связаны с ситуацией [18; 299]. Смещение культурных кодов формирует региональные коммуникативно-прагматические нормы. Чтобы понимать культурные стереотипы, необходим опыт общения. Облегчает усвоение то, что стандартизация речи ведет к формированию коммуникативных клише, которые характеризуются предсказуемостью и в билингвальной коммуникации.

Гамперц признавал, что нет методов формального анализа наслаивающегося варьирования, а именно это мы наблюдаем в межэтнической коммуникации. Здесь возможен метод непосредственно го наблюдения групп в определенных ситуациях взаимодействия [19].

Утвердившиеся подходы к описанию национальных и этнических культур не в полной мере применимы к особенностям смешанного культуротипа, синтезу культурных ориентиров, которые характерны для диаспоры, диаспорального сознания и определяют специфику языка, функционирующего в инокультурном окружении [20; 44–48]. Перед учеными здесь стоит задача построения общей типологии факторов, определяющих специфику языка диаспоры. В лингвокультуре диаспоры создается сложное переплетение разнородных признаков, единиц, приемов, механизмов, на что обращает внимание О.Тучина: «Стиль жизни диаспоры формируется на основе взаимодействия традиций и современности, опыта и воспоминаний, связи историй, культур и языков, а также ориентаций трех факторов отношений: самой диаспоры, принимающей стороны и исторической родины» [21].

Применительно к русскому языку различают диаспоры эмиграции (дальнее зарубежье) и диаспоры «катаклизмов» (по терминологии Роджерса Брубейкера [16; 6]) ближнего зарубежья. Диаспоры «катаклизмов» образовались вследствие дезинтеграции крупных полиэтнических политических образований [16; 6]. Особенностью диаспоры катаклизмов является не перекройка сознания, а его изначальное формирование в смешанной лингвокультурной среде. Вторая особенность — связь с исконным ареалом. В диаспорах эмиграции более частотен сознательный отказ от языка, преобладание воздействия социокультурных факторов на судьбу языка, существование языка преимущественно в устной форме. Во втором типе, т.е. в диаспоре, образовавшейся вследствие распада единого государства, напротив, отмечается сознательное удержание языка, сопротивление ассимиляции, развитие языка, более тесная связь с метрополией. Между тем в языке происходят изменения под влиянием иноэтнической культуры. Важно изучать, как именно влияет лингвокультура принимающей страны на изменение языка диаспоры. Как показывают экспериментальные данные, в постсоветских странах происходят изменения в употреблении языка, а в эмиграции — системные изменения, диффузия (Полински, Эндрю, Земская, Гловинская и др.). В эмиграции вкрапления в русской речи — это лексика из сферы технологий, общественной коммуникации, образования, они демонстрируют знание языка принимающей страны. Такие вкрапления характерны для билингвов. В постсоветских странах, по крайней мере, мы можем судить по странам центральноазиатского региона, вкрапления — это названия реалий культурной и этнической жизни принимающей стороны, безэквивалентная лексика контактирующего языка. Они не мотивированы переключением кода или смешением кода, часто являются облигаторными заимствованиями.

Таким образом, наши рассуждения о специфике восприятия реальности и ее проявлении в коммуникации дают основание для выводов о комплексе отличительных черт, характеризующих диаспору. Условия существования диаспоры, степень интеграции в социум страны пребывания, интенсивность контактов влияют на формирование сознания. Все это проявляется в языковых формулах, языковом выборе.

Список литературы

1 Ким Г.Н. Трилемма корейцев Центральной Азии: диаспоризация, эмиграция, или репатриация? [Электронный ресурс]. — 13.09.2016. — Режим доступа: <http://koryo-saram.ru/trilemma-korejtsev-tsentralnoj-azii-diasporizatsiya-emigratsiya-ili-repatriatsiya/24.09.2014>.

- 2 Крамаренко М. Русские страны СНГ: от диаспоры катаклизма к полноценной общине. В постсоветских государствах русские оказались не готовы жить диаспорой [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ruvek.info/?module=articles&action=view&id=10041>.
- 3 Князев А.А. Этническая идентичность и организационные проблемы русских и русскоязычных общин в Киргизии и Центральной Азии [Электронный ресурс] / А.А. Князев // Русские в Киргизии. — Бишкек, 2008. — 13.09.2016. — Режим доступа: <http://vksrs.com/library/russkie-v-kirgizii/> (дата обращения: 12.07.2016).
- 4 Пантелеев С.Ю. Русские в России и за рубежом: один народ, разные судьбы? [Электронный ресурс] / С.Ю. Пантелеев // Русская идентичность на постсоветском пространстве. — М.: ИнфоРос, 2008. — Режим доступа: <http://libed.ru/knigi-nauka/1226503-1-udk-323-100-87-1611-082-bbk-russkaya-identichnost-postsovetskom-prostranstve-pod-red-pantelееva-inforos-2.php>. (дата обращения: 12.07.2016).
- 5 Рябчук М. Кто самая крупная рыба в украинском пруду (Новый взгляд на отношения меньшинства и большинства) / М. Рябчук // Диаспоры. — 2002. — № 2. — С. 6–31.
- 6 Пилкингтон Х. Чужие на родине (Исследование «диаспоральной идентичности» русских — вынужденных переселенцев) / Х. Пилкингтон, М. Флинн // Диаспоры. — 2001. — № 2, 3. — С. 23–28.
- 7 Ким Г. Диаспоральное самосознание и диаспорный язык [Электронный ресурс] / Г. Ким. — Режим доступа: www.academia.edu.
- 8 Шаяхметова А.А. Языковое сознание и особенности его проявления у представителей русского и казахского этносов (социолингвистический и психолингвистический аспекты: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. — «Теория языка» / А.А. Шаяхметова. — Алматы, 2007. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://minatom.net/176940-Yazykovo-soznanie-i-osobennosti-ego-proyavleniya-u-predstaviteley-russkogo-i-kazahskogo-etnosov-sociolingvisticheskiy-i-psiholingvisticheskiy-aspekty.html>.
- 9 Дмитриук Н.В. Русская ментальность и ее трансформация в различном геополитическом пространстве // Речевая деятельность. Языковое сознание. Общающиеся личности. XV Междунар. симпози. по психолингвистике и теории коммуникации. — М.-Калуга, 2006. — С. 94–96.
- 10 Сергеева А.В. Русские. Стереотипы поведения, традиции, ментальность / А.В. Сергеева. — М.: Флинта-Наука, 2004. — 328 с.
- 11 Каракозова Ж.К. Космос казахской культуры / Ж.К. Каракозова, М.Ш. Хасанов. — 3-е изд., перераб. — Алматы: ТОО «Эверо», 2011. — 67 с.
- 12 Кобенко Ю.В. Особенности описания экзогlossной динамики эволюции немецкого языка в условиях американизации [Электронный ресурс] / Ю.В. Кобенко. — Режим доступа: http://www.rusnauka.com/9_KPSN_2011/Philologia/3_83796.doc.htm.
- 13 Снисар А.Ю. Лингвистические рамки и инструментарий теории экзогlossии / А.Ю. Снисар, Ю.В. Кобенко // Вестн. ТГПУ (TSPU Bulletin). — 2011. — 9 (111). — С. 24–27.
- 14 Трубочанинова М.Е. Языковая личность в инокультурной среде: по данным русскоязычной технически опосредованной коммуникации носителей китайского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 — «Теория языка» / М.Е. Трубочанинова. — Воронеж, 2008. — 23 с.
- 15 Лапин Н.И. Фундаментальные ценности цивилизационного выбора в XXI столетии. — Ч. 2. Аксиологические предпосылки цивилизационного выбора России / Н.И. Лапин // Вопросы философии. — 2015. — № 6. — С. 3–17.
- 16 Брубейкер Р. «Диаспоры катаклизма» в Центральной и Восточной Европе и их отношения с родинками (на примере Веймарской Германии и постсоветской России (перевод с англ. Е.В. Вишневской) / Р. Брубейкер // Диаспоры. — 2000. — № 3. — С. 6–32.
- 17 Sarangi S. Culture. In: Culture and language use / S. Sarangi; G. Senft, J.-O. Östman, J. Verschueren (eds.). Handbook of Pragmatics Highlights. — Vol. 2. John Benjamins Publishing Company, 2009. — P. 81–104.
- 18 Гамперц Дж. Об этнографическом аспекте языковых изменений / Дж. Гамперц // Новое в лингвистике. Вып. 7. Социолингвистика. — М., 1975. — С. 299–319.
- 19 Gumperz J. Discourse strategies / J. Gumperz. — Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1987.
- 20 Шайбакова Д.Д. Маркеры идентичности в дискурсе о языковом вопросе в Казахстане / Д.Д. Шайбакова // Вопросы филологии: науч. журн. — М., 2016. — № 1. — С. 44–48.
- 21 Тучина О.Р. Самопонимание этнокультурной идентичности в условиях диаспоры: к постановке проблемы [Электронный ресурс] / О.Р. Тучина // Современные исследования социальных проблем (электронный науч. жур.). — 2012. — № 11(19). — Режим доступа: <http://sisp.nkras.ru/e-gu/issues/2012/11/tuchena.pdf>.

Д.Д. Шайбакова

Шетжұрт (диаспора) коммуникациядағы эндогlossсты және экзогlossсты бағыты

Байырғы мазмұнын сақтау және өзге мәдениеттік жағдайларға бейімдеу — осы екі тенденция — шетжұрт ерекшелігінің барын ескертеді. Ол шетжұрт өкілдерінің мінез-құлықтарында көрініп тұрады. Соңғы жылдары шетжұрт деп Қазақстанда, басқа посткеңестік елдерінде тұратын орыс халқын атайтын болды. Шетжұрттың пайда болу тұрғысынан анықтап бағалау дұрыс емес. Бірақ бірқатар белгілерімен, атап айтқанда, аралас мәдени кодымен, әлемді түсінуі, пайымды кертартпалығымен орыс этникалық қауымының басқалардан айырмашылығы әлдеқайда бар. Өзге мәдениеттік ортада орыстардың ой-санасының өзгеруі сол елде қалыптасуға, сонымен қатар пайымды арақатынасқа бейімделуге керек екенімен түсіндіруге болады. Мінез-құлығын және қабылдауын сипаттайтын

барлық белгілері шетжұрттық ой-өрісін қалыптастырады. Шетжұрттық ой-санасы сәйкестік деген ұғыммен байланысты, ол ұлттық, этникалық, даралық құрауыштардан құрылады. Тіл үнемі сәйкестіктің маркері болмайды, яғни шетжұрт қоғамы тұратын елдің тілін оқып үйреніп кете алады.

Кілт сөздер: шетжұрттық ой-сана, сәйкестігі, эндогендік, экзогенді таңдау.

D.D. Shaibakova

Endoglossic and exoglossic orientation in diaspora communication

Two trends — the preservation of the original content and adaptation to foreign conditions — determine the specifics of the existence of the diaspora. They are manifested in the communicative behavior of its representatives. In recent years, Russians living in Kazakhstan and in other post-Soviet countries have been called diaspora. Such qualification is not fully consistent with the definition of diaspora in terms of its formation. However, by a number of criteria, in particular, by the mixed cultural code, the perception of the world, evaluative reactions, the Russian ethnic community is still different from the others. The transformation of Russian consciousness in the multicultural environment is explained both by the need to adapt to the conditions of existence in this environment and by the evaluative attitude towards them. The set of features that characterize the characteristics of behavior and perception, forms a diaspora consciousness. Diaspora consciousness is associated with the concept of identity, which consists of national, ethnic, personal components. Language does not always become a marker of identity, since diaspora can go to the language of the host country.

Keywords: diaspora consciousness, identity, endogenous, exogenous choice.

References

- 1 Kim, G.N. (2014). Trilemma koreitsev v Tsentralnoi Azii: diasporizatsiia, emigratsiia ili repatriatsiia? [The trilemma of Koreans in Central Asia: diasporization, emigration, or repatriation?]. *koryo-saram.ru*. Retrieved from <http://koryo-saram.ru/trilemma-koreitsev-tsentralnoj-azii-diasporizatsiya-emigratsiya-ili-repatriatsiya/24.09.2014> [in Russian].
- 2 Kramarenko, M. Russkii stran SNH: ot diaspory kataklisma k polnotsennoi obshine. V postsovetstskikh hosudarstvakh russkii okazalis ne hotovy zhit diasporoi [Russian in CIS countries: from the cataclysm diaspora to a full-fledged community. Russians were not ready to live in a diaspora in the post-Soviet states]. *ruvek.info*. Retrieved from <http://www.ruvek.info/?module=articles&action=view&id=10041> [in Russian].
- 3 Knjazev, A.A. (2016). Etnicheskaia identichnost i orhanizaionnyie problemy russkikh i russkoiazychnykh obshin v Kirghizii i Tsentralnoi Azii [Ethnic identity and organizational problems of Russian and Russian-speaking communities in Kyrgyzstan and Central Asia]. *Russkii v Kirghizii – Russians in Kyrgyzstan*. Bishkek. Retrieved from <http://vksrs.com/library/russkie-v-kirgizii/> [in Russian].
- 4 Panteleev, S.Ju. (2008). Russkii v Rossii i za rubezhom: odin narod, raznye sudby? [Russians in Russia and abroad: one people, different destinies?]. *Russkaia identichnost na postsovetstskom prostranstve – Russian identity in the post-Soviet space*. Moscow: InfoRus. Retrieved from <http://libed.ru/knigi-nauka/1226503-1-udk-323-100-87-1611-082-bbk-russkaya-identichnost-postsovetstskom-prostranstve-pod-red-panteleeva-inforos-2.php> [in Russian].
- 5 Rjabchuk, M. (2002). Kto samaia krupnaia ryba v ukrainskom prudu (Novyi vzhliad na otnosheniia menshinstva i bolshinstva) [Who is the largest fish in the Ukrainian pond (New look at the relationship of the minority and the majority)]. *Diaspory – Diaspors*, 2, 6–31 [in Russian].
- 6 Pilkington, H., & Flinn, M. (2001). Chuzhiie na rodine (Issledovaniie diasporalnoi identichnosti russkikh — vynuzdennykh pereselentsev) [Aliens in the homeland (Russians «diaspora identity» as forced migrants research)]. *Diaspory – Diaspors*, 2–3, 23–28 [in Russian].
- 7 Kim, G. Diasporalnoe samosoznaniie i diaspornyi yazyk [Diaspora identity and diaspora language]. *academia.edu*. Retrieved from www.academia.edu [in Russian].
- 8 Shajahmetova, A.A. (2007). Yazykovoe soznanie i osobennosti eho proiavlennii u predstavitelei russkogo i kazakhskogo etnosov (sotsiolingvistikheskii i psikholingvistikheskii aspekty) [Language consciousness and special aspects of its manifestation among representatives of the Russian and Kazakh ethnic groups (sociolinguistic and psycholinguistic aspects)]. *Candidate's thesis*. Almaty. Retrieved from <http://minatom.net/176940-Yazykovoe-soznanie-i-osobennosti-ego-proyavleniya-u-predstavitelei-russkogo-i-kazakhskogo-etnosov-sociolingvistikheskii-i-psiholingvistikheskii-aspekty.html> [in Russian].
- 9 Dmitriuk, N.V. (2006). Russkaia mentalnost i eho transformatsiia v razlichnom heopoliticheskom prostranstve [Russian mentality and its transformation in a different geopolitical space]. Speech activity. Linguistic consciousness. Communicating personalities: *XV Mezhdunarodnyi simpozium po psikholingvistike i teorii kommunikatsii – 15th International Symposium on Psycholinguistics and Communication Theory*. (pp. 94–96). Moscow-Kaluga [in Russian].
- 10 Sergeeva, A.V. (2004). *Russkie: Stereotipy povedeniia, traditsii, mentalnost* [Russians: Stereotypes of behavior, traditions, mentality]. Moscow: Flinta-Nauka [in Russian].
- 11 Karakozova, Zh.K., & Hasanov, M.Sh. (2011). *Kosmos kazakhskoi kultury* [Space of Kazakh culture]. — Almaty: Evero [in Russian].

- 12 Kobenko, Ju.V. (2011). Osobennosti opisaniia ekzhlossnoi dinamiki evolutsii nemetskogo yazyka v usloviakh amerikanizatsii [Special aspects of the German language exoglossic evolution description in the context of Americanization]. *rusnauka.com*. Retrieved from http://www.rusnauka.com/9_KPSN_2011/Philologia/3_83796.doc.htm [in Russian].
- 13 Snisar, A.Ju., & Kobenko, Ju.V. (2011). Lihvisticheskie ramki i instrumentarii teorii ekzhlossii [Linguistic framework and tools of the exoglossia theory]. *Vestnik THPU – TSPU Bulletin*, 9 (111), 24–27 [in Russian].
- 14 Trubchaninova, M.E. (2008). Yazykovaia lichnost v inokulturnoi srede: po dannym russkoiazychnoi technicheski oposredovannoi kommunikatsii nositelei kitaiskogo yazyka [Lingistic persona in a Foreign Culture: according to the Russian-speaking, technically mediated communication of Chinese native speakers]. *Extended abstracts of candidate's thesis*. Voronezh [in Russian].
- 15 Lapin, N.I. (2015). Fundamentalnye tsennosti tsivilizatsionnogo vybora v XXI stoletii. Ch. 2. Aksiologicheskie predposylki tsivilizatsionnogo vybora Rossii [Fundamental values of civilization choice in the XXI century. Part 2. Axiological background of the civilizational choice of Russia]. *Voprosy filosofii – Philosophy Questions*, 6, 3–17 [in Russian].
- 16 Brubejker, R. (2000). «Diaspory kataklizma» v Tsentralnoi i Vostochnoi Evrope i ikh otnosheniia s rodinami (na primere Veimarskoi Germanii i postsovetsskoi Rossii) [«Diasporas of the Cataclysm» in Central and Eastern Europe and their relations with their homelands (on the example of Weimar Germany and post-Soviet Russia)]. *Diaspory – Diaspors*, 3, 6–32 [in Russian].
- 17 Sarangi, S. (2009). Culture. *Culture and language use. Handbook of Pragmatics Highlights. Vol. 2*. John Benjamins Publishing Company.
- 18 Gamperc, Dg. (1975). Ob etnograficheskom aspekte yazykovykh izmenenii [On the ethnographic aspect of language change]. *Novoe v lihvistike – New in Linguistics. 7. Sociolinguistics*. Moscow [in Russian].
- 19 Gumperz, J. (1987). *Discourse strategies*. Cambridge, Cambridge Univ. Press.
- 20 Shaibakova, D.D. (2016). Markery identichnosti v diskurse o yazykovom voprose v Kazakhstane [Identity markers in discourse on the language issue in Kazakhstan]. *Voprosy filologii – Philology issues*, 1, 44–48 [in Russian].
- 21 Tuchina, O.R. (2012). Samoponimaniie etnokulturnoi identichnosti v usloviakh diaspory: k postanovke problem [Selfunderstanding of ethnocultural identity in the diaspora: to the formulation of the problem]. *Modern studies of social problems (electronic scientific journal)*, 11(19). Retrieved from <http://sisp.nkras.ru/e-ru/issues/2012/11/tuchena.pdf>. [in Russian].

Г.И. Исина¹, Ху СиньХуа², Д.Е. Аманбекова¹¹ Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан;² Shihezi University, China;

(E-mail: g.issina@mail.ru)

Тіл этникалық менталитеттің туындысы ретінде

Мақала тіл мен ойлаудың өзара қарым-қатынасы мәселесіне, атап айтқанда, менталдылықты білдірудің вербалды құралдарын зерттеуге арналған. Этникалық менталитет — халықтың рухани, экономикалық, этникалық және тарихи дамуының барлық қиындығы бар ерекше белгілер мен мінез-құлық жиынтығы. Қазіргі заман дәуірінде мәдениетаралық байланыстардың қарқындылығына байланысты, негізгі мәдени проблемалардың бірі — халықтардың ұлттық өзіндік болмысын жоғалтуға қатысты мәселе туындайды. Мұндай құбылысқа жол бермеудің ең жақсы кепілі — ұлттық менталитеттердің туындысы ретінде қайталанбас ойлау қоймаларының көрінісі ретінде ұлттық тілдердің өзін-өзі бағалауын ұғыну болып табылады. Тіл мәдениет феномені ретінде құндылықтар жүйесін, көңіл-күйді, бағалауды белгілейді және көрсетеді, яғни, қандай да бір мәдениетті тасымалдаушы бейнесінің жүйелілігін анықтайды. Тілдік ментализм типтерін зерттеу мінез-құлық стереотиптері адамдардың санасында қандай да бір халық үшін тән барлық белгілер кешеніне қатысты бар стереотиптермен қалай тұйықталатынын және оның менталитетінің негізін құрайтынын түсінуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: тіл, менталдық, сана, этникалық менталитет, ұлттық бейнелер, мәдениет, құндылықтар.

Менталдылық — күнделікті өмір сөз қорына және көптеген гуманитарлық ғылымдар саласына баса көктеп кірген термин. Қазіргі әлеуметтік-гуманитарлық мағына бірқатар менталитет зерттеушілерінің — Леви Брюль, М. Блок, З. Фрейд, К.Г. Юнг, В. Райх теориялық тұжырымдамаларын қолданады. «Менталдылық» термині ұжымдық және дара сана — ақыл, білім, күнделікті өмір тұрмысының логикасымен ғана анықталмайтыны туралы, сонымен қоса нормалар, мәдениеттің құндылықтары мен салт-дәстүрлері, ұрпақтың тарихи тәжірибесі мен этностың жалпы рухани райымен түсіндіріледі. Халық менталдылығының қалыптасуы — бірқатар ұрпақтардың өмірін толық қамтитын және қоғамның ішінде болып жатқап өзгерістерге таптаурын реакциясының әсерінен елеулі ықпал ететін ұзақ үдеріс.

Әр халықтың этникалық менталитеті — ерекше мінез ерекшеліктерінің жиынтығы, бастауы халықтың зияткерлік, ақыл, психологиялық өзгешелігінен алынған, олардың тарихи, геосаяси, климаттық, этнографиялық, этникалық және күнделікті тұрмыс жағдайларынан үлестірілген [1; 19].

Әр этнос өзіне ғана тән, барлық тарихи кезеңінде жинақталып қалыптасқан, менталитетпен сипатталады. Бұл өзге этникалық құрылымдардан ажырататын ұлттың дербес өзгешілігі. Бірақ еш уақытта сыртқы анықтауыштармен байланысты емес, ол этностың болмысы мен терең мазмұнымен сипатталады. Мысалға, америка халқын алайық. Англия, Германия, Франциядан шыққан американың жазықтарын алғашқы қоныстандырушылар типтік ұлттық ерекшеліктердің иеленушілері болған, алайда оларды бірлестірген жеке бастық дербес мүддесі бағдарын жүзеге асыру, американдық қоғамның жетекші идеясының негізі дарашылдық болуына әсерін тигізді.

Этникалық менталитет ғасырлар бойы қалыптасады, біркелкі тұрақты және кертартпа мазмұнға ие. Этнос, қауым, жеке тұлға оны өз еркімен өзгерте алмайды. Әлбетте, бұл менталитетті қатып қалған немесе өзгермейтін әлдебір мағынасында емес. Ол сапалы өзгерістерге ұшырауға қабілетті, яғни мүлдем өзгеруге және байытылуға, бірақ бұл үдеріс субъект арқылы реттелмейді, кенеттен көптеген географиялық, этникалық, әлеуметтік мәдени тұрмыстық ерекшеліктерге байланысты ықпалдар әсерімен өзгеріске ұшырайды. Ұлт менталитеті сипат бойынша біртектес болмайды: ол өзіне позитивтіні де, негативтіні де қосады.

Кез келген этнос санасына мәдениетпен енген, өзінің әлем бейнесін қалыптастырады. Осылайша, әйгілі «ұлттық әлем бейнесін» зерттеуші Г. Гачев кезкелген этносты сипаттайтын келесі элементтерді бөліп шығарады: кеңестік пен уақыт, вертикаль мен горизонталь, неліктен және кім. Ол белгілі халыққа және оның мәдениетіне ең маңыздысы не екенін анықтауға тырысады. Мысалы, неміс халқы үшін — Уақыт («Болмыс және уақыт» — Хайдеггердің философиялық еңбегі), қазақ пен орыс халқы үшін — Кеңістік (Пространство). Тіпті қасиетті сөз «Отан» (Страна) біртүбірлес. Англосаксондық

теңеу «Уақыт — ақша» орыс адамының ойына да келмеуші еді. Ресей үшін, «шексіз жазық» (Гоголь айтылымы), мемлекет үшін Қиыр, Кең-байтақ, Жол-сапар горизонтальды идеялары құндылықтар өлшемінде басым болады. Германия үшін Тереңдік пен Шың архетиптері және Үй (Haus) құрылымы барлық априориерде қарастырылады [2; 91].

Этностардың мәдениеті мен ментальдылығы олардың әлемнің пайда болуы және барлық болмыс туралы түсінігіне байланысты өзгешеленеді. Олар Табиғаттан пайда бола ма әлде Еңбектен? Мысалы, Америкада *self-made man* (дәлме-дәл «өзін-жасаған адам») атты стереотипті адам бейнесі басым. Орыс тіліне қарағанда, «Қалай тұрып жатырсын?», американдықтар кездескенде «How do you do?», сөзбе-сөз «Ісінді қалай істеп жатырсын?» деп сұрайды. Тіпті дұға қылу кезіндегі «Сенің еркін болсын» ағылшынша келесі түрде болады «Сенің еркін істелінсін». Осындай стереотипті нұсқау әрекеттің американдық континенте прагматизмнің кең таралуына мүмкіндік болғанына еш таңданудың қажеті жоқ [3].

Этностың дүниетанымы мен дүние қабылдауы көп жағдайда негізгі мәселелердің қайсысы оған елеулі болатындығымен анықталады: Немене? Неге? Не үшін? Қалай? Гректерге «Бұл немене?» атты Болмыс сұрағы тән; немістер үшін «Неге?» сұрағы маңызды, өйткені қызығушылық болмыстың мәселелерін анықтауға бағытталған. Француздар үшін осы сұрақ «Не үшін?» деп естіледі: мақсат себептен маңызды, болмыстың барлығы алдыда, болашақта. Осыдан француздік ілгерілеу (Руссо, Кондорсе), эволюция (Ламарк, Тейяр де Шарден), әлеуметтік утопия (Сен-Симон, Фурье) теориялары туындайды [4; 92].

Ағылшындықтар және әсіресе американдықтар басты сұрақты қояды — «Қалай?»: зат қалай жұмыс істейді, қалай істелінді? Ноу-хау қағидасы барлық әлем бойынша таралған, бұл «How to...» туралы кітаптардың көп мөлшерде болуын түсіндіреді — «Қалай табысқа жетуге болады?», «Қалай достарға ие болуға және адамдарға ықпал ету болады?», «Қалай серіктестікке ие болуға болады?».

Кезкелген адамның дүние танымы мен ойлау құрылымы, сөзсіз, оның немене және қалай сөйлейтініне әсер етеді. Халықтар тілдері, адамның шынайылыққа тиімді бақылау ететінін теріске шығаратын мәдениеті, айтылулар мен фаталистік мазмұн түйінді сөздерімен мол. Оған дәлел — мақал мен мәтелдер. Италияндықтардың *Che sera sera* мағынасы «бұйырғаны болады», орыс халқы: «Адам ойлайды, Құдай шешеді». Араб тілінде — *In sha Allah* («барлығы Аллахтың еншісінде») барлық әлемге белгілі. Тағдыр жайында американдықтар көрегендікті теріске шығаратын афоризмдерді дұрысырақ көреді: *The Lord helps those who help themselves* («Құдайға сенемін деп жолыңнан қалма») немесе *Where there's a will there's a way* («Ізденбеген ілгерілемейді»).

Американдық менталдылық бұрыннан бері Ескі және Жаңа дүниедегі көптеген ойланушы тұлғалардың басты назардағы заты болып есептеледі. 1952 ж. нью-йорктік пастор Норманн Винсент Пил «*The Power of Positive Thinking*» («Позитивті ойлау күші») атты кітабын шығарды, ол тез арада бестселлер болып, ал кітап атауы — қанатты сөзтіркесіне айналды. Осы кітап авторының айтуына сәйкес, американдықтардың балалық шағынан бастап «позитивті ойлау» күшіне сену енген, оптимистік көңіл-күй мен адамдарға деген тілектестік қарым-қатынас. Американдықтардық жақсы көңілді-күйін білдіру әдеті, яғни *think positive* тамырландырылып және жас балалық шақтан рефлекс ретінде қалыптасады. Осылайша, американдық отбасыда балалардың әртүрлі іс-әрекет түрлері жиі ата-аналардың кеңестерімен қоса жүреді: *Have fun* (Думанда!), *You can do it!* (Алға!), сақтандырулармен емес, мысалы: *Байқап жүр! Құлама!*

Біз көріп отырғандай, американдықтардың өмірлік белсенді жайғасымы тұрмыс дәстүрінде ғана емес, тілде де көрінеді. Американдық ағылшын тілінде жүздеген құрылымдарда белсенді әрекет етуші мол кездеседі, белгісіз жақ пен жақсыз құрылымдары керісінше аз. «Белсенді» тілдік құрылымдар, оған қоса «позитивті ойлау» айрықша американдық менталитетті қалыптастырады.

Кейбір халықтардың негізгі сипатында мәнерлілік басым. Олар өздерінің эмоцияларын ашық айтуға бейім, оларды басу табиғи заңдылықтан тыс болып саналады. Келесі санатқа өзін-өзі бақылау сипаты басым халықтары енеді, шамадан тыс сезімдерін көрсету дөрекі, қоғамға жат болып саналады. Ағылшындықтар, өзін-өзі бақылау басты абырой болып есептелінетін, екінші санатқа жатады.

Ағылшын моралі адамға сыртқы дүниеден өзінің жеке өмірін жекешелендіруге ұсыныс береді. Үйдің табалдырығы шекаралық сызық қызметін атқарады. Жеке меншікке табыну үйді камал ретінде көру қатынасын қалыптастырды. Барлығына кең таралған әйгілі айтылым белгілі — *An Englishman's house is his castle*. Ағылшындықтар үшін үй — болмыстың орталығы және тұрмыста басты орын алады.

Өзінің шығу тегіне, салт-дәстүрге деген құштарлық, консерватизм секілді белгілерді қалыптастырды, яғни өткенмен байланысты бар дүниені бағалай білу қабілеті. Кезкелген өзгеріске қарсы болып, олар белгілі ережеге сәйкес әрекет етуге тырысады. Ғасырлар бойы таптаурын ой-пікір қалыптасты, спортта да, өмірде де белгілі ережелерге, сөзсіз, бой ұсынып, ал ережені бұзышуларды жазалау қажет. Өмірлік және спорт ережелерінің ұқсастығын қарастыру барысында келесі ағылшын тіліндегі айтылымда көруге болады «It's not a cricket», мағынасы – «бұл әділетсіз, ережеге сай емес».

Қазіргі Германия — прагматикалық ұлтшылдықтың мемлекеті. Бұл өзінің империялық, нацистік өткенін өткір қабылдамау, керісінше, демократия, құқықтық мемлекет, федерализм және әлеуметтік бағытталған экономика қағидаттарын мойындау. Осы жаңа сын-тегеуіріндер неміс менталитетінің негізгі бөлігін жандандырады:

1) Протестанттық еңбек этикасы борыш ретінде («*Wir sind nicht faul!*» — «Біз еріншек емеспіз!»). Неміс халқы өте еңбекқор, олардық тәртіпке деген ұмтылысы барлығына мәлім.

2) Мемлекетке деген құрмет. Немістер үшін отан — бұл *kiini Отан* — «*Mein Heimatort*», ал жалпы Германия — *Атамекен* — «*Mein Heimatland*».

Әлеуметтік жөн және «тәртіп» секілді ұлттық құндылықтарды неміс халқы үшін қадірлеу қазіргі таңда Германияда заманауи маңдайша жазу жарналары мен хабарламаларда көрінеді. Ең әйгілі неміс көшелерінің ерекше бейнелерінің бірі — *verboten* («тыйым салынады») сөзінің жиі қолданылуы. Мысалы, *Parken verboten* («Автокөлікті қоюға тыйым салынған»), *Ankleben von Plakaten verboten, Plakatieren verboten* («Плакаттарды жапсыруға тыйым салынған»), *Rauchen verboten* («Темекі шегуге тыйым салынған»), *Fahrräder anstellen verboten* («Велосипедті қоюға тыйым салынған») секілді хабарламалар көшелерде қадам сайын кездеседі. Осылайша, неміс халқының негізгі ұлттық құндылықтарының бірі *Ordnung* деп толық сеніммен айтуға болады. Шиллер оны өркениеттің пайда болуына ықпал еткен «көктен сыйланған игілік» деп атаған. Соңғы үш мыңжылдықта осы ізгілік неміс халқының санасында мықты бекітілген [3].

Немістердің тәртіпке, тазалыққа деген махаббаты неміс тілінің құрылымына әсер етті. Грамматикасы тиянақты. Неміс тілінің грамматикасында етістіктің алты түрі бар. Әрбір текке белгілі артикль сәйкес. Әр артикль септіктер бойынша белгілі ережеге сай септеледі.

Неміс халқы — өте әдепті халық, грамматикасында сыпайы түр бар (*die Höflichkeitsform*), тіпті *Siz* есімдігі — (*Sie*) бас әріппен жазылып, ауызша сөйлеу тілінде *Өтінем* сөзімен қолданылады — «*Bitte*». Есіңізде болсын, неміс тіліндегі барлық зат есімдерде бас әріппен жазылады, мүмкін, осылайша неміс халқы қоршаған адамдарға ғана емес, нәрселерге де құрметін көрсететін болар.

Қазақ халқының менталитеті — әртүрлі уақытта қалыптасқан, әртүрлі белгілердің жиынтығы: бұл отансүйгіштікте, кеңестік уақыттың менталдылық белгілеріде, туған мемлекетке құрметпен қарау секілді патернализм белгілеріде, этникалық сана-сезімнің өсуі, барлық қазақстандық халқының этникалық өзін-өзі тануға деген ұмтылысы (көпэтникалық әлеуметте), өзге мәдениеттердің құндылықтарын түсіну, әлемді сүюшілік және Еуразия аумағындағы өмір сүріп жатқан халықтардың ортақ мәдениеті ретінде орыс мәдениетімен жақындасу. Алайда, ұлттық сананың түрлендіру барысына қарамастан, қазақ ұлтының менталдылық белгілері халықтың рухани ерекшелігі ретінде сақталып келеді.

Қазақ халқының менталитеті көшпелі тұрмыспен тығыз байланысты, және де Еуропа халықтарының менталитетінен күрт өзгешеленеді. Оның өзгешелігі табиғи-географиялық жағдайлар, шаруашылық қызмет түрлері, туыс-тайпалық сатысы және сословие ретінде қалыптасқан — этникалық топ; этникалық құрылымның ерекшелігімен шартталған. Көшпенді демократия сырт жағымен иерархия жайында түсінігі болған, тұрмыстың барлық жағдайын қамтыған «үлкен» деген түсінікте көрсетілген, *жолы үлкен* — «зор құқық». *Жолы үлкен* көптеген қырларды қамтиды — жасты, жүз-тайпа-ру жүйесіндегі рөлді, еңбек жемісін, атақты, беделді, отбасы жағдайын, дарынды, материалдық жағдайды және т.б.

Қазақ халқының менталитеті ұлттық сананың негізгі желісі ретінде өзгеріске ұшырайды, жылжымалы. Егерде бұрын төңкеріске дейін негізгі белгілері: отансүйгіштік, яғни қоғамда үстем болған патриархаттық құрылысқа, қауым мен туыс-тайпаның ақсақалдары бекіткен ережелерге, «Жеті жарғы-ға» құрметпеу қарау, төрелер мен қожалардың нұсқауларын орындау болатын болса; төңкерістен кейін негізгі белгілері, қазақ қоғамындағы жалғасып келе жатқан үстем патронимдік қағидалармен қатар кеңестік менталдылық белгілері, ұжымжылдық теңдіктің қағидаларын сақтау болды (*Біреу барлығы үшін, барлығы біреу үшін*) [5].

Қазақ халқы өмір ұғымын «керуенмен» байланыстырған: «Өмір — шексіз керуен». Берілген мәтелдің семантикасы қазақ халқының көшпенді өмірін білдіреді. «Қамшының сабындай қысқа өмір» айтылымы адам өмірінің аз уақытылы екенін белгілейді.

Дәстүрлікте *қоныс* ұғымы көбіне — динамика, рух, жан. Жан — адамның ішкі дүниесінің орны. Қазақ тілінің әлем бейнесінде «жан» көп жағдайда денсаулықпен, адамның физикалық күйімен байланысты. Мысалы, «Қай жерің ауырса, жаның сол жерінде»; «Бас ауырса – жан қорқады», «Жан ауырса — тән азады, қайғы басса — жан азады». Жан адамның өмірлік күші, барлық адамзатқа ортақ өмір бастауы ретінде қарастырылады.

Қазақ халқының менталитетінде жанның биік самғауы мен күнделікті болмыстың тұрмысы шектеулі түрде тіркеседі. Ойдың еркін шарықтауы мен тәжірибелік ойлау реализмі. Қазақ халқының мұраты, жарқын ұлттық ерекшелігі бола тұра, әлемнің негізгі өркениетінің құндылықтарына жақын: олар — адамзатты сүю, әділеттік, еңбек абыройы, зеректі қажеттік.

Қытай менталитетіне келетін болсақ, ол мыңжылдықтар бойы қалыптасқан рухани және дәстүрлі құндылықтарды көрсетеді. Ежелгі конфуциандық моральдің қытайлықтар өмірінің барлық жағына: билікке, отбасылық құндылықтарға, жеке тұлғаның қоғамдағы мінез-құлқына әсерін асыра бағалауға болмайды. Қытайлықтардың табиғи жағдайлары, тұрмыс және жұмыс қызметінің сипаты ұжымшылдық, ұйымшылдық, тәртіптілік және шыдамдылық сияқты қасиеттерді қалыптастыруға ықпал етті. Табиғи апаттармен күресу үшін мыңдаған және миллиондаған адамдардың бірлескен іс-әрекеттері талап етілді (鸡太升天 — адам жоғары лауазымға немесе өте маңызды лауазымға ие болса, онда оның қарамағындағы барлық адамдар онымен бірге қызметтік баспалдақпен жоғары көтеріледі). Азық-түліктердің, пайдалы қазбалардың шектеулі саны, көптеген қытайларда гипертрофиялық үнемділікті және прагматизмді пайда етті. Қытайлық өзінің мақсатына жету үшін ең үнемді жолды есептейді [6].

Әлемде тілі (ең алдымен, жазу) ұлттық менталитетіне соншалықты үлкен әсер ететін халық жоқ шығар. Басқа адамға қытайлық сөйлеу барысында «мырзаның» орнына «мұғалім» дейтіні кездейсоқ емес. Мыңдаған күрделі иероглифтерді көп еңбекті қажетсінетін және ұзақ уақыт бойы зерттеу қытайлықтарға тән табандылық пен мақсаткерлік сияқты сапаларды қалыптастырды.

Қытайлықтар көптеген ұлт ретінде коммерциялық қызметке бейім (үлкен ақшаға, құдайларды да сатып алуға болады; тіпті он мың күміс лянын жинасан, өлгеннен кейін өзімен бірге мыс монетасын да алуға болмайды) деген пікір таралған. Бұл көзқарасты Қытай Шығыстағы, біздің дәуіріміздің бірінші мыңжылдығының соңында еврей иммиграциясының толқынына қол жеткізген соңғы ел тарихи фактімен жиі байланыстырады. Осы уақытқа дейін көптеген қытайлықтар Чжэцзян сауда провинциясынан шыққан адамдарды «шығыс еврейлері» деп есептейді.

Қытай менталитетінің жағымсыз қасиеттеріне келетін болсақ, оларға, әдетте, фанатизмге ұласатын жігерлілік, өзін-өзі қатты бағалау жатады. Бұл парадоксалды, бірақ Қытайдың батыстан артта қалуының маңызды себептерінің бірі Қытай империясын әлемнің пайда орталығы ретінде қабылдау болып табылады. Сондықтан қытайлықтар оларға сыртқы әлемнен ештеңе алуға қажет жоқ, барлығы Қытайда ойлап табылды және құрастырылды деп есептеді. Тек жақында ғана Қытайдың неғұрлым дамыған мәдениеті бар, әлем орталығында екендігі туралы түсініктерді қайта қарау басталды.

Ұлтшылдық коммунистік постулаттарды алмастыра бастады және Қытайда жаңа режимнің негізгі идеологиялық базасына айналды. Сонымен қатар ұлтшылдықтың қытайлықтардың жас буынына тән, оған, әдетте, американдықтар шағымданып, батыстың демократиялық құндылықтарын насихаттайды. Реформалар жүргізу кезінде жарты миллионнан астам жас қытайлықтар батыс және жапон университеттерін бітірді. Онда 200 мыңнан астам қытайлық студент білім алуларын жалғастыруда. Олар американдық идеалдар мен құндылықтардың жолсерігі болуы керек, бірақ бәрі олай емес. Қытай жастарының көпшілігі өз басшыларының Батыс демократиясының Қытайдың рухани құндылықтарға қайшы келетіні туралы мәлімдемелерімен келіседі. Олардың пікірінше, Қытай үшін қазіргі уақытта негізгі міндет халықтың физикалық өмір сүруі, пікір білдіру еркіндігі емес, экономикалық реформалар жүргізу болып табылады.

Қазіргі жапон ойының жапон және батыс құндылықтарының бірегей үйлескендігіне байланысты ғалымдар үшін сөзсіз қызығушылық танытады. Батыстың қазіргі заманғы демократиялық институционалдық жүйенің негізгі элементтері алып, Жапония ұлттық ойлаудың кейбір дәстүрлі белгілерін сақтап қалды.

Жапонияның өзін-өзі оқшаулаудың үш жүз жылдығы жапон ұлттық сипатындағы күшті таңбаны қалдырды. Ел «қуыршақтар» күйінен әрең шығып кетті. Жылдам жаңғырту жапондықтарда аралас сезімдерді қалдыра отырып, Батыс тауарлары мен құндылықтарының экспансиясы түрінде өтті. Қарым-қатынастың әртүрлі деңгейлерінде ксенофобия элементтері кейбір жапондықтардың «гайдзин» («өзге адамдар» — шетелдіктер) қашықтығына ұмтылуы сезіледі.

Жапон қоғамының тағы бір ерекшелігі — оның гомогендігі. «Бір ұлт — бір жүрек» («Иккоку — иссин») ұранында өз сөзін тауып алған бірыңғай мемлекеттің жеке тұлғасы ретінде индивидтердің өзін-өзі сәйкестендіруінде көрініс табады.

Өзін-өзі оқшаулау және біртектілік үйлесімі жапон қоғамының бірнеше басқа мағынада жабылуына алып келді. Ол мінез-құлық ережелерін белгілейді, нормалары осы референттік топтың мүшелеріне ғана түсінікті субмәдениетке айналатын стереотиптерді әзірлейді. Қазіргі уақытта Жапонияда «ути» (*ішінде*) және «сото» (*сыртында*) бөлулері қатаң сақталуда. «Ути» — бұл *ішкі шеңбер*, мысалы, үлкен отбасы немесе бір фирманың қызметкерлері немесе бір референттік топтың мүшелері. «Сото» — бұл *бөтен адамдар және аутсайдерлер*. «Өз» мен «бөтен» арасындағы шекаралар нақты белгіленген, сол және басқа да жағдайларға қатысты мінез-құлықтың түрлі нысандарын белгілейді [7; 59].

Жапонияға Хайдеггердің «Die Sprache ist das Haus des Seins» («Тіл — болмыс үйі») формуласы толығымен қоса берілуі мүмкін. Өз референттік тобында қарым-қатынас кезінде қолданылатын грамматикалық формалар басқа референттік топтардың мүшелеріне жүгіну формаларынан ерекшеленеді.

Жапонияда «из» (үй) немесе «измото» (үй негізі ретінде) ұғымы алғашқы негіз болып табылатын өзіндік қоғамдық жүйесі ретінде қалыптасты. Терминді түсіндірмесі, әрине, «отбасы» ұғымынан кең. Басқаша айтқанда, «из» — бұл *қанды туыстық емес*, ортақ шаруашылық пен үй негізінде жұмыс істейтін әлеуметтік топ. «Из» ұғымы жапон өркениетінің ең айқын константасына айналды деп айтуға болады.

Жапон қоғамы ерекше жүйе болып табылады, онда таптауырын нормалары маңызды рөл атқарады. Батыстан әлдеқайда көп дәрежеде типтік контекстер алдын ала келісілетіндей, стереотиптелген, бастапқы стандарттың кейбір нормалары ретінде әрекет етеді.

Белгілі болғандай, индивидуализм — Батыс игілігі, демократиялық қоғамның либералдық құндылығы. Бірақ дамыған нарықтық экономикасы бар либералды-демократиялық мемлекет болып саналатын Жапонияда да дарашылдық құндылық ретінде тамыры босаған жоқ. Жапония Батыс құндылықтар жүйесін қабылдап, игеріп, өз ойларының өзіндік ерекшелігін жоғалтпады.

Менталитет бір халықтан екіншісіне берілмейді. Киплингтік айтылымда: «Батыс ол Батыс, Шығыс ол Шығыс. Және олар бірге ешқашан болмайды» негіз бар. Ғылымның, техника мен мәдениеттің әртүрлі салаларында әртүрлі құндылықтармен белсенді алмасуға қарамастан, Батыс өмір салты Шығыс менталдығына үйлесе алмайды.

Осылайша, этникалық менталитет — бұл халықтың рухани, экономикалық, этникалық және тарихи дамуының барлық қиындығы бар ерекше белгілер мен мінез-құлық жиынтығы. Менталдылық саласынан жасырын енуге көмектесетін жалғыз қабілетті құрал — тіл. Тіл мәдениет феномені ретінде құндылықтар жүйесін, көңіл-күйді, бағалауды белгілейді және көрсетеді, яғни қандай да бір мәдениетті тасымалдаушы бейнесінің жүйелілігін анықтайды.

Тілдік ментализм типтерін зерттеу, өз кезегінде, мінез-құлық стереотиптері адамдардың санасында қандай да бір халыққа тән барлық сипаттар кешеніне қатысты бар стереотиптермен қалай жанасатынын және оның менталитетінің негізін не құрайтынын түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Калмырзаев А. Национальный менталитет и национальный дух / А. Калмырзаев. — № 8. — М.: Мысль, 2000. — С. 19–27.
- 2 Гачев Г.Д. Национальные образы мира / Г.Д. Гачев. — М.: Прогресс, 1995. — 479 с.
- 3 Issina G.I. Language images as the reflection of national consciousness / G.I. Issina // European Researcher. — Сочи, 2013. — Vol. 42. — No. 2, 3. — P. 462–466.
- 4 Веселова В.В. Менталитет американского общества и гуманистическая парадигма образования и воспитания / В.В. Веселова // Педагогика. — 1999. — № 8. — С. 91–99.
- 5 Кшибеков Д.К. Истоки ментальности казахов / Д.К. Кшибеков. — Алматы: Дайк-Пресс, 2006. — 204 с.

6 Шляхов А.Л. Китай и китайцы / А.Л. Шляхов. — М: Астрель, 2012. — 352 с.

7 Чугров С. О традиционализме в японском мышлении / С. Чугров // Мировая экономика и международные отношения. — № 1. — М.: ИМЭМО РАН, 1999.

Г.И. Исина, Ху СиньХуа, Д.Е. Аманбекова

Язык как производное этнического менталитета

Статья посвящена проблеме взаимоотношения языка и мышления, в частности, исследованию вербальных средств выражения ментальности. Этнический менталитет представляет собой совокупность особых черт и характеров, содержащих всю сложность духовного, экономического, этнического и исторического развития народа. В современную эпоху в силу интенсификации межкультурных контактов, одной из основных культурных проблем, по всей видимости, встанет вопрос относительно возможной утраты национальной самобытности народов. И лучшей гарантией недопущения подобного явления является осознание самоценности национальных языков как отражений неповторимых складов мышления, как производных национальных менталитетов. Язык как феномен культуры фиксирует и отражает систему ценностей, настроения, оценки, т.е. выявляет системность образа носителей той или иной культуры. Исследование типов языковых ментальностей позволяет осознать, как стереотипы поведения смыкаются со стереотипами, существующими в сознании людей относительно всего комплекса черт, характерных для того или иного народа, что, в принципе, и составляет основу его менталитета.

Ключевые слова: язык, ментальность, сознание, этнический менталитет, национальные образы, культура, ценности.

G.I. Issina, Hu XinHua, D.Ye. Amanbekova

Language as a derivative of ethnic mentality

The article is devoted to the problem of the relationship between language and thinking, in particular, the study of verbal means of expressing mentality. Ethnic mentality is a set of special features and characters, containing the complexity of the spiritual, economic, ethnic and historical development of the people. In the modern era, due to the intensification of intercultural contacts, one of the main cultural problems will be the question of the possible loss of the national identity of peoples. And the best guarantee for the prevention of such a phenomenon is the awareness of the intrinsic value of national languages as reflections of unique repositories of thinking, as derivatives of national mentalities. Language as a cultural phenomenon fixes and reflects the system of values, moods, evaluations, i.e. reveals the systematic image of the carriers of a particular culture. The study of types of linguistic mentalities makes it possible to realize how behavioral stereotypes interlock with stereotypes that exist in the minds of people regarding the whole complex of traits characteristic of a particular people, which, in principle, is the basis of its mentality.

Keywords: language, mentality, consciousness, ethnic mentality, national images, culture, values.

References

- 1 Kalmyrzaev, A. (2000). *Natsionalnyi mentalitet i natsionalnyi dukh [National mentality and national spirit]*. (No. 8). Moscow: Mysl [in Russian].
- 2 Gachev, G.D. (1995). *Natsionalnye obrazy mira [National images of the world]*. Moscow: Prohress [in Russian].
- 3 Issina, G.I. (2013). Language images as the reflection of national consciousness. *European Researcher*, Vol. 42, No. 2, 3, 462–466. Sochi.
- 4 Veselova, V.V. (1999). Mentalitet amerikanskogo obshchestva i humanisticheskaya paradigma obrazovaniia i vospitaniia [The mentality of the American society and the humanistic paradigm of education]. *Pedahohika*, No. 8, 91–99 [in Russian].
- 5 Kshibekov, D.K. (2006). *Istoki mentalnosti kazakhov [The origins of the mentality of the Kazakhs]*. Almaty: Daik Press [in Russian].
- 6 Shljahov, A.L. (2012). *Kitai i kitaitsy [China and the Chinese]*. Moscow: Astrel [in Russian].
- 7 Chugrov, S. (1999). O traditsionalizme v yaponskom myshlenii [On traditionalism in Japanese thinking]. *Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia – World economy and international relations*, 1, 13–23. Moscow: IMEMO RAN [in Russian].

Zh.Zh. Sherizatova

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: zh.sher@mail.ru)*

Metaphor is a productive way in the formation of medical terminology

In the article metaphorization as a way in the formation of medical terminology was analyzed. The main attention is paid to the structural and semantic analysis, the main thematic groups of metaphorical terms are highlighted here. On the basis of the semantic analysis on the main trends in the formation of metaphor terms in the medical field were revealed. Metaphorical transfer of names in the terminological system is noted regularly and is determined by the constant development of the formation of new names and meanings of medical terms through the scientific rethinking of well-known words. It is revealed that medical terms are characterized by metaphorical, holistic, generalized and figurative meaning, which are based on metaphorical rethinking resulting from associative and figurative thinking. Metaphorization is the most important and productive source of enrichment of the medical terminological foundation.

Keywords: metaphorization, terminological system, terminological metaphor, medical terminology, semantics, structure.

A language quickly and flexibly responds to all changes in the scientific field, a terminological system becomes the result of such intensive development. In modern linguistic science, metaphorization as one of the most important cognitive processes is a productive semantic source for the formation of terminology.

The material of our study is terminological metaphors, selected by the method of continuous sampling from the Dictionary of Medical Terms, edited by B.V. Petrovsky [1; 464].

It is known that the doctrine of metaphor originates from the works of the ancient philosopher Aristotle, who put forward and developed a system of concepts and judgments related to metaphor. A more detailed presentation of the theoretical question of metaphorization is given in the works of J. Lakoff and M. Johnson, who presented the theory of cognitive metaphor. Theoretical propositions related to various aspects of the study of metaphorization were further developed in the scientific works of many linguistic scholars. Scientifically grounded and thoroughly developed fundamental material has been accumulated in modern linguistic science in the theory of metaphor (N.D. Arutyunova, V.N. Telia, E.O. Oparina, V.G. Gak, G.N. Sklyarevskaya and others).

Recent studies have convincingly shown that metaphor is an object of study not only of artistic discourse, but also of terminology. The focus of scientists is metaphor, and not only as a stylistic tool or artistic device, but mainly as a way of nominating, creating new meanings, comparisons in creating terminological units. Moreover, it became obvious that only in the way of an integrated linguistic approach to metaphorization, at the intersection of linguistics with other sciences, it is possible to reveal the role of deep structures caused by an associative form of thinking.

The terminological system provides a fertile ground for observing metaphor, which deserves deep scientific study. In recent years, the study of metaphorization in medical terminology has acquired particular relevance and significance. Interesting observations in this area are contained in the works of contemporary researchers (M.V. Ozingin, O.S. Zubkova, E.V. Smirnova and others).

From a linguistic point of view, the metaphor is remarkable: it revives speech, increases its expressiveness. As it is known, metaphorical expressions are able to acquire a new meaning, sometimes significantly different from the original, to acquire new stylistic nuances. The metaphor is based on the associative nature of human thinking, the transfer of the name from one object to another according to the similarity or presence of signs of these objects, followed by highlighting the most significant feature at the moment. Metaphor as a transfer of the name based on the similarity of signs of concepts is semantically based on comparison [2; 41].

In metaphorical terms, the comparison highlights important elements: the subject of comparison, i.e. the object that is being compared, the object of comparison, which serves for comparison and the basis for comparison is a sign of the objects being compared. Metaphorization performs two functions: nominative and evaluative, defining and naming a new concept with a familiar word. According to N.D. Arutyunova, metaphor is one of the ways of expressing meaning, which exists along with the use of words in their direct and exact sense, but is much less convenient and effective [3; 2].

The intensive development of modern medical terminology has led to the emergence of more new terms. Scientific medical terminology expands through neoplasms, rethinking the meanings of already existing stable combinations, leads to the use of terms in a metaphorical meaning. Terminological metaphorization is the most productive way to enrich the scientific vocabulary. The productivity of metaphorical transformation in terminology is explained, in our opinion, in an effort to express thoughts with other understandable, bright forms, to find appropriate language tools.

Indicative in this respect are the semantic transformations represented in medical terminology. The presence of metaphorical terms in medicine is justified by the fact that the structure of the human body itself is designed in such a way that it promotes associative links with the surrounding reality and the emergence of metaphorical names. As it is known, to create metaphorical terms, objects and phenomena are used that are capable of acquiring a new semantic meaning and accuracy that is significantly different from the original. As noted by V.I. Maslov's «metaphor at the end of the twentieth century, appears to be more complex and important phenomenon», «it permeates the language, culture, science, life, the whole world» [4; 87]. The following important characteristics are inherent in the metaphor: it is an instrument of thinking and knowledge of the world, it reflects fundamental cultural values, for it is based on a cultural-national worldview» [4; 90].

Our analysis showed that, according to the structure, medical metaphorical terms are an indivisible combination of two or more independent words: *the head process, the gastric bed, the roof of the rhomboid brain, the lymphatic pharyngeal ring*, etc. The most frequent and productive are named combinations, the most dominant and common structural model is the name combination noun and adjective in nominative case (*abdominal wall, bronchial tree, neural crest*, etc.), the combination of the noun in nominative case of the item with a noun in genitive case of the item (*neck of a tooth, a frenum of tongue, porta hepatis* and others). Metaphorical meanings can develop in both forms of the number of nouns. The use of singular forms in the scientific style to designate a whole class of objects or phenomena of reality with common features is very productive and widespread. Such use is the traditional and functional standart of scientific medical terminology. For example, *auditory tube, sunstroke* and others.

Linguistic observations show that metaphors with *the symptom* and *syndrome* components are widely used in medical terminology. *Symptoms* and *syndrome* components make up a number of metaphorical terms. The greatest number of terms with *the symptom component* and *syndrome* in dermatology, ophthalmology, psychiatry. For example, the following metaphoric terms are used in ophthalmology: *doll's eye sign, white pupillary reflex, lacrimogustatory reflex*, etc.; in psychiatry: *gramophone sign, monologue sign, Van Gogh syndrome, manager's syndrome*, etc.; in orthopedics: *a symptom of a fan, a symptom of a knee cup, a symptom of a coin count*, etc.

In the development of the theory of metaphor, scientists proceeded from different approaches to their classification. The most scientifically justified is the classification of N.D. Arutyunova, which was established in the linguistic literature and continues to be the most common, is represented as follows: a) nominative, b) figurative, c) cognitive, d) generalizing. The developed classification can be considered a single basis in the analysis of the terminological metaphor.

The analyzed material allows us to state that metaphorical transference is characteristic and typical for a number of groups of medical terms. The collected material was systematized and classified into the following subject groups: 1) household, 2) floristic, 3) zoomorphic, 4) anthropomorphic, 5) geographical, 6) geometric, 7) colour naming.

The most numerous and productive group of metaphorical terms is household vocabulary, which is based on a metaphorical transfer of names based on the identity of external signs, the form of comparison with household items and human environment. From a semantic point of view, household metaphor is mainly the names of various household items.

Among the many household objects and phenomena surrounding reality, a certain form is selected, the structure of the object, which results in the emergence of similar figurative associations, the similarity between household objects that already have a name, and a new one that needs to be called most accurately in medical terminology. Terminological metaphors directly correlate with the phenomena of the objective world, possess metaphorical semantics. Within this group, it is possible to distinguish subgroups that characterize comparisons with everyday objects, their elements and details:

- a) dishes and its types: *eye cup, optic cup, bone scraper*;
- b) clothing and its details: *heart sac, splenic recess*;
- c) household items: *anatomical snuffbox, bone lock* and others;

- d) food, drinks: *sebum, bone meal, cartilage minced*, etc.;
- e) tools and objects of labor: *uncinategyrus, tendon spindle*, etc.;
- f) jewelery and accessories: *obstetric watches, crural ring, rachitic bracelets*, etc.;
- g) tissue and its types: *muscle fiber, bony tissue, olfactory filament*, etc.

It should be noted that household metaphor is, in comparison with others, dominant. The productivity of the metaphorical transformation of terminological phraseological units occurs, in our opinion, with external similarities between objects and the anatomical structure of a person, or when they have a certain hidden common feature. Thus, the name of a particular household item becomes the name of a sustainable combination of terminological nature.

A special group is the floristic metaphor, which includes the main parts of plants reflecting the stages of its development: *the abdominal stalk, bronchial tree, eyeball*, etc. The presence of more floristic metaphors is not accidental, since the world of wildlife constantly surrounds a person, is an inseparable connection with him, and language as a special specific type reflects the world around us through our sensations. As it is known, many organs of the human body are based on the similarity with the plant world. For example, the terminological metaphor of *the eyeball* is built on the similarity of form. The most frequent and common are the metaphoric expressions associated with the components of *the branch, the bark, the root, the appendix, the stem*, which is used in anatomical terminology. In the composition of these components, semantic transformations and associative links with plant segments are transmitted. For example, the anatomical term *bronchial branches* is built by metaphorical transfer based on the similarity of the structure of a human organ, where the branches are bronchi and compared with the branches of a tree having an oblong branched shape. Such metaphorical units are numerous in medical terminology: *labial branches, dental branches, nasal branches*, etc. The lexical item in the terminological combination is compared with a minor branch extending from the main part of something: *the temporal process, the orbital process, the head process*, etc. In a wide range of terminology metaphors have figurative sense, which is based on the form and appearance: *the coracoid process, the xiphoid process, the styloid process*, and others. The meaning of words in the analogy is compared with the main part of the tree growing up: *femoral trunk, lumbosacral trunk, pagan-facial trunk*, etc. Numerous anatomical terms that are identified with the outer part of plants: *cortex of hair shaft, the cerebral cortex, renal cortex*, etc. The word *root* is high-frequency in the terminological system and correlates similarly with earth-ball and internal part of the plant, with the base: *root of the hair, root of the tooth, root of the tongue* and others.

The zoomorphic metaphor (the names of animals, birds, insects, fish) occupies an important place in the medical terminological system and gives rise to a large number of associations, their use is intensified and expanded in the transfer-characterizing values associated with generalized evaluation qualifications. As a rule, the source of the formation of a zoomorphic metaphor is the body parts of animals, birds, which are conditionally transferred to humans. Zoonymis, based on real objective qualities of animals, is a semantic motivation, an internal form of comparison: *bovine eye, cleft palate, bovine heart, cat's ear, rabbit fever, leonine facial, harelip, tiger heart, macacus ear, frog belly*, etc. For example, a frog belly — «belly with a flabby abdominal wall, bulging on the sides of a patient lying on his back; observed with weakness of the muscles of the lateral abdominal walls, for example, children with rickets». Names of animals are often used to characterize a person. According to our observations, out of a significant number of names of human body parts, the most productive somatic components in medical terminology are *eyes, hands, lips, ears, and heart*. As is known, the metaphor does not lose its cultural identity. Numerous associations give rise to figurative expressions in the field of medicine, their basic lexical meaning is accompanied by expressive nuances that convey, as a rule, a disapproving, negative, ironic attitude characteristic of the animal world: *goose gait, mumps virus, canine fossa*, etc. For example, the metaphor of *the mumps virus* makes it possible to determine the estimated characteristic, the disease is called *mumps* in its external expression in the form of a swollen neck, like a pig. Among the medical metaphors there is an expression like *a goose gait*. The basis of this expression is a comparison: the gait of a sick person is compared with a goose: «a gait with a body overrun from side to side; observed with paresis of the deep muscles of the pelvis and hip flexors, for example, with progressive myopathy, residual effects of infantile paralysis».

According to our observations, the most commonly used in medical terminology is the zoomorphic metaphor with sound symbols, they are characteristic of representatives of the animal world, are conditionally transferred to the physical state of a person and are found in describing various symptoms and diseases: *mouse squeak, purr, cat's cry syndrome*, etc.

The names of birds, habitable spaces and insects also have a broad associative sphere in medical terminology: *goose skin*, *bird face*, *fish-mouth*, etc. The presented metaphors get a new meaning, transferred to them by similarity of phenomena or their connection. The next group is an anthropomorphic metaphor, the source of which is the physiological characteristics of people, the names of body parts and the properties of a living organism. The number of anthropomorphic metaphors includes the terms that designate in medicine the names of parts of the human body and the body of animals, their internal organs: *the laryngeal ventricle*, *dorsum sellae*, etc.

Stable combinations formed by the metaphorical transfer of a geographic parameter are increasingly used in scientific vocabulary. This type of transformation is quite often used in medicine. Metaphoric terms are becoming more active, names of which are based on similarities with geographic oronyms and hydronyms: *arsula*, *scurvy sea*, *lacrimal lake*, etc. To achieve a greater external form of concretization, various water and land reliefs are used in medical terminology. Therefore metaphorical meaning «bottom» appeared. For example, the medical metaphor of the fundus means the similarity of the location «the posterior part of the inner surface of the eyeball visible during ophthalmoscopy, which includes the optic nerve head with retinal vessels, retina and choroid», the *ulnar sulcus* is a narrow gap between the elbow of the wrist flexion and the surface of the finger flexor in the lower half of the forearm; contains ulnar neurovascular bundle.

The geographical metaphors are dominated by toponymic names, placenames, which are represented by such phrases: *Crimean fever*, *anthrax*, *Mexican typhoid*, etc. The basis of toponymic metaphors is a sign of a certain geographic object that is a semantic core: a specific locality is indicated where the disease first appeared.

There is one more productive source of the metaphorical name of medical terms — the names of a geometric figure. In this case, the basis for the metaphorization is the shape of the object, such figures as the arterial cone, femoral *triangle*, renal *pyramids*, etc. are subject to rethinking. Many human organs got their names because of the similarity with geometric shapes. Thanks to the geometrical symmetry of the human body thus established, the understanding of its structure was facilitated, for example, *the perpendicular plate of the palatine bone*, *the pyramid of the temporal bone*, *the rectus abdominis*, *the angle of the mandible*, etc. In order to give a more accurate description of the structure of the human body and its organs introduced such geometric concepts as axes and planes. To give a more accurate description of the structure of the human body and its organs, such geometric concepts as axes and planes were introduced into medical terminology. In describing anatomical terms, stable combinations with the main component of the noun axis are widely used: vertical or longitudinal axis, horizontal or transverse axis, sagittal axis. With the word plane, we have fixed the following stable combinations: *horizontal plane*, *frontal plane*, *sagittal plane*. These metaphorical names, which were known in ancient times, are included in international anatomical terminology. Phraseological units characterizing joints based on metaphor are different forms: *a bowl-shaped joint*, *a nut-like joint*, *ellipsoid joints*, *cylindrical joints*, *spherical joints*, etc. For example, the stable expression of *cylindrical joints* resembles a cylinder segment in the form of the articular surface. The terminology name of a bowl-shaped joint resembles a cup. Similar metaphorical names are frequency in anatomy Muscles are also varied in their shape and size: (fan-shaped, ring-shaped, pear-shaped, diamond-shaped, etc.). For example, the stable combination of *a rhombus muscle* is somewhat similar in shape to *a rhombus*, *the trapezius muscle* has a triangular shape.

In the medical terminological system, there is also a relatively small group of metaphors with a color designation: *white spot disease*, *yellow fever*, *hepatocellular jaundice*, *raspberry tongue*, etc. With the help of adjectives with the meaning of color, not only the appearance of a person, but also his condition, a painful appearance is characterized. It should be noted that the names of precious stones and metals also predominate in color coloration: *marble skin*, *lead palsy*, *bronze cirrhosis of liver*, etc.

In the modern linguistic system of language there are words and expressions, the imagery of which is their permanent property. This includes the metaphor. The vast majority of metaphors has a figurative character. Figurativeness usually arises when we collectively represent two phenomena, establish a definite connection between them. As a rule, the association is determined on the basis of analogy. The metaphorical image vividly demonstrates the peculiarities of a person's attitude and worldview. Many researchers associate the imagery of speech only with the use of figurative and expressive means of artistic discourse. In scientific speech, any particular word can cause in our consciousness a particular image of the external world. One of the features and characteristics of medical terminological phraseological units is a metaphorical rethinking of words and expressions that convey them a certain specific figurativeness. To create figura-

tively, well-known objects and phenomena are most often used, a connection is established between them on the basis of similarities, ideas, perceptions, sensations and identifications. According to our observations, metaphorical terms have a certain figurative character, emotional, expressive and evaluative components that play an important role in the formation of secondary values. There is a number of metaphorical expressions that can not only express the corresponding thought more capaciously, but also convey a figurative character. For example, *air thirst*, *gesture of removing the helmet*, *lemon peel*, *wax doll face*, *peasant's skin*, *milky field*, *strand coin*, *marble pallor*, *herding stick*, *star figure*, *crescent figure*, *satyr ear*, *coin counting symptom*, *solar plexus syndrome*, *arterial spider*, *manager's syndrome*, *cholera glasses*, *bread mold*, etc. In the process of knowledge of the surrounding world, visual perception of objects is paramount. Therefore, the most figurative have words and expressions that cause visual representations. For example, the metaphorical expression *cherry-red spot symptom* means «a clear discharge of a dark red central fossa observed during ophthalmoscopy against the background of a pale, turbid retina, a sign of acute obstruction of the central retinal artery». The motive of the metaphorical transfer of *the cherry-red spot symptom* was the similarity in shape and color, betraying not only color but also shape through the image of the berry. The terminological metaphor of *female hairpins* means «the elongation and tortuosity of capillary segments observed in capillaroscopy; a sign of arterial hypertension». Metaphorical expression *ladies' studs* are associated with a thin high heel on women's shoes and accessories for stabbing hair in a hair style. The basis of the formation of the *shepherd's* metaphor is the reinterpretation of a stable combination and the assignment of a new meaning to it, owing to the medical term: «a pronounced deformity of the proximal femur, in which the greater trochanter significantly protrudes upwards; observed in parathyroid osteodystrophy and fibrous dysplasia». As observations show, medical terms, formed according to various models of lexico-semantic metaphorization, vividly demonstrate the peculiarities of the attitude and worldview of a person. Concreteness of thinking, the need to rely on the creation of concepts on sensually perceived objects and phenomena, the materialization of new ones, the re-nomination of previously known concepts by saturating already existing meanings with emotional, expressive, evaluative components provide an explanation of the main issues, lexico-semantic metaphorization of words.

The analyzed material indicates the frequency-like functioning of metaphorical transfer in cardiology: *wooden shoe*, *cardiac angina*, *cat's purr*, *Corvizar's face*, *gallop rhythm*, *carotid pulse*, etc., in phthisiology and pulmonology: *mute lung*, *snowstorm*, *butterfly wings*, *rattled and a cracked heart pattern*. The efficiency of metaphorical transformation of cardiological and phthisiological terms is based on the transfer of names according to the figurative similarity of objects and organs of the cardiac and respiratory theme. Among the metaphorical expressions are the names of the characters of ancient mythology, which are characterized by semantic transformation, convey other associative links in medical terminology, which are based on mythological ideas about parts of the human body: *the cyclopic eye*, *the necklace of Venus*, *Medusa head*, *myopathifacies*, *Achilles tendon*, etc. For example, the metaphorical expression of cyclopic eye is associated with the ancient Greek mythical one-eyed creature and in the terminological system means «lack of functional predominance of one eyes in binocular vision».

As part of medical terminology, there are also letter metaphors that have a figurative comparison: *the legs are X-shaped*, *the kidney is I-shaped*, *the legs are O-shaped*, *the S-colirosis is S-shaped*. All grove syndrome scoliosis, in which any part of the spine is curved in one direction, and the higher or lower section — in the opposite.

Thus, metaphorization is a productive semantic method of forming medical terminology. Metaphorical transfer of names in the terminological system is noted regularly, which is due to the constant development of the formation of new names and meanings of medical terms through scientific rethinking of well-known words. The metaphorical method allows in some cases to create terminological names with expression elements in semantics.

References

- 1 Энциклопедический словарь медицинских терминов: [В 3-х т.]. Около 60000 терминов / гл. ред. Б.В. Петровский. — М.: Сов. энцикл., 1982–1984.
- 2 Прохорова В.Н. Русская терминология (лексико-семантическое образование) / В.Н. Прохорова. — М.: Филологический факультет, 1996. — 125 с.
- 3 Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс / Н.Д. Арутюнова // Теория метафоры. — М.: Прогресс, 1990.

4 Маслова В.И. Лингвокультуроология: учеб. пос. для студ.высш. учеб. зав. / В.И. Маслова. — М.: Изд. центр «Академия», 2001. — 208 с.

Ж.Ж. Шеризатова

Метафора медициналық терминдердің ең нәтижелі тәсілі ретінде

Мақалада метафора медициналық терминологияны қалыптастыру тәсілі ретінде талданды. Негізгі назар құрылымдық және семантикалық талдауға бағытталған, метафоралық терминдердің тақырыптық топтары ажыратылған. Семантикалық талдау негізінде медицина саласындағы метафоралық терминдердің қалыптасуындағы негізгі үрдістер анықталды. Терминологиялық жүйедегі атаулардың метафоралық ауысуы үнемі байқалды, бұл жалпыға белгілі сөздерді ғылыми қайта мағына үстеуі арқылы жаңа атаулардың пайда болуының және медициналық терминдер мәндерінің тұрақты дамуымен байланысты. Медициналық терминдер метафорикалықпен, тұтас жалпылама-тасымалды және бейнелі-дәлелді мәнмен сипатталатыны анықталды, оның негізінде ассоциативті-бейнелі ойлау нәтижесінде пайда болатын метафоралық қайта мағына үстеуі жатыр. Метафа медициналық терминологиялық қорды байытудың маңызды және өнімді өзегі болып табылады.

Кілт сөздер: метафора, терминологиялық жүйе, терминологиялық метафора, медициналық терминология, мағына, құрылым.

Ж.Ж. Шеризатова

Метафора как наиболее продуктивный способ образования медицинских терминов

В статье проанализирована метафоризация как способ образования медицинской терминологии. Основное внимание сосредоточено на структурном и семантическом анализе, выделены тематические группы метафорических терминов. На основе семантического анализа выявлены основные тенденции в формировании терминов-метафор в медицинской сфере. Метафорический перенос наименований в терминологической системе отмечается регулярно, что обусловлено постоянным развитием образования новых наименований и значений медицинских терминов путем научного переосмысления общеизвестных слов. Выявлено, что медицинские термины характеризуются метафоричностью, целостным обобщенно-переносным и образно-мотивированным значением, в основе которых лежит метафорическое переосмысление, возникающее в результате ассоциативно-образного мышления. Метафоризация является важнейшим и продуктивным источником обогащения медицинского терминологического фонда.

Ключевые слова: метафоризация, терминологическая система, терминологическая метафора, медицинская терминология, семантика, структура.

References

- 1 Petrovsky, B.V. (Eds). (1982–1984). *Entsiklopedicheskii slovar medicinskikh terminov. Okolo 60000 terminov* [Encyclopedic dictionary of medical terms. About 60000 terms]. (Vols. 1–3). Moscow: Sovetskaiia entsyklopedia [in Russian].
- 2 Prokhorova, V.N. (1996). *Russkaia terminolohiia (leksiko-semanticheskoe obrazovanie)* [Russian terminology (lexico-semantic education)]. Moscow: Faculty of Philology [in Russian].
- 3 Arutyunova, N.D. (1990). *Metafora i diskurs* [Metaphor and discourse]. *Teoriia metafor* [Theory of metaphor]. Moscow [in Russian].
- 4 Maslova, V.I. (2001). *Linhvokulturolohiia* [Linguoculturology]. Moscow: Izdatelskii tsentr «Akademy» [in Russian].

Л.Б. Телғараева, Л.Ж. Мұсалы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: ltelgaraeva@gmail.com; lailamussaly@gmail.com)

М. Мағауиннің «Аласапыран» романындағы прецедентті феномендердің ерекшелігі

Мақалада Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран» тарихи дилогиясының мол этномәдени ақпараттан тұратын прецеденттік мәтін ретіндегі ерекшелігі туралы сөз қозғалды. «Прецеденттілік» ұғымының мәніне назар аударылды, сондай-ақ аталмыш ұғымды зерттеген ғалымдардың еңбектеріндегі «прецеденттік мәтіннің» классификациясына сүйене отырып, романдағы прецедентті феномендер зерделенді. Осы ретте прецедентті есім, прецедентті оқиға (ситуация), прецедентті айтылым сияқты романдағы прецеденттік феноменнің мысалдары талданды. Шығармадағы прецедентті феномендердің қолданылу мақсаттары айқындалады. Романдағы этномәдени ақпарат тарихи баяндаудың стильдік тәсілі, прецедентті мәтін ретіндегі ерекшелігі екеніне аса мән берілді. Атап айтсақ, жазушының шығармада прецедентті феномендерді тарихи шындыққа көз жүгірту, ұлттық колоритті жеткізу, эмоционалды-экспрессивтік мағына беру, оқырманның дүниетанымын кеңейту, шығармадағы этномәдени ақпараттың көрсеткіші ретінде қолдануды мақсат тұтқандығы анықталады. Мақала авторлары романда этномәдени ақпаратты құрайтын прецедентті феномендер тек тілдік қана емес, сондай-ақ қоғам мен тілдік санада болып жататын мәдениеттанулық үдерістерді білдіреді деген тұжырымға келді.

Кілт сөздер: прецеденттік мәтін, этномәдени ақпарат, прецедентті есім, прецедентті жағдай (ситуация), прецедентті айтылым, прецедентті феномен, тарихи шығарма, ұлттық колорит.

Қазіргі адамзат қоғамында ақпарат қажеттілігі алдыңғы қатарда тұр. Ақпараттық қоғамда ақпаратты аккумуляциялау (жинау), ақпаратпен алмасу, оны сақтау, өңдеу, жүйелеу, реттеу, дамыту, екінші адамға жеткізу, өз қажетіне жұмсау, сондай-ақ ақпарат теориясы өзекті мәселеге айналды. Ұлттық ақпараттың дені тарихи шығармаларда шоғырланған. Елбасы өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында рухани құндылықтарсыз сананың толықтай жаңармайтынын атап өткен. Рухани құндылықтарымыз болып табылатын тарихи шығармаларға ақпараттың көзі деп қарау маңызды. Сондай-ақ бұл шығармаларды прецеденттік мәтін ретінде қарастырудың өзіндік мәні бар, себебі оларда халықтың тұрмыс-тіршілігі, болмысы жөнінде этномәдени ақпарат мол. Сондықтан да осы ақпараттарды оқырманға қорытып, түсіндіру керек деп ойлаймыз.

Прецеденттік мәтіндер тілдік және мәдени қауымдастықтың ажырамас бір бөлігі болып табылатын әлемнің тілдік бейнесін көрсететін құралдардың ең маңыздысына жатады. Адамның өзін қоршаған ортасына эмоционалды және баға беру сияқты қатынасын білдіруде бай мүмкіндіктерге ие бола отырып, прецеденттік мәтіндер әлемнің елеулі, мазмұнды, айқын бейнесін жасауға ықпал етеді. Сондықтан да қазіргі таңда прецеденттілік ұғымы отандық және шетелдік лингвистер мен филологтардың зерттеу мәселесіне айналды.

«Прецедент» сөзінің мағынасына зер салсақ, «Шетелдік сөздер сөздігінде» бұл сөз («*praecedens*») сөзі латын тілінен аударғанда «алда жүруші, алдыңғы» дегенді білдіреді) былай түсіндірілген:

1) ертеде орны бар және үлгі-өнеге немесе ақтауға негіз болатын оқиға;

2) құқық. Сот шешімі немесе басқада мемлекеттік органдардың белгілі бір іске байланысты шығарылған және міндетті түрде ұқсас істерді шешу кезіндегі шешімдер [1; 18].

Ал «Қазіргі орыс тілінің түсіндірме сөздігінде» мынадай анықтама берілген: прецедент (*praecedens* лат. — алдыңғы, бұдан бұрынғы) — өткен заманда өзінің орны болып, халыққа үлгі-өнеге болған, халықтың есінде қалған немесе қазіргі уақытта ұқсас әрекеттердің негізі болатын оқиға [2; 58].

Ал осы мағыналардың ішінде лингвистикаға енген *прецедент* терминін беретін ұғымға сәйкес келетіні ертеде өзінің алатын орны болған, халыққа үлгі-өнеге болып, халықтың есінде қалған белгілі бір оқиға деген анықтама.

«Прецедент» ұғымын орыс тіл білімінде XX ғасырдың соңында Ю.Н. Караулов, В.Г. Костомаров, Д.Б. Гудков, И.В. Захарченко, В.В. Красных және тағы басқа ғалымдар зерттеген.

Ю.Н. Караулов прецедентті мәтіндер қатарына мәдениеттің кез келген құбылыстарын: әдеби және философиялық мәтіндерді, театрлық спектакльдерді, кино өнерін, телевизиялық бағдарламаларды, жарнамаларды, әндер мен музыкалық шығармаларды және тағы басқаны жатқызады. Осы ретте шығармалар «ұлттық жадыдағы» элементтерді құрайтын вербалды, сондай-ақ бейвербалды шығармалар болуы мүмкін [3; 44].

Қазақ тіл білімінде осы аталған феномендердің ішінде прецедентті есімдер мәселесімен айналысқан ғалымдар ретінде Т. Жанұзақов, Т. Қоңыров, Г.Б. Мәдиева, Е. Керімбаев, Г.А. Қажығалиева, С.Қ. Иманбердиева, В.И. Жумагулова, тағы басқаларды атап өтуге болады. Әр ұлттың өзіне тән прецедентті мәтіндері болады.

М. Мағауиннің «Аласапыран» романы тарихи маңызы бойынша терең және еліміздің өткен тарихын кеңінен қамтыған қазақ әдебиетіндегі елеулі құбылыс деуге болады. Осындай шоқтығы биік тарихи шығарма — қаламгердің ортағасырлық жазбалардан бастап қазіргі заманғы тарихшылардың қолжазбаларына дейін қыруар тарихи материалды қамтыған көп жылғы зерттеуі мен шығармашылық тәжірибесінің нәтижесі.

Прецедентті феномендер дегеніміз — белгілі бір тілдік және мәдениеттің өкілдері қабылдай алатын мәдениет феномендері. В.В. Красных прецедентті феномендердің бірнеше түрін атап өтеді:

- қауымдық-прецедентті феномендер — белгілі бір қоғамның орташа өкіліне белгілі феномендер (әлеуметтік, кәсіби, конфессия және т.б.) және олар ұжымдық когнитивті кеңістіктің бөлігі болып табылады: аталмыш феномендер белгілі бір ұлттан тыс шеңберде бола алады, мәселен, әртүрлі елдердің заңгерлеріне ортақ (кәсіби қауым);

- ұлттық-прецедентті феномендер — белгілі бір ұлттық-лингвомәдени топтың немесе, басқа сөзбен айтқанда, ұлттың кез келген орташа өкіліне белгілі феномендер;

- әмбебап-прецедентті феномендер — кезкелген адамға белгілі феномендер [4; 54].

Прецедентті мәтін — ойлау мен сөйлеу әрекетінің аяқталған дербес өнімі. Әдетте, мұндай мәтіндер қандай да бір ұлттық-мәдени қауымдастықтың кезкелген орташа мүшесіне жақсы таныс және коммуникация барысында бірнеше қайтара қолданылуы мүмкін. Прецедентті мәтіндерге әдеби шығармалар, өлең-әндердің сөздері, жарнама, аңыз-әңгімелер және т.б. жатады [5; 62–85].

Сонымен, прецедентті феномендер халықтың жадындағы құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің бірден-бір құралы бола отырып, халықты мәдени-рухани құндылықтардың шеңберінде біріктіру тәсілі бола алады. Прецедентті феномендердің саналуандығы ұлттық тіліміздің ерекшелігінің көрінісі болып табылады. Осы тұста халықтың, мәдениет пен тілдің өзара байланысы айқын көрінеді.

Біздің зерттеу материалымызда қазақ халқының өмір салты, тұрмыс-тіршілігі, ұлттық болмысы мен танымы, ұлттық-мәдени ерекшелігі кеңінен көрініс тапқан «Аласапыран» тарихи диалогиясындағы прецедентті феномендерді қарастырып, талдау жасау басты міндетіміз болып табылады.

Қазақ халқының көрші мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынасы тарихи-көркемдік тұрғыдан тұңғыш рет суреттелген «Аласапыран» тарихи диалогиясы 1981–1982 жылдары жарияланды. Романда көшпелі тұрмыс көріністері, аңшылық, саятшылық сынды ұлттық дәстүрлер көрініс тауып, Қазақ хандығының Ресей, Иран, Бұхара, Сібір хандықтарымен өзара қарым-қатынастары, ішкі-сыртқы саяси жағдайлары сипатталған. Жазушы шығармаларында XX ғасырдағы ауыл, қала тұрмысы, түрлі әлеуметтік топ өкілдерінің тағдыры шынайы көркем бейнеленген. Жазушы романда өткен кезеңнің колоритін жеткізуде және көнерген лексиканы қолдануда асқан шеберлік танытқан. Мәселен, қару-жарақ атаулары, әскери киімдер, ұлттық тұрмыстық лексика, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер және т.б. Олар қазақ халқының көшпенді тұрмыс-тіршілігі мен бастан кешірген жауынгерлік оқиғаларынан хабар береді. Осы жайлы Ж. Шағатай мынадай пікір айтады: «М.Мағауин романында заттық болмысты — пейзаж, интерьер, тұрмыстық, жауынгерлік құрал-жабдықтарды суреттеуге, кейіпкер кескіндемелерін жасауға мейлінше мол орын береді және бұл романның композициялық құрылымына, біртұтас архитектурасына барынша үйлесіп, кірігіп жатыр. Үстірт қараған жанға автор табиғатты суреттеуге орынсыз көп орын берген (қаншама тамаша суреттемелер ұшырасады романның өн бойында) секілді көрінуі мүмкін, бірақ оның өзі де ақталған: себебі роман оқиғасы өрбіген кез адамдардың табиғат анадан алшақтамаған, ара-жігі ашылмаған кез екенін ұмытпау ләзім, яғни табиғат — адам, адам — табиғат тізбегі біте қайнасып жатқан кез» [6]. Шындығында да, романда қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, басынан кешірген жауынгерлік

заманды, аласапыранды суреттеуде жазушының тілі әсерлі, ұшқыр, бай және тарихи шынайылықты көрстеуде барлық тілдік құралдарды шебер қолданған.

Д.Б. Гудков, В.В. Красных, И.В. Захаренко, Д.В. Багаева сынды зерттеушілер «прецедентті мәтін» ұғымының кең ауқымдылығын ескере отырып, прецеденттілік феноменін төрт топқа бөліп қарастырады:

- 1) прецедентті есім;
- 2) прецедентті жағдай (ситуация);
- 3) прецедентті айтылым;
- 4) прецеденттік мәтін.

Прецедентті есім — тіл тасымалдарушыларына прецедентті оқиға ретінде танымал, прецедентті мәтіндегі танымал есім. «Аласапыран» романында басты кейіпкер Ораз-Мұхамед сұлтанның өмір жолы, оның куә болған XVI–XVII ғасырлардағы қазақ, орыс халықтарының бастан кешкен тарихи оқиғалар суреттелген. Яғни, романдағы Ораз-Мұхамед сұлтан — қазақ халқына тарихтан белгілі есім. Ол Жошы әулетінен шыққан қазақ сұлтаны, Қасым хандығының ханы. Яғни, романдағы басты прецедентті есім — Ораз-Мұхамед сұлтан.

Кезкелген тарихи шығармада тарихи тұлғалар бейнесі сомдалатыны белгілі. «Аласапыран» романында қазақ халқының тарихында өшпес із қалдырған ғұлама ғалым, белгілі би Қадырғали Жалайыридің, Едіге бидің ұрпағы Петр Усовтың, Томан бидің, Манақ батырдың, Ділішат пен Ай-Шешек бегімнің көркем бейнелері сомдалған. Олардың бейнесі тағылымы мен тәлімі мол, танымдық сипатқа ие және шығарманың көркемдік-эстетикалық деңгейінің көрсеткіші болып табылады. Романдағы осындай әрбір бейне прецедентті есімдер қатарын толықтыра түседі.

М. Мағауиннің «Аласапыран» романындағы прецедентті есімдерді талдау барысында лексикалық-семантикалық мағынасына қарай бірнеше топты анықтадық. Оларды төмендегідей топтарға бөліп қарастыруға болады:

1) романдағы тарихи тұлғаларды білдіретін прецедентті есімдер: *Ораз-Мұхамед сұлтан, Қадырғали Жалайыри, Едіге бидің ұрпағы Петр Усов, Томан би, Манақ батыр, Ділішат пен Ай-Шешек, Бахадүр сұлтан, Шығай хан, Ес-Мұхамед сұлтан, Тәуекел хан, Хақ-Назар хан, Сүтемген би, Ес-Мұхамед сұлтан, Орыс хан және т.б.*;

2) географиялық жер-су атауларын білдіретін прецедентті есімдер: *Жетісу, Еділ, Жайық, Ібірі-Сібір, Қаратау, Есіл, Талас, Ертіс, Шу, Арыс, Сарыарқа, Созақ, Түркістан, Қорғалжын, Ақмола, Қарқаралы, Торғай, Бетпақ, Қызылжар, Ұлытау, Калуга, Смоленск, Мәскеу, Тобольск, Саран, Сығанақ, Шымкент, Самара, Хорасан, Орал тауы және т.б.*;

3) қазақтың дүниетанымын білдіретін прецедентті есімдер: *Жер-Ана, Су-Ана, От-Ана, Адам-Ата, Тәңір және т.б.*;

4) әлеуметтік категорияларды білдіретін прецедентті есімдер: *хан, патша, сұлтан, бас уәзір, бек, қолбасы, аламан, елші, атаман, воевода, стрелец, саудагер, царь-государь, князь, түрмеші т.б.*

Жоғарыда аталған прецедентті есімдер топтары романда оқырманға тарихи шындықпен қатар, этномәдени ақпарат беру қызметін атқарып тұр.

Прецедентті жағдай шынайы оқиғаға құрылған немесе виртуалды болып бөлінеді. Романдағы прецедентті жағдай шынайы оқиға желісіне құрылған. Мұхтар Мағауин деректі материалдарға сүйене отырып, оқырманға суреттеліп отырған аласапыран кезең мен ортаның тартысы негіз болған тарихи коллизия барысын көрсетеді. Ол аласапыран тарихы туралы арнайы әдебиетпен танысып, роман мәтінінде нағыз шынайы деректерді көркемдік құралдар арқылы жеткізген. Жазушы тек қана деректі материалдардың жетегінде ғана кетпей, оларды шығармашылық тұрғыдан терең идеялық мағына беріп, роман сюжетін жандандыра түскен.

Роман-дилогияның бірінші кітабында Созақтағы кеңесте Тәуекел ханның сайлау рәсімі мен хан шешімі бойынша он алты жасар Ораз-Мұхамедтің Қадырғалидың қызы Ай-Шешек-бегімге үйленуі, Қазақ халқының жайлауға көшу кезіндегі жалпы жағдайы, жер дауы, аңшылық, саятшылықтағы Ораз-Мұхамедтің жастық жалыны, осы жастық, албырттығының кесірінен орыстың қолына тұтқындалып, мұнарасы биік Мәскеуге аттанысынан шежіре шертіліп, Ораз-Мұхамедтің Ресейде де өз халқының қасиетін жоғары бағалатып, орыс-қазақ қатынастары және екі ел достастығының тарихындағы үлкен рөл атқарғаны, өз елінен сырт жүріп, айналасындағы ет жақын туыстары — анасы, әйел-баласынан айрылып күйреуі, бірақ Федор патша қайтыс болып, орнына Борис Годуновтың отыруы және сол кездегі оны Хан Керменге хан сайлануы, қазақтардың Абдолла ханмен ұрыстағы жеңісі оны қайта түлетіп, қажырына келтіріп жаңғыртады.

Ал шығарманың екінші кітабында Хан Керменге аттанған Ораз-Мұхаммед ата салты бойынша ақ киізге отырып хан сайлануына, Хан Кермен воеводасы Ерофей Глуховпен теке тіресіне, Есеней бектің жаулық әрекетіне, осы жұрттың ең басты төрт ұрығы — Шәш пен Есенейдің, Саманай мен Төбейдің қыздарынан, қарындас-туыстарынан қалыңдық алуы, әпкесін, жиені — Мұрат-Мұхаммедті көшіріп әкелуі, Көшім ханның әулет-жұрағатына пана болуы, қалтқысыз сенімді досы Жаһаншамен пікірлесуі, оның қайтыс болуы, Борис Годуновтың қабылдауында болуы, оның Ораз-Мұхаммедті өзімсініп ішкі сырын айтуы, қысқасы, Ораз-Мұхаммедтің Хан Кермендегі тіршілігіне арналады. Шығарма аяғы жазушының эпилог есепті өз ойы берілуімен бітеді [7].

Прецедентті айтылымдар — ойлау мен сөйлеу әрекетінің аяқталған дербес бірлігі. Прецедентті айтылымдарға мақал-мәтелдерді, фразеологизмдерді, канатты сөздер мен өлең жолдарын жатқызады. Мәселен:

«У жесең — руыңмен!» деген қайда?» [8; 61]. Осы мақалды адамдардың көпшілігі рулық қоғамды, руға бөлінуді дәріптеу деп түсінуі мүмкін. Негізінде осы мақалда қандай аласапыран қиындыққа тап болсаң да, еліңмен бірге бол, бірге көр дегенді білдіреді.

«Бас кеспек бар — тіл кеспек жоқ» [8; 59], бұл мақал тілдің адамзат өміріндегі маңыздылығын көрсетеді. Ертеде билеріміз қандай дау болмасын құдіретті сөз күшімен шешіп, әділ билік еткеніне көзжеткіземіз.

«Қылыш үстінде серт жоқ, қымыз үстінде кеңес жоқ» деген [8; 48]. «Кеселіне қымыз жақпаған жан — кісі болып қатарға қосылмайды», — деді сұлтан [8; 176]. Осы мақалдар да халқымыздың көшпенді тарихындағы этнографиялық мәдениетінен хабар беретін мақалдарға жатады. Көшпенді халықтың дастархан мәзіріндегі қымыздың ерекше орны көрсетілген.

«— Айтсам, қара қазан, сары баланың қамын айтам» [8; 59]. Осы сөйлемдегі «қара қазан, сары бала қамы үшін» деген тұрақты тіркес жаугершілік кезеңдегі қазақ батырларының жиі қолданатын ұранына айналған. Бұл жерде ертедегі қазақ халқының түсінігі бойынша, «қазан» — бүтіндіктің белгісі, ұрпақ жалғасы мен отбасы берекесінің нысаны. Яғни, халықтың қазаны құрыса, ел құриды деген сөз.

«Ал қалғаның мына қонақтарды күтіндер. Иесін сыйласаң, итіне сүйек сал деген» [8; 83]. Осы мәтіндегі ит туралы мақалдың халқымыздың ит туралы дүниетанымынан хабар береді. Ит Адам ата мен Хауананың пейіштен қуылып жерге түскендегі алғашқы жан серігі, досы әрі қорғаушысы. Сол себепті жеті қазынаның бірі болып саналған. Ит адам баласының сенімді серігі үйдің қорғаушысы, қора мен малдың күзетшісі. Қазақ халқы итті Жеті атаның бірі, жетінші ырыс деп те атайды.

«Тең — теңімен, тезек — қабымен» [8; 326]. Екі жас отбасын құруы ежелгі қазақтың дәстүрі құда түсуден басталады. Қазақ халқы, әдетте, «Тең — теңімен, тезек — қабымен» деген қағиданы ұстанып, өздері сыйласатын, аралас-біліс, әлеуметтік деңгейі өзімен шамалас адамдармен құдаласатын болған. Бұл мақалдың шығу төркіні қазақтың құдаласу дәстүрінде жатыр.

«... бөрі арығын білдірместің» кебінде сияқты» [8; 71]. Қасқыр тотемі ежелгі көшпенді мәдениетімізде ерекше орынға ие. Қазақ халқында қасқарға байланысты мақал-мәтелдер өте көп. Қасқырды қазақ халқы киелі аң санаған. Бұл жерде бөрінің жақсы мінез-құлқын адамға қатысты қолданылып тұр. Яғни, жаманыңды жасыру, жақсылығыңды асыру мағынасын меңзейді.

«Асын ішіп, аяғын теуіп кетіпті» деген сөз шығып жүрер [8; 91]. Бұл мақал да қазақ халқында ертеден келе жатқан және осы күнге дейін өзектілігін жоймаған жиі қолданылатын мақалдар қатарына жатады. Бұл жерде «аяғын тебу» «ыдыс-аяғын тебу» дегенді білдіреді. Яғни, қазақта дастарханынан дәмдес болып, аралас-құралас бола отырып, сатқындыққа барудың теріс әрекет екендігі жайлы сөз болады.

«Келіннің бетін кім ашса, сол ыстық» деген ғой қазақ [8; 255]. Қазақтың ұғымында беташар жасаған адам сол келіннің алдағы тағдырына да, тұрмыс-тіршілігіне де жауапты деп есептелген. Қайын-жұртына келген келіннің алғаш көрер адамы осы беташар жасаған жан. Сондықтан да жас келін ата-енесіне, қайын ағаларына айта алмайтын әңгімелерін, назын, өтінішін осы бетін ашқан адам арқылы жеткізіп отырған. Осы мақалды бүгінгі күні де ауыспалы мағынада қолдану кеңінен көрініс тапқан.

«Құлан басына күн туса, қодығына қарамас» [8; 240]. Бұл мақал да қазақ халқының дүниетанымынан хабар береді. Басқа шындап қауіп төнгенде жанашыр жақынынан гөрі әркім өз басын қорғайды деген ауыспалы мағынаны білдіреді.

Романда кездесетін фразеологизмдер: *басынан бағы таяу, асауды ауыздықтау, қырық күн шілде, ант ішу, тағзым ету, пір тұту, қара бұқара, қалың қауым, аузынан жыру, қиян-кесі соғыс,*

құзырына құлдық ұру, тамырын басып көру, ұзын арқан кең тұсау, асын ішіп аяғын тебу, ерсілі-қарсылы шұбау, ант бұзу, қан жұту, қыдырдың батасы дару, киіз туырлықты көшпенділер, ат шаптырым аймақ т.б.

«Образды фразеологизмдер — жалпы айтылар сөздің көркі. Олар тек ауызша, жазбаша ұсынылған әдеби тіл үлгілерінде емес, ауызекі сөйлеу тілінде де берік орын алады. Ал билер, шешендер, салиқалы сөз иелері болса, образды сөздер мен тіркестерді қолданбай отыра алмайды. Мысалы: аса астарлы, сондықтан көп сөзді етіп сөйлемей, ойын қысқа-қысқа қайырып, бірақ әсерлі етіп баяндаған Тәуекел хан қамалдың қабырғасын сүзу (қамалға шабу), жан тартып келген жақын (жақындасу), ордасын ортасына түсіру (талқандау, жеңу), жанын тастай алмай жатқан (өле алмай), құшақ ашу (жақындасу, табысу) сияқты образды фразеологизмдермен тіл қатады» [9; 12].

Жалпы, Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран» романындағы прецедентті феномендерді келесідей 3 топқа бөлуге болатындығын көрсеттік:

1. Прецедентті есімдер.
2. Прецедентті жағдай (ситуация).
3. Прецедентті айтылымдар.

Зерттеу барысында романдағы прецедентті есімдердің өзі келесідей төрт топтан тұратындығын анықтадық:

- 1) романдағы тарихи тұлғаларды білдіретін прецедентті есімдер;
- 2) географиялық жер-су атауларына байланысты прецедентті есімдер;
- 3) қазақтың дүниетанымын білдіретін прецедентті есімдер;
- 4) әлеуметтік категорияларды білдіретін прецедентті есімдер.

Шығармадағы прецедентті жағдай шынайы тарихи оқиғалар желісіне құрылған десек болады. Жазушы шығармаға XVI–XVII ғасырлардағы қазақ, орыс халықтарының бастан кешкен тарихи оқиғалары мен жағдайын арқау еткен. Қасым ханның хатын баяндауда жазушы реалистік хат қағидаларын басшылыққа алады, осы ретте көнерген лексиканы таңдап алуда да аса мұқияттылық сақтаған. Романда Ораз-Мұхамедтің Сигизмунд корольмен кездесуі және Жолковскиймен жасаған шарты суреттелген. Жазушы романдағы оқиғалардың барлығын көркемдік шеберліктің қағидаларын басшылыққа ала отырып, тарихи оқиғаларға ерекше реңк бере отырып суреттеген.

Жазушы шығармада халық тілінің асыл қазынасы — мақал-мәтелдерді мен фразеологизмдерді қолдануы тарихи баяндаудың стильдік белгісіне жатады. Романда этномәдени ақпараттың бір бөлігін құрайтын фразеологизмдер, мақал-мәтелдердің ұлттық мәдениетіміздің тілдік көрінісі деуге болады. Шығарманы оқи отырып, кітаптың әр парағынан қазақ халқының ой шеберлігі мен бай тілін көрсететін өткір ойлы мақал-мәтелдерін жиі кездестіреміз. Романда жазушы мақал-мәтелдерді қолдануы шығармаға эмоционалдылық пен экспрессивтілік реңк беріп, поэтикалық қызмет атқарады деуге болады.

Жалпы, романдағы тарихи оқиғаны прецедентті феномен деп алатын болсақ, ол прецедентті есімдерден, прецедентті жағдайлар мен прецедентті айтылымдардан тұрады. Прецедентті есімдер, прецедентті жағдайлар мен прецедентті айтылымдар романның тұтас прецедентті мәтін ретіндегі ерекшелігін айқындайды. Сонымен қатар прецедентті есімдер, прецедентті жағдайлар мен прецедентті айтылымдар романға эмоционалды-экспрессивті мағына, тарихи шындық пен қатар этномәдени ақпараттың көрсеткіші ретінде қызмет атқарып тұр.

Ғалым Рәбиға Сыздықтың «...жазушы Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран» романы қазақ көркем әдебиетіндегі тарихи шығармалардың ең сәтті үлгілерінің бірі деп санауға тек оның көркемдік-шығармашылық сипаты ғана емес, тілдік-стильдік белгілері де мүмкіндік береді. Бұл — көркем туындыны «тарихи стиль» дегеннің тезіне салып жазудың да бірден-бір көрнеу үлгісі. Ал «тарихи стиль тезі» («историческая стилизация») жалғыз ғылыми таным үшін емес, қазақ халқының бұдан бірнеше ғасыр бұрынғы, тіпті күні кешегі XIX ғасырдағы өмір шындығын дұрыс тануымыз үшін де қажет» [9; 14] деген пікіріне сүйенсек, романдағы прецедентті феномендердің бірден-бір ерекшелігі деп тарихымыздағы өмір шындығын суреттеудегі жазушылық шеберлікті атауға болады.

Олай болса, халық ауыз әдебиеті мен көркем әдебиетті, тарихи оқиғаларды ұлттық-прецедентті феномендерге жатқызуға болады. Көркем мәтін тіл мен мәдениеттің бірлігі болып табылады десек, халықтың өткен тарихы мен мәдениетін суреттейтін шығармалар да прецедентті мәтіндерге жатады. Осы орайда тарихи шығармалардағы этномәдени ақпаратты білдіретін лексика ұлттық-прецедентті

феномендерді білдіретін прецеденттік мәтіндердің бірден-бір қайнар көзі болып табылады және олар өз алдына жіті зерттеуді қажет етеді.

М. Мағауин «Аласапыран» тарихи диалогиясындағы прецедентті феномендер төмендегідей қызметтер атқарады:

- тарихи шындыққа көз жүгірту;
- ұлттық колоритті жеткізу;
- эмоционалды-экспрессивтік мағына беру;
- тілдік-баяндау;
- оқырманның дүниетанымын кеңейту (ұлттың мәдени болмысын көрсету арқылы);
- шығармадағы этномәдени ақпараттың көрсеткіші ретінде.

Демек, прецеденттік мәтіндер, ең алдымен, белгілі бір халықтың ұлттық-мәдени және тарихи жадындағы тілдік қорды білдіреді. Романда этномәдени ақпаратты құрайтын прецедентті феномендер тек тілдік қана емес, сондай-ақ қоғам мен тілдік санада ұдайы болып жататын мәдениеттанулық үдерістерді білдіреді. Халқымыздың болмысы мен тұрмыс-тіршілігі жөніндегі бай этномәдени ақпаратқа құрылған прецеденттік мәтінді басқа тілге аударудың өз ерекшеліктері мен қиындықтары бар және ол туралы келесі мақаламызда сөз қозғайтын боламыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка: материалы для лексической разработки заимствованных слов в русской литературной речи / Сост. под ред. А.Н. Чудинова. — 3-е изд., тщательно испр. и знач. доп. — СПб.: В.И. Губинский, 1910. — 676 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rus-yaz.niv.ru/doc/foreign-words-chudinov/index.htm>.
- 2 Современный толковый словарь русского языка / Сост. С.А. Кузнецов. — СПб. – М.: Рипол-Норинт, 2008. — 960 с.
- 3 Караулов Ю.Н. Некоторые особенности функционирования прецедентных высказываний / Ю.Н. Караулов // Вестн. МГУ. Сер. 9. Филология. — 1997. — № 4. — С. 73–78.
- 4 Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: курс лекций / В.В. Красных. — М.: Гнозис, 2002. — 284 с.
- 5 Багаева Д.В. Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и в коммуникации / Д. В. Багаева, Д. Б. Гудков, И. В. Захаренко // Вестн. Москов. ун-та. Сер. 9: Филология. — 1997. — № 3. — С. 62–85.
- 6 Жаңабек Шағатай. Сұлулық пен сыршылдыққа құштарлық (М.Мағауин туралы) [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://www.qamshy.kz/03.11.2014>.
- 7 «Аласапыран» романындағы тарихи оқиғалар желісі және көркемдік шешім [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://massaget.kz/>.
- 8 Мағауин Мұхтар. Аласапыран: тарихи роман. — Алматы: Жазушы, 1988. — 828 б.
- 9 Сыздықова Р. Сөз құдіреті: көптомдық шығармалар жинағы / Р. Сыздықова. — Алматы: Ел шежіре, 2014. — 123 б.

Л.Б. Телғараева, Л.Ж. Мұсалы

Особенности прецедентных феноменов в романе М. Магауина «Аласапыран» («Вешние снега»)

В статье рассмотрены особенности прецедентного текста в исторической диалогии Мухтара Магауина «Аласапыран» («Вешние снега»), в которой закодирована богатая этнокультурная информация. Авторами особое внимание обращено на значение понятия «прецедентность», а также, опираясь на классификации ученых, исследовавших понятие прецедентности, проанализированы прецедентные феномены в романе. Особое внимание уделено таким прецедентным феноменам, как прецедентное имя, прецедентная ситуация и прецедентное высказывание. Указаны цели употребления прецедентных феноменов в произведении. Кроме того, авторы пришли к заключению, что этнокультурная информация в романе является стилистическим приемом повествования, а также особенностью прецедентного текста. Писатель использовал прецедентные феномены, которые являются показателями этнокультурной информации в романе, для воссоздания исторического и национального колорита, придания эмоционально-экспрессивного значения, а также для расширения читательского мировоззрения. Таким образом, прецедентные феномены, составляющие богатую этнокультурную информацию в романе, представляют не только языковые, но и культурологические процессы, которые происходят в обществе и его языковом сознании.

Ключевые слова: прецедентный текст, этнокультурная информация, прецедентное имя, прецедентная ситуация, прецедентное высказывание, прецедентный феномен, историческое произведение, национальный колорит.

L.B. Telgaraeva, L.Zh. Mussaly

Features of precedent phenomena in the novel «Alasapyran» by M. Magauin

In the article the peculiarities of the precedent text in the historical diology of Mukhtar Magauin «Alasapyran», which encodes rich ethnocultural information are considered. Based on the classification of scientists who have studied the concept of precedence, the precedent phenomena in the novel are analyzed. In this case, examples are analyzed that serve as such precedent phenomena in the novel, such as the precedent name, the precedent situation and the precedent statement. The purpose of the use of precedent phenomena in the work is indicated. Particular attention is drawn to the fact that the ethnocultural information in the novel is a stylistic method of narration, a feature of the precedent text. According to the author, the writer used precedent phenomena, which are an indicator of ethno-cultural information in the novel to recreate the historical and national color, to give emotional and expressive meaning, to expand the reader's worldview. The author leads us to the conclusion that the precedent phenomena that constitute ethnocultural information mean not only linguistic, but also cultural processes that occur in society and its linguistic consciousness.

Keywords: precedent text, ethnocultural information, precedent name, precedent situation, precedent statement, precedent phenomenon, historical work, national color.

References

- 1 Chudinova, A.N. (Eds.) Slovar inostrannykh slov, voshedshikh v sostav russkogo yazyka [Dictionary of foreign words included in the Russian language]. *Materialy dlya leksicheskoi razrabotki zaimstvovannykh slov v russkoi literaturnoi Rechi – Materials for the lexical development of borrowed words in Russian. lit. speech.* (3d ed.). Saint-Petersburg: V.I. Hubinskii [in Russian].
- 2 Sovremennyyi tolkovyi slovar russkogo yazyka [Modern explanatory dictionary of the Russian language] (2008). Saint-Petersburg–Moscow: Ripol-Norint [in Russian].
- 3 Karaulov, Yu.N. (1997). Nekotorye osobennosti funktsionirovaniia pretsedentnykh vyskazyvaniy [Some features of the functioning of precedent statements]. *Vestnik MHU – Bulletin MSU. Series 9. Philology*, 4, 73–78 [in Russian].
- 4 Krasnykh, V.V. (2002). Etnopsikholingvistika i lingvokulturologiia [Ethno-psycholinguistics and cultural linguistics]. Moscow: Hnizis [in Russian].
- 5 Bagaeva, D.V., Gudkov, D.B., Zakharenko, I.B., & Krasnykh V.V. (1997). Kognitivnaia baza i pretsedentnye fenomeny v sisteme druhih edinit i v kommunikatsii [Cognitive base and precedent phenomena in the system of other units and in communication]. *Vestnik MHU – Bulletin MSU. Series 9. Philology*, 3, 62–85 [in Russian].
- 6 Shahatai, Zh. Sululyk pen syrshyldykka kushtarlyk (M.Magauinturaly) [Passion to beauty and lyricism]. *qamshy.kz*. Retrieved from <https://www.qamshy.kz/03.11.2014> [in Kazakh].
- 7 «Alasapyran» romanyndahy tarihi okihalar zheli shane korkemdik sheshim [Narration of historical events in the novel «Alasapyran» and artistic solutions]. *massaget.kz*. Retrieved from <https://massaget.kz/> [in Kazakh].
- 8 Magauin, M. (1988). *Alasapyran. — Tarikhi roman. [Alasapyran. — Historical novel]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 9 Syzdykova, R. (2014). *Soz kudireti: Koptomdyk shyharmalar zhinagy [Word power. Multiple collections of works]*. Almaty: El shezhire [in Kazakh].

С.А. Кенжеғалиев, Ә.М. Жақұлаев

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, Қазақстан
(E-mail: adil91kz@mail.ru)

Ділдік лексиконға сипаттама

Мақалада ділге (менталитетке) әр тарапты анықтамалар берілген. Қандайда болмасын діл — рухани болмыс тарихының сығымдалған және тұрақты негізде қордаланған, жеке адамдармен әлеуметтік топтардың дүниетанымында орын алатын ерекше көрініс. Оны қалыптастыруда мәдениеттің, философияның, психологияның, ұлттық салт-дәстүрдің, тұрмыстың, қоғамдағы әлеуметтік ортаның, саясат пен идеологияның, экономикалық қатынастардың маңызы зор. Бізге батыс пен орыстың ментальділікпен тілдің байланысы туралы пайымдаулары кеңінен таныс. Солардың жолын ұстанатынымызда жасырын емес. Дей тұрсақта, өз топырағымызда не бар екенін түгендеп алудың ғылымның табиғи жолмен дамуына, оның шынайылығына ықпалы зор болатындықтан, тіл мен ментальділікті осы жосықпен пайымдауға тырыстық. Осы тұрғыдан келсек, бұл мақалада діл мен тілдің орайласуы туралы мәселенің қазақ тілтануындағы бастауларын Абай мен Ахметтен көруге болатындығы қарастырылды.

Кілт сөздер: діл, ділдік лексикон, менталитет, ментал, лингвомәдениеттану, когнитивтік тіл білімі, менталингвистика, этнопсихолінгвистика, семантика, ұғым.

Ділдік лексикон дегенде еске бірден «ментал», «менталитет» сөздері түседі. Бұл сөздерді «діл» деп аудару ұсынылып, ғылыми көпшілік жағымды қабылдады. Мәселен, демограф-ғалым М. Тәтімов бұл сөздерді «діл», «ділім» деп аударғанды жөн санаған. Менталитетке әр тарапты анықтамалар берілген. Қандай да болмасын діл — рухани болмыс тарихының сығымдалған және тұрақты негізде қордаланған, жеке адамдар мен әлеуметтік топтардың дүниетанымында орын алатын ерекше көрініс. Оны қалыптастыруда мәдениеттің, философияның, психологияның, ұлттық салт-дәстүрдің, тұрмыстың, қоғамдағы әлеуметтік ортаның, саясат пен идеологияның, экономикалық қатынастардың маңызы зор.

Философиялық тұрғыдан алсақ, менталитет латын тілінен аударғанда (*mens* — ақыл, ойлау, ойлаудың бейнесі, жанның қатпары) — бейсаналықты қосқандағы топтық және жеке сананың терең деңгейі. Менталитет — жеке және әлеуметтік топтардың қимылға, ойлауға, сезінуге және дүниені белгілі бір бейнеде қабылдау бағыты дайындығының жиынтығы [1; 10].

Бұл жөнінде философ-ғалым Д. Кішібеков өзінің белгілі «Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең» атты монографиясында: «Менталитетті адамдардың нақтылы ісінен, өмір сүру тәсілінен, ойлау жүйесінен т.б. бөліп қарауға болмайды. Ол тек солар арқылы бейнеленетін, түсінуге болатын құбылыс. Олардан менталитетті жеке-дара бөліп алып қарастыруға болмайды» деген қорытынды жасайды [2; 15–22].

Этнологиялық тұрғыда алсақ, менталитет — нақты жағдайға байланысты қылықтардың басым түрлері, нормалары мен үлгілері туралы этникалық түсініктер жүйесі. Бұл жүйе әлеуметтік ортада бейсана кешендерге (этникалық константаларға) негізделеді. Бұл тіршіліктің мәдени ортасын жасайтын құндылықтар жүйесі. Менталитет — сыртқы ортадағы әр алуан құбылыстарға орай этнос санасында болатын бірдей реакция [1; 10].

Ал мәдениеттанушылар менталитетке мынадай анықтама береді. Менталитет — инсанның тіл, ақыл, сана, ой, «менін» қоса алғандағы рухани қаруы. Менталитет жағымды, оң құбылыс қана емес, тілдің немесе ойдың белсенді әрекетінсіз ол түгелдей иррационалды болып шығады. Өзінің көрінісінде жоғары менталитет — таңдаусыз болатын түсінік, ол — инстинкт-интуиция деңгейінде көрінеді. Мәдениеттанушы менталитетті тар мағынасында, ең алдымен, тіл, сөз деп таниды [1; 10].

Алайда ділдік лексикон дегенде тілтанушы ділді ізерлеп кетсе, лингвистикалық нысаннан ауытқып кетеді. Өйткені ділдің тілге ықпалы күшті десек те, екеуі бір нәрсе деуге келмейді. Оның үстіне тіл ділдің тікелей фотографиялық суреті емес. Сондықтан ділдік лексиконды «діл» деген жалпы гуманитарлық үлкен мәселенің бір аз бөлігі ғана деп есептеген жөн. Оның өзінде бұл жолы біз ұсынып отырған зерттеуімізде тілдік инсанның сөйлеу үдерісін талдаумен ғана шектелеміз.

Бізге батыс пен орыстың ментальділік пен тілдің байланысы туралы пайымдаулары кеңінен таныс. Солардың жолын ұстанатынымыз да жасырын емес. Дей тұрсақ та, өз топырағымызда не бар

екенін түгендеп алудың ғылымның табиғи жолмен дамуына, оның шынайылығына ықпалы зор болатындықтан, тіл мен ментальділікті осы жосықпен пайымдауға тырыстық. Осы тұрғыдан келсек, діл мен тілдің орайласуы туралы мәселенің қазақ тілтануындағы бастауларын Абай мен Ахметтен көруге болады.

Алдымен бүгінгі қозғалып отырған мәселе діл (ментал) туралы тоқтала кетейік. Бұл сөздің түбірі — латынның көп мағыналы *mens* сөзі. Ақыл, ой, көңіл күйі, жан деген сияқты мағыналарға ие. «Ментальность», «менталитет» деген ұғымдарға нақты да толық анықтама әлі берілген жоқ, абстракт күйінде түсіндіріліп келеді. Алайда көпшілік мойындайтын бір қағидалық жайт бар: ақыл-ес, сезім, ерік-жігер адам болмысының барлық жағын қамтиды, бұл үшеуінің жиынынан инсан жасалады. Ал олардың сомдалуынан халықтың сапасы келіп шығады. Мұны орыстың атақты тарихшысы В.Ключевский «халық темпераменті» деп, тағы бір тарихшы А. Шапов «қауымдық бейімділік (общинное предрасположение)» деп атапты. Зерттеушілердің бір тоқтамы менталитеттің рухани мәні мен руханияттың ақыл-естік мәнінің жұптасуын ментальділік деп атаған жөн [1; 13]. Діл, сонымен, халық рухының игілігі. Ал Абайдың діл туралы тұжырымын *17-қара сөзінен* көруге болады. Хакімнің қайрат, ақыл, жүрек үшеуінің таласына ғылымға төрелік айтқызатынын еске түсірейік. (Еске сала кету артық емес: Абайдағы «ғылым» деген ұғым үстірт ойлағанға физика, лингвистика т.с.сияқтылардың жалпылауыш атауы тәрізді көрінуі де мүмкін, бұл ұғым Абайда өзгеше мәнде жұмсалады, дүние мен діни ғылымды қамтиды): *«Сонда ғылым бұл үшеуінің сөзін тыңдап болып, айтыпты»*.

— *Ей, қайрат, сенің айтқаныныңның бәрі де рас. Ол айтқандарыңнан басқа да көп өнерлеріңнің бары рас, сенсіз болмайтұғыны да рас, бірақ қаруыңа қарай қаттылығың да мол, пайдаң да мол, залалың да мол, кейде жақсылықты берік ұстап, кейде жамандықты берік ұстап кетесің, соның жаман, — депті.*

— *Ей, ақыл! Сенің айтқаныныңның бәрі де рас. Сенсіз еш нәрсе табылмайтұғыны да рас. Жаратқан тәңіріні де сен танытасың, жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің. Бірақ сонымен тұрмайсың, амал да, айла да — бәрі сенен шығады. Жақсының, жаманның — екеуінің де сүйенгені сен; екеуінің де іздегенін тауып беріп жүрсің, соның жаман, — депті. — Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ — менің ісім, — депті. Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл, сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп қырыңа жүрмейді: жақсылық айтқаныңа жаны-діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді. Ермек түгіл жиреніп, үйден қуып шығарады. Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіңе жібермейді. Орынды іске күшіңді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, бәрін жүрекке билет, — деп ұқтырып айтушының аты ғылым екен. Осы үшеуің бір кісінде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топырағы көзге сұртерлік қасиетті адам сол. Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, құдай тағала қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы, — депті».*

Мұны біреу әфсана деп есептеуі мүмкін, ал біз ғылыми-танымдық трактатқа жатқызуға әбден бейілдіміз. Мұнан нендей түйінге келуге болады? Біздіңше, ділді қазақ жосығымен Абайша түсінуіміз керек. Сонда діл ақыл мен қайраттың жүрек ықпалымен таным арқылы болатын бірлігі дегенге саяды. Хакімнің осы сөзін қуаттай түсетін әрі қазақтың ділін тұспалдайтын 14-қара сөзіндегі мына бір максима: *«Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдының сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады»*.

Жалпы ғылымда діл мәселесі бастапқыда тек әлеуметтану және мәдениеттану аясында қаралды. Мәдениеттанушылар мен әлеуметтанушылар менталитетті «жан формасы», «рух функциясы» деп түсіндірді. Осыған орай психологтар рух функциясының өмірге аяқ басқан сәбидің әлемді қабылдауымен ұқсастығын байқады да, осы арқылы менталитетті, ментальділікті дәлелдеуге ұмтылған екен. Абайдан ғылыми-философиялық, танымдық еңбектерінен, өлеңдерінен осы із байқалады. Демек, біз айтып отырған мәселелер бойынша максималық тұжырымдарға ойшыл эволюциялық жолмен келген. Дәлел үшін *7-нші, 19-сөздерін* ұсынуға болады. Оқиық. *7-сөзден: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі — ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар — тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола аламайды һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі — білсем екен демелік. Не көрсе, соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып, қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да, тұра жүгіріп, «Ол немене?», «Бұл немене?» деп, «Ол неге үйтеді?», «Бұл неге бүйтеді?»*

деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі — жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген». Мынау 19-сөзден: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайда білгені, көргені көп адам білімді болады», — деп жазады.

Қазақ тілінде *діл* деген сөз қазір ментальділік, менталитет деген сөздің балауына алынып жүр. «Діл» — парсы сөзі, сөзбе-сөз аударғанда «жүрек» ағзасының атын білдіреді. Шындығында, «жүрек» деген сөзге көп мән-мағына сыйып кетеді. Абай да осындай кең мәнде қолданған. (Асылы, Абай лексиконының семантикасын жеткізуге дәстүрлі түсіндірменің әлеуеті жетпейді, бұл үшін герменевтика керек). Осы тұрғыдан келгенде, оның «Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды, амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады» [14-сөз]. «Жүректің тілін сөйле, тіл жалғаны жоқ бояма» деген пікірі тіл мен ділдің тура пропорционал байланыста болатынын бүгін байқап «тауып» жүрген когнитивтік тілтанушылар мен психологиялық тілтанушылардың алдын әлдеқашан орап кеткеніне көзіміз жеткендей болады.

Лингвомәдениеттануда, когнитивтік тіл білімінде, менталингвистикада этнопсихолінгвистикада «өзің арқылы өзгені», «өзге арқылы өзінді» тану, өзге мәдениетпен диалогке түсу сияқты өзекті мәселелер бар. Абайдың: «Әр елдің тілін, өнерін білген кісі онымен бірдейлік пікірлесе алады, аса арсыздана жалынбайды», — деген пікіріне ой жүгіртсек, қандай тілдің иесімен болсын паритеттік қарым-қатынасқа түсу үшін тілді жалаң білу аз екенін, оның ділдік болмысын, өз сөзімен айтқанда, «өнерін» де білу керек екендігін болжамдауға әбден болады. Бұл жерде Абай өнер сөзін қазіргідегідей «искусствоның» баламасы ретінде емес, материалдық және рухани мәдениет, тіпті, тұрмыс-салт деген мәнде қолданып отыр деп санаймыз.

Қазіргі когнитивистикада, психолінгвистикада ғаламның тілдік бейнесі, тілдік инсан, аялық білім дейтін санаттар кіндік санаттар болып табылады. Осы санаттарды зерттеудегі басты қағида — «Менің әлемімінін шекарасы менің тіліммен сызылған». Демек, әлем аясындағы адамды оның тілі арқылы тануға болады. Осыны зерттеуге әдістанымдық тірек ретінде Абай хакімінің: «Сөзіне қарай кісіні ал, Кісіге қарап сөз алма», «Адамға ғылым-білімді көбейтуге екі қару керек: бірі — мұлахаза (пікірлесу), екіншісі — мұхафаза (сақтау, қорғау)» [32-сөз], «Кімде-кім сырттан естіп білу, көріп білу секілді нәрселерді көбейтіп алса, ол — көп жиганы бар адам. Ондай кісі жаңа естіп, көріп білгендерін сынап, орынды-орынсызын бағанағы жиган нәрселеріне қарай есеп қылады. Бұлай етіп харекет еткен адамды ақылды дейміз» [43-сөз], — деген зейіндемелерін ұстансақ, адамды тілі арқылы парықтауда шындықтан жырақтамаспыз деп ойлаймын.

Абайды оқығаннан тағы бір түсінгеніміз сол, ақынның:

Мақсатым — тіл ұстартып өнер шаппақ,

Наданның көзін қойып, көңілін ашап, —

дегенін тіл ұстартуды өнер (мәдениет, зерде, таным, руханият деп түсіне тұрыңыз) шашудың, сана мен ойлауды түзеудің амалы деп қабылдаймыз. Ал бұл өлеңнің жазба мәтіндерінде редакторлар «тіл ұстартыптан» кейін мәніске үңілмей үтір (,) қойып екіұштылық жасап жүр. Егер үтір (,) қойсақ, ақынның мақсаты тіл ұстарту және өнер шашу болады. Сонда Абайды тіл үйретуші деп ұғуымыз керек пе? Ақынның мақсаты тіл ұстарту емес екенін «өлеңді тілі орамды жастарға үлгі бермек үшін жазғанынан» әбден байқауға болады. Шындығында, «көкірегі сезімді, тілі орамды» болса, оның тілін ұстартып жатудың өзі артықтау іс емес пе? Көрнекілік үшін мына шумақты оқуыңызға болады:

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,

Жоқ-барды ертегіні термек үшін,

Көкірегі сезімді, тілі орамды

Жаздым үлгі жастарға бермек үшін

(Осы тұста белгілі лингвист А. Потебняның «Мысль направлена словом» деген қағидасы еске түседі).

Ахмет Байтұрсынұлының В.фон Гумбольдтің еңбектерімен таныс болған-болмағаны туралы мәлімет жоқ, алайда неміс ойшылының «Sprache ist Sinne Volks» деген тұжырымы мен қазақ ғұламасы А.Байтұрсынұлының «Сөзі жоғалған елдің өзі де жоғалады» деген нақылы үндесіп жатыр. Дәлелдейік. Орыстар Гумбольдтің бұл сөзін «Язык — это дух народа» деп аударып, ал қазақтар орыстан аударып «Тіл — халықтың рухы» деп айтып жүр, жазып жүр. Шындығында, немісше-орысша сөздікке, неміс тілінің сөздігіне қарасақ, «Sinn» сөзі көп мағыналы екен: орыс тілінде «суть», «смысл», «значение», «сам», «сознание», «разум» дегенді білдіреді екен. Демек, қазақшалағанда «Тіл — халықтың жаны, мәні, өзі» болып шығады екен. Енді Гумбольдт пен Байтұрсынұлының пікірін салғастырыңыз...

Біз жоғарыда А. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінен (қазіргі тұрғыдан қарасақ, бұл еңбектің жартысынан көп бөлігі тілтану мәселесіне арналған деуге болады) жеке инсанның тілді қолдануындағы психикалық-танымдық әрекетерді келтірдік. Әдістанымдық тұрғыдан қарап толығырақ тағы бір оқиық:

«Ойыңдағы, қиялыңдағы, көңіліңдегі нәрсені тілмен айтып жеткізу өте қиын. Сөз өнері жүзінде асқан өнерпаздар мүддесін тілмен айтып жеткізе алмай, сондай қиналғанда, өзгелерге ондай іс оңай болып табылар ма? Сондықтан сөзден жасап сөз шығару деген жұмыс әркімнің қолынан келе бермейді және шығарғандардың да сөздері бәрі бірдей жақсы бола бермейді.

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,

Сонда да ішінде бар таңдамасы.

Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын

Қазақтың келістірер қай баласы? —

деп Абай айтқандай, сөз шығаратындар көп, бірақ келістіретіндері аз болады. «Алуан-алуан жүйрік бар, әліне қарай жүгіреді». Әр ақын, әр жазушы сөздің басын өзінше құрастырып, өз оңтайымен тізеді. Өз білуінше пікірлейді. Сондықтан әрқайсысының лұғатында өзіндік айырымы, өзіндік белгісі болады».

Ғалым мұнымен адамның ділдік сипаттарының тіл арқылы көрінетінін меңзесе, енді осы ой-рух иесі инсанның оны жарыққа шығаруындағы даралық пен ортақ жалпылықтың болатынын ескертеді: «... жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-шарқынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек. Мүддесін тілмен айтып жеткізу қиын екендігін, оған өте шеберлік керек екендігін мынадан байқауға болады.

Ол — айырым белгілерін жай айтып түсіндіру қиын, әрқайсысының шығарған сөздерін оқып, әбден танысып, үйреншікті болғанда ғана сезілетін белгі. Шеберлердің қолынан шыққан нәрселермен таныс адам, сол шеберлердің істеген нәрселерін қай жерде көрсе де айтпай таниды. Сол сияқты сөз өнерпаздарының да шығарған сөздерін оқып, лұғатына үйір болғаннан кейін, оның бұрын оқылмаған, аты қойылмаған сөздерін де айтпай тануға болады. Сөздің өзін танытатын белгі — тіл яки лұғат белгісі болады. Ол белгі әркімнің өз ыңғайымен, өз оңтайымен сөз тізіп әдеттенуінен, салттануынан болады» [3; 10, 11]. Демек, жеке адамның тілді жаратуының түбі оның ой-саналық қатпарларында жатыр.

Ділдік лексиконның қазақ тіл біліміндегі бастапқы ғылыми түсіндірмесі ретінде жоғарыда келтірілген А. Байтұрсынұлының мұрасы жайлы сілтеме діл мен лексикон байланысына да түсіндірме бола алады. Онда тілдегі сөзді түгел білу сол тілді қолдана алумен тең емес екендігі, тілді қолдана білу айтылмақ ойға қажетті деген сөздерді дәл таңдай білумен танылатындығы айтылып, қазақ тілі «қазақ ортасындағы бәріне бірдей ортақ мүлік болғанмен, бәрі бірдей пайдаланбайтындығына» көңіл бөлінген. Автордың ойынша, сөз қолдану ортақ болғанымен де, өзара ажыратылатын даралық сипатта: «Сол сияқты, әркім пікірін сөз қылып шығарғанда да ана тіліндегі сөздерді әрқайсысы әртүрлі қолданады. Қысқасын айтқанда, әркім сөзді өз қалауынша алып, өз оңтайынша алып тұтынған сөздер сол адамның тілі болады» [3; 18, 19].

А.Байтұрсынұлы ділдік лексикондағы таным мен сөйлеу үдерісінің тығыз байланысты болатынын орыс академигі Щербадан ширек ғасыр бұрын байқаған. Ғалым былай деп жазады: «Лебіз ашық мағыналы болу үшін, айтушы айтатын нәрсесін анық танитын болу керек. Адам анық танитын нәрсесін ашық атайды да, көмескі танитын сөзін көмескі, күңгірт атайды. Сондықтан біреудің айтқан сөзін түсінеміз де, біреудің сөзін анық түсінбей, жорамалдап жорып, ұйғарып қана қоямыз» [3; 20].

Таным теориясының қағидасы бойынша таным белгісізді белгіліге, дерексізді деректіге салғастыру жолымен жүреді. Мұның сөз саптаудағы көрінісін А.Байтұрсынұлы жазбай тапқан. Бұған сөйлеу үдерісінде сөйлеуші сөзінің толық түсінікті болуы үшін «дерексіз заттарды деректі затша, пернесіз заттарды пернелі затша қалыптауы» және «жансыз затты жанды заттай ғамалдауы» жайлы ойлары — дәлел [3; 23].

Ахмет Байтұрсынұлы тіл әлемінің аясына еңбек инсанның мәдени-психологиялық толқыныстарының себебін мәдениеттің адамзатқа ортақ екендігімен, сонымен бірге әр ұлтта өзіндік сонылық болатынымен, бұлардағы ұқсастық пен сәйкестіктер олардың астарласуына мүмкіндік беретінімен түсіндіреді [4; 419, 420].

Сөйтіп, сөз етіп отырған мәселеде мұнан былай әдістанымдық жолдың басында Абай ойы жүрсе, соны нәтижелерге қолжеткізуіміз әбден мүмкін.

Ахмет Байтұрсынұлы еңбектері ойдың игі мақсатқа қарай дамығанын көрсетеді. Ахметтің пайымдамалары Абай ойларына әдістанымдық негіз ретінде сүйенгендей әсерде қалдырады. Өйткені тіл мен ділдің байланысына ғұлама ғалым анағұрлым нақты жақындаған.

Енді осы ділдің жеке адамның тілді пайдалануына қатысы қандай екенін барлап көрейік. Бұл тұста ең басты ұстанатынымыз — тіл мен ой-сананың диалектикалық бірлігі. Қазіргі тіл білімінің теориялық зерттеу парадигмасының антропоэзеттік басты ұстанымы тілдің диалектикалық бірліктегі қызметтерін тереңінен ашып, айқындап, тіл білімін заман талаптарына сай жаңа сапалы деңгейге көтеруге негіз болып отыр.

Бұл жөнінде әралуан бағдар бар. Соның бірі тілдің болмыс пен инсан арасында оларды қатыстырушы дербес буын екендігі туралы. Мұны Г.В. Колшанский жөн көрмейді: «Язык ... не может рассматриваться в качестве барьера между человеком и миром или самостоятельным познавательным механизмом, наделенным такими качествами, которые дают ему возможность представлять по-своему этот мир и доносить его до человеческого сознания. В принципе остается действительным лишь двуединство «мышление — мир», в котором формой существования мышления выступает язык, сохраняющий все существенные свойства предметного мира» [5; 19].

Инсанның психикалық танымы арқылы объективті дүниенің бейнесі қалыптасады, ол — адам санасындағы идеалды болмыс, оның материалдық пішіні — тіл. Қоршаған дүниенің бір бөлігі ретіндегі адам мен шындық болмыстың арасындағы диалектикалық байланыс осы екеуінің арақатынасында көрінеді, ал тіл — сана болмысының пішіні дәрежесінде объективті шындықпен астасып жатады. Тіл өз алдына жеке-дара дүние емес, дүние-болмысты игерудің түрі («форма овладения миром»). Г.В. Колшанскийдің бұл пікірі көңілге қонады. «Ойлау мен тілдің арақатынасы қатар өмір сүретін екі құбылыстың жай бір-біріне әсер ету қатынасы емес, мазмұн мен форманың диалектикалық бірлігі болып табылады. Бұл бірлікте алғашқылық, айқындаушылық қызмет ой-санада болады, өйткені ол шындық дүниенің идеялық бейнеленуі болғандықтан, өзінің тілдік формасын жасайды» [6; 55, 56] дегенде, ойлау мен тілдің арақатынасы, табиғаты айқындала түседі. Мазмұн мен пішіннің арасындағы байланысты ашқан кезде екеуінің диалектикалық бірлікте екенін анықтаған жөн. Тілдік пішін жай ғана дыбысталу емес, ол осы құбылыстың материалдық жағы ретінде оның идеалдық жағы — мазмұнмен қарама-қарсы, екінші жағы болғанмен, олар ажырамас бірлікте болатыны тілдік пішіннің идеалды мазмұнның ықпалымен қалыптасқанынан, сомдалғандығынан көрінеді. Осы заңдылықты А.П. Комаров атайды: «Языковое звучание есть не просто звучание, но звучание, тщательно обработанное, строго оформленное, изваянное идеальным, одухотворенное и, следовательно, несущее в себе идеальный момент в виде следов, отпечатков мыслительной деятельности. Форма есть проявление идеального, его материальное воплощение, «его иное», его переход в свою противоположность — в материальное» [7; 20].

Г.В. Колшанский адам санасындағы болмыстың белсенді түрдегі бейнеленуі сөз тудыру үдерісімен бір уақытта өріледі десе де, танылған объективті дүние табиғи дыбыстық тілде адам санасында, ойында қалыптасқан дүниеге айналатынын айта келіп, ойлаудың тілдің алдын алатыны (ашығын айтқанда, ойлаудың тілден бұрын болатыны) ойлау мен тілдің бірлігін бұзбайтынын айта келіп, «тілдің объективті дүниеге тікелей қатысы жоқ, ол ойлаудың, ойдың бейнелеуші әрекетін берудің тәсілі», — дейді. Дүние-болмыс — ой тіл құбылыстарының арақатынасына байланысты жоғарыда айтылған ойларын қорыта келіп, ғалым тіл мен ойды бірлікке тоғыстыра отырып, оларды «языковая мысль — мир» байланысында қарастырады [5; 24, 25].

А.П. Комаровтың ой мазмұны мен тіл семантикасының арақатынасы туралы ерекше, атап айтқанда, ой бейнесінің мазмұны мен тілдік семантиканың арасында онтологиялық жағынан болсын, функциялық жағынан болсын, ауқым жағынан болсын ешқандай айырмашылық жоқ; ойлау әрекеті мен сөйлеу әрекеті — екі әрекет емес, екеуі де — әрекеттің бір түрі; тіл мен ойлау арақатынасы, түптеп келгенде, тілдің материалдық (дыбыстық) идеалдық (мағыналық) жақтарының бірлігіне саяды; болмыстың екі түрі: объективтік шындық — тілде екіаралық қатынас бар, объективтік шындық — ойлау — тіл тұрғысындағы ұшаралық қатынас болмайды; дүниенің екі бейнесі жоқ, концептуалдық (ойлық) және лингвистикалық (тілдік) деп ажырату әдіснамалық қасандыққа апарып, тілдік және тілдік емес сананы мойындап «тіл — ойдың тікелей болмысы» деген негізгі тезиске қайшы келеді дейді [8; 130].

Тіл білімінің тарихында тілдік мағына теориясы әрдайым зерттеуші-ғалымдардың назарында болды және де осы теория ауқымында тілдік мазмұн (языковое содержание) мен ұғымдық мазмұн (понятийное содержание) арақатынасын айқындау мәселесі маңызын жоғалтпады. Өйткені тілдік

семантиканың жалпы теориялық сипаты осы тұрғыдан ғылыми негізделе алатыны айқын болды да, жалпы грамматикалық семантиканың қыр-сырын аша түсу қазіргі тіл білімі теориясының ең өзекті мәселесіне айналып отыр.

Тілдік семантика мен ұғымдық мазмұнның байланысы мен ара-жігін айқындау, түптеп келгенде, тіл ғылымы мен философияға ортақ мәселе, ол тіл мен ойлаудың арақатынасын ғылыми негізде пайымдауға негіз болады [9; 92].

Ғалым А.П. Комаров тіл адам қоғамы дамуының жемісі ретінде онымен, оның дамуымен үндес, өзектес бола отырып, диалектикалық бірлікте болатындығын көрсетеді.

Әр ұрпақ өзінен бұрын қалыптасқан дүниетанымды бойына жинаған ана тілін үйреніп, сол арқылы дүние-болмысты игеріп өседі, бірақ ол танушы субъектінің шындық болмысты ары қарай тануын шектемейді, ойлау үдерісі өз заңдылықтарымен әрі қарай дами береді, оның нақты көрінісі болатын тіл де өзіндік заңдылықтарымен болмыстың тілдік суретін қалыптастыра береді. Ойлау мен тіл диалектикалық бірлікте бола отырып, біріне-бірі әсер етіп, үнемі даму үстінде болады. Дүние-болмыс — объективтік шындық ретінде адамзатқа ортақ, оның адам санасындағы тану үрдісі де ерекше. Таным нәтижесінде қалыптасқан жалпы ұғымдық категориялар әр тілде өз жүйелік-құрылымдық сипаттарына, заңдылықтарына сай тұлғаланады. Адам болмысы мен таным әлемін тұтастай қамтитын адам рухының әрекеті тіл арқылы көрінеді, сол әрекет нәтижесінде дүниенің тілдік бейнесі түзіледі.

Сөйтіп, біріншіден, жеке адам, ең алдымен, әлем қауымдастығының, адамзаттың бір бөлшегі (оны осы тұрғыдан қарап, ділі мен тілін тексергенде, Абайдың ақыл, қайрат, ғылым, жүректің адам өміріндегі қызметі туралы, жоғарыда келтірілген басқа тұжырымдарына сүйенген жөн деп санаймыз); екіншіден, ол қалай болса да белгілі бір ұлттың өкілі болып саналады (ділдік лексиконды саралағанда ұлттық болмыс зерттеушінің өз бойында болу керек, сонда тілдік инсанмен бірлесе алады); сонымен қатар, үшіншіден, оның өзіне тән психикалық, ойлау ерекшеліктері болады (мұны іс-тәжірибе, білім-білік, орта факторлары шешеді, зерттеуде ділдік лексиконның мұндай ерекшеліктері тәжірибені талдау арқылы анықталады, жинақтау (синтез) арқылы топтастырылады).

Сонда, ділдік лексикон (ментальный лексикон) деген ұғым жоғарыда көрсетілген үш тұғыр (бұлар жалпы ділге (менталитетке) байланысты) нәтижесінде инсанның сөйлеу, сөзді қолдануындағы психикалық әрекеттермен тікелей де тығыз байланысты ұғым болып шығады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Колесов В.В. Язык и ментальность / В.В. Колесов. — СПб.: Петербургское востоковедение, 2004. — 240 с.
- 2 Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең / Д. Кішібеков. — Алматы: Ғылым, 1999. — 200 б.
- 3 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер / А. Байтұрсынов. — Алматы: Атамұра, 2003. — 208 б.
- 4 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы / А. Байтұрсынов. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 264 б.
- 5 Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке / Г.В. Колшанский. — М.: Наука, 1990. — 107 с.
- 6 Тұрғынбаев Ә. Тілдерлік байланыстар мен қатынастар диалектикасы / Ә. Тұрғынбаев, Л. Нұсқабаева. — Алматы: Білім, 2005. — 216 б.
- 7 Комаров А.П. Актуальные проблемы общего языкознания / А.П. Комаров. — Алматы: Изд. КазГУМЯ, 1995. — 82 с.
- 8 Комаров А.П. О внутренних противоречиях языка / А.П. Комаров. — Алма-Ата: Мектеп, 1988. — 152 с.
- 9 Рысалды К.Т. Дүние-болмыстың тілдік бейнесі туралы / К.Т. Рысалды // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сер. — 2005. — № 8 (90). — Б. 89–93.

С.А. Кенжеғалиев, А.М. Жакулаев

Характеристика ментального лексикона

Авторами статьи предложен к рассмотрению вопрос о связи языка и менталитета. Представлены различные подходы к определению и анализу менталитета. Рассмотрена точка зрения западных, российских и отечественных ученых на данную проблему. Теоретической основой исследования стали труды В.В. Колесова, Д. Кишибекова, А.П. Комарова. Особое внимание уделено разработке таких понятий, как ментальный лексикон, ментальная лингвистика, в которых закреплена связь языка и сознания. В статье обоснована роль в формировании ментальности и ментального лексикона культуры, философии, психологии, национальных традиций, социальной среды, политики и экономики. Авторы

доказывают, что одними из первых, кто поставил вопрос о связи языка и ментальности, были Абай и Ахмет.

Ключевые слова: менталитет, ментальный лексикон, лингвокультурология, когнитивное знание языка, ментальная лингвистика, этнопсихоллингвистика, семантика, понятие.

S.A. Kenzhegalyev, A.M. Zhakulayev
Characteristic of the mental lexicon

The authors of the article proposed to consider the issue of the relationship of language and mentality. Various definitions of mentality are provided. Whatever the mentality, this is a special phenomenon that occupies a special place in the minds of individuals and social groups, in which the history of spiritual existence is accumulated. In the formation of the mentality of a special role is the ratio of culture, philosophy, national traditions, social environment in society, politics, ideology and economics. We are well aware of the reasoning about the mental and linguistic connection of western people. For anyone it is not a secret that we follow their path. Despite this, we tried to reason with common sense. If we consider from this point of view, this article considers the question that the connection between language and mentality originates from Abai and Ahmet.

Keywords: mentality, mental lexicon, linguistic culture study, cognitive knowledge of language, mental linguistics, ethnopsycholinguistics, semantics, concept.

References

- 1 Kolesov, V.V. (2004). *Yazyk i mentalnost [Language and mentality]*. Saint-Petersburg: Peterburhskoe vostokovedenie [in Russian].
- 2 Kishibekov, D. (1999). *Kazak mentaliteti: keshe, buhin, erten [Kazakh mentality: yesterday, today, tomorrow]*. Almaty [in Kazakh].
- 3 Baytursynov, A. (2003). *Adebiet tanytkysh [Literary studies]*. Almaty [in Kazakh].
- 4 Baytursynov, A. (1992). *Til tahlymy [Language teaching]*. Almaty [in Kazakh].
- 5 Kolshansky, G.V. (1990). *Obektivnaia kartina mira v poznanii i yazyke [Objective picture of the world in knowledge and language]*. Moscow [in Russian].
- 6 Turgynbaev, A., & Nuskabayeva, L. (2005). *Tilaralyk baylanystar men katynastar dyalektykasy [Interlanguage communication and dialectics]*. Almaty [in Kazakh].
- 7 Komarov, A.P. (1995). *Aktualnyie problemy obshcheho yazikoznaniia [Actual problems of common linguistics]*. Almaty [in Kazakh].
- 8 Komarov, A.P. (1998). *O vnutrennikh protivorechiakh yazyka [About the internal contradictions of the language]*. Almaty [in Russian].
- 9 Rysaldy, K.T. (2005). *Dunye-bolmystyn tildik beynesi turaly [About the language image of the world]*. Almaty [in Russian].

ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ДІНИ ӘДЕБИЕТТЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОГО И ЗАРУБЕЖНОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

TOPICAL ISSUES OF DOMESTIC AND FOREIGN LITERATURE

UDC 821.512.122'01

M.M. Imangazinov

*I. Zhansugurov Zhetysay State University, Taldykorgan, Kazakhstan
(E-mail: imangazinov_muratbek@mail.ru)*

Myth and historical facts about Rome and the Huns leader Attila

In the article ancient Greece myth and hystorical facts about Rome and the Huns leader Attila are considered. This article represents about the same pronunciation of the Italian and Kazakh word «Rome» and «Urym». In this article information of the European sources about the tribes and their leader Hun Attila, who influenced to the fall of the «Eternal City of Rome» is given. Attila is a hero of the Kazakh people, and he also was Edyl whose name has a huge and important place in the mythology and poetry of epic poems not only Kazakhs, but also the people of Europe. Moreover, his name appears in both stories, and in the mythology of various countries. He influenced to the story, tradition of variety countries. The question of the origin of Attila touches on the topic of the military campaign of the Huns with the Kipchak steppe to the west during the 4th century.

Keywords: Euripides, antiquity, Attila, huns, Rome, ancient legends.

World scientists say no just today about the similarity in pronunciation of the ancient Italian word «Rome» and Kazakh «Urym» (One of the most accurate and precise argument was made by well-known poet, world-renowned scientist-turkologist Olzhas Suleimenov). It must be assumed that the word occurred in connection with the prevalence of the Ancient legends of mythical image Kokbori. It is one of the sacred symbols of the life and customs and the mode of life of Kazakh people and other Turkic-speaking populations. For example, a set of words in the Kazakh names — Boribek, Boribay, Baybori, in geographical names — Borlisay, Borley tobe, Borlibas etc. is used to this days.

The name of the city of Rome (Roma) founded in 754 — 753 years BC is certainly connected with the Ancient Urum concept, the relationship that did not begin with the last three millennia, its history began from the distant Hyperborean epoch. If we say about this problem we have to say that the basis for the construction of this city were Etruscans whose ancestors came from the Trojans — among Caucasian Hyperborean. As it is known from ancient history and the poem of the famous Greek poet Rhapsody Homer «Iliad» narrated about fact that after the fall of Troy, one of the heroes of Trojan Aeneas and his troop, also his old father Anchises and his son Ascanius escaped in the mountains of Ida and floated by the sea to the territory of the Apennine mountains, inhabited by the Latins — Latium. They settled for many years there and their descendants Romulus (Rom) and Rem later founded their city — state Rome (Rom).

It must be considered, that in the Roman mythology, literature twins Romulus and Remus were still alive thanks to capitoline wolf (the analog of the ancient Turkic Kokbori).

The word «Urum» familiar to the Kazakhs from immemorial time, it is evidence of the information about the Kazakh customs associated with matchmaking and marriage. For example, academician Alkey Margulan wrote, that in the worldview of the Kazakh people are well preserved the traces of the distant literary relationship of the ancient Turkic ancestors of the Kazakhs, with the ancient Roman people. The Kazakhs even have a saying: «Send a son to the Urym and a daughter to the Crimea». Folklore always reflects

the history and life of the people, in this case we can see that the sons of the Kazakh people were warlike men who reached Rome and the girls of the Kazakh people were so nice and clean that they were taken to wives from distant countries, such as the Crimea and Egypt [1; 181].

Also in the work called «The ancient civilization» was marked: «the exclusive peculiar role of Etruscans in the Rome history and Roman civilization. The Romans took the heroes of Roman mythology Saturn, Silvana, Jupiter, Juno, Minerva, Ceres, Liber from the Etruscans. Romans also adopted from the Etruscans the priests divination by the flight of birds, by the lightning, by the liver sacrificed to cattle, etc. Before the interaction with the Etruscans, the Romans prayed to their gods in the hills, altars, in the open field, but after the meeting with the culture of Etruscans the Romans learned to build temples. The building of temples taught the Romans to build the city, and then the different techniques of crafts. The most interesting thing is that the Romans learned the organization of triumphs for winning leaders from the Etruscans. The Roman aristocrats sent their children to study to Etruria. It is also important that the cult and myths of ancient Greece were penetrated to Rome exactly through Etruria» [2].

We should concentrate on names and definitions of Etruscans: word Etruscan in Latin *etruski*, *tuski*, in Greek — *tursenoi*, and the Etruscans called themselves *rasna*. The people of ancient times believed that the Etruscans came from the East who were the refugees failed fall of Troy and associated them with Aeneas from whose name got its name Etruscans.

Now pay attention to the information of the European sources about the tribes and their leader Hun Attila, who influenced to the fall of the «Eternal City of Rome».

First of all, Attila is the hero of the Kazakh people, and he also was Edyl whose name has a huge and important place in the mythology and poetry of epic poems not only of Kazakhs, but also the people of Europe. Moreover, his name appears in both stories, and in the mythology of various countries.

In the myth about the king of the Huns Edyle said: «After the conquest of the Roman Empire, Edyl shouted to the world, that he is the strongest warrior in the history of mankind whom no one else could be resisted and declared it would no longer fight and let his horse Altynzhal, which immediately flew to heaven. People belong to the remission of horse to the liberty is a bad luck...

... So after the death of Edil, the conquered empire collapsed — a sign was true. And his horse sometimes appeared in the sky. He observed Edyl receivers. Altynzhal (horse) wanted to go back, if a hero as Edyl was born. Of course, if you pay attention to the historical reality, Edyl's descendants ruled Europe over three hundred years. The flourishing epoch of descendants of Edyl fell within the period the reign of Khan Bayan. People called the horse of Edyl Altynzhal «tailed star» in the sky. Therefore national signs that «the end of the world will come when the «tailed star» fall from heaven» based precisely on the myth about Altynzhal» [3; 23] — wrote Samat Uteniyaz.

Attila is a great leader, the emperor, the leader of the Huns. The period of his life is 400 — 453 BC.

Greek writer Priisk living among the Huns in 448 BC., Latin writer Jordan, French and British researchers gave this description to Edyl: «Everyone who see him can say clearly that he is Asian. His head is large, medium height, stocky build. His eyes are narrow, but his gaze is very shrill, he has a fast walk and his voice is very sonorous and pleasant...». He worshiped the Tengri, the sun. Many people called him «Kuday tokpak» in the era of Attila. Only his name produced fear on the people. Probably therefore he is called in English the Cod scoured, «God's domain», in French — Fleu du Dieu «Happiness Creator», in Spanish — Asote de Dios «God's domain», in German — Die Gottgeibel, in Russian — «Scourge of God», in Turkish «Tanir kyrzhaby» in Kazakh language — «Kuday tokpak», «Scourge God».

His name is pronounced by different people in different ways. For example, in Spanish — Attila, in the language of the Scandinavian nations — Utley, in old German epics — Etsil, in Chinese — Atil, in Latin and other languages of Europe — Attila, in the folk ballads of Sweden, Denmark and the Faroe Islands — Artala, as in Kazakh and among Kazakh people his name is known as Edyl batyr [3; 23].

But despite the fact that his name sounds in different languages in different ways and he is known among the people of the world, all it means «The great leader, a visionary leader and fair governor of his people. He strictly maintained the customs and traditions of their ancestors, who came from the Kipchak steppe and never allowed to destroy buildings and cultural monuments of conquered cities. Attila always took into account the needs, living conditions and the requirements of the conquered nation. He strictly enforced and preserved the ancient traditions of the Huns. During the reign of Attila the Hun empire border started with Edil and reached nearly to the territory of present-day France. The historians also called the «Golden Age of the Hun empire» during the rule of the Huns of Attila. The Hun Empire saved the whole

Europe from the power of the Roman Empire. As a result, the Huns directly contributed to the elimination of the slave system in the history of mankind» [4; 18] — writes Professor Nemat Kelimbetov.

The question about the origin of Attila touches the subject about a Huns military campaign with the Kipchak steppe to the west during the IV century. After the Huns conquered the area between the Aral Sea and the Dnieper River (Borysfen) in 450 — 480 years, the fifteenth descendant of Mode Hagan- Balamer founded his horde along Edil. In 347 the Huns winning the Gothic tribes and went to Europe and captured many tribes. After the death of Balamer, the leader of the Huns became Ulti (in Latin Uldis). In the early years of the governing Ulti the Huns weakened and defeated by the Feodosiya forces. After Ulti to the throne of the empire of the Huns came Donat, after his death the king of the empire becomes his son Charato. After the death of Ulti the leader of the Huns became Donat, then king of the empire becomes his son Charato. Since the stay of King Rugil on the throne of the empire The Hun state had increased significantly in the V century, all Europe shivered again from the power of the Huns. Taking advantage of the circumstances, Rugila assembled troops, sent an ambassador to Konstantinopol, he demanded returning the refugees but the Emperor of the Eastern part of Rome rejected the request of the ambassador, which made Rugila furious and he made several trips which the Roman Empire could not rebuff and was defeated. Thus the lion's share of lands of the Roman Empire turned out in the hands of the Huns emperor. Among the conquered land was the province of Pannonia which some time later was called Hungriya which translated to Latin language «land of the Huns» (Hungria). Later the area became the nucleus of the state of the Huns, in Russian this land is called Hungary.

The strengthening of the Huns who came to the territory Hungry arised fear and made the Roman Empire to go to agreement. But with all this the Romans did not fulfill their obligations, instead secretly strengthened and increased its troops. After the death of Rugily the European part of the Huns empire in 433 was headed by Attila and Bleda. To clarify this, the king of the Huns Rugily had two brothers, one of them is Mundzuk who was the son of Attila and the second brother is Oktar and his son Bled. After the death of Bled in 445 year all powerfully, clearly passed into the hands of Attila [5; 75].

During the reign of Attila the Hun empire strengthened also in strategic way, Romans voluntarily went to the agreement to establish friendly relations with Hun horde and all efforts tried to keep these relationships. Since 430 years the Romans were forced to pay tribute to the Huns and plenty of other taxes, the size of which increased from day to day. The Western Roman Empire gave in possession to the Huns province of Pannonia in the 30 years of the V century. The state was increased by the Huns in the middle of V century. In 447 the leader of the Huns Attila made a campaign against Byzantium. He flattened the Balkan peninsula and almost made it the state capital. After that, Attila began to prepare his troops to march westward.

Attila recognized the secret politics of Romans and was forced to strike the West Rome. But the Pope Leon with the group of bishops made a decision of the Roman senate in which he said: «We are now going to obey Attila, we will do what he orders, just in the name of God, let him not touch the holy city Rome». Attila agreed, and did not enter the open gates of Rome, and walked by his side and went on.

Some sources say that it is Attila plundered and destroyed the «the Eternal City of Rome», though it is not believable. In fact the German kings envied the Huns and decided to outrun them in the conquest of Rome with the result that German army was headed by King Alaric rushed to Rome in 410 and inflicted a crushing blow from which the «Eternal City» was not able to recover[6; 89].

Attila left his mark not only in history, but in the films and literature of the peoples of Europe and Asia. After Attila's death his bright image was reflected in the literature of all nations. Some information includes the work of Samat Uteniyaz «Attila»: «German historians found some manuscript in Latin in 1777 when viewing Baviery archive. This description is about the first campaign of Attila to Gaul wrote in the form of the poem» [3; 23].

German scientists came to conclusion that the poem was written in VI century, but the author is not known. In the XIII century one person rewrote the manuscript and it is preserved very well.

Firstly, the scientists found one part consisting of the 13 parts, and then the other parts. Author of the poem tried to convey all the historical events. Historical events described in the poem became the storyline of many works in the future.

In 1780 M. Fischer made a large-circulation edition of the poem in Munich.

The aforementioned poem contains the evidence of some monuments existed with inscriptions of Attila and Hunnic horde that even during the lifetime of the Attila, many of which, unfortunately, did not reach our times. Also the poem contains words used in the Hunnic horde.

In some parts of the poem we can find some words of Virgil. The author had written to one of his relative, therefore the author of the manuscript was a monk.

The image of Attila engaged a huge place in the heroic epics of literature of Scandinavian nations, firstly in the national epic «Edda». The content of the epic consists of two parts. The first part consists of didactic and small mythological epics. And the second — of the heroic one. According to scientists this manuscript was written in the XIII century. This manuscript is preserved in the Royal Library of Copenhagen in Denmark. The main characters of the epic are Sigurd Brynhilda and Atli (Attila), and the content is based on the life and tragedy of the Nibelungen. The poem «Edda» also has three epics of «Epic of Sigurd» and two «Epic of Attila», one of which is the Icelandic version, and another is Greenlandic.

Secondly, written in the middle of the XIII century the epic «Saga about Volsunge» consists of the poem «Edda». But they are not in a poetic form.

Thirdly, the man who wrote the poem «Edda» in the genre of fiction is Snorri Sturluson (1178 — 1241), an Icelandic historian, poet, and prominent political figure. Turning out in his poem, he gave a brief history of the Nibelung («The Rhine Gold»).

Fourthly, the poem is called «The Saga of Tidrek», written in the middle of the XIII century. This poem consists of myths about the biography of the life of Bernd Dietrich.

Fifthly, mythology called «Tales about Nornageste» written in 1330. Some parts of this poem are taken from the «Edda».

Sixthly, ballads of Scandinavian nations. In general, the folk ballads of Denmark, Sweden and the Faroe Peninsula devoted to myths of the Nibelungs. These ballads also have the presence of passages and a plot of «Saga of Tidreke», «Edda», etc.

Seventhly, written in 1603 «The Hven Chronicle» was translated from Latin into Danish. There is an island Hven on the Danish archipelago Outland. In the mentioned work contains the history of Hven and passages and events of the «Epic of Nibelungen» and «Saga of Tidrek».

Poetry of the German people and the peoples of Scandinavia passed on from generation to generation orally in verse form. All the works of these people, their heroic epics have a warlike character, they sang the praises of the heroism and love to the country. Early epic works were presented in written form only in the XIII century. For example, the epic poem «The Song of the Nibelungs» was completely written in 1220. A Scandinavian epic «Ed» was already set out in writing in the IX century.

Epic «Edda» is one of the greatest literary works of the Icelandic people in all the literary works of Scandinavia. The main theme of the works of the Scandinavia people of that period is the process of the «Great Migration» which left a deep mark in the history of mankind.

Here is a summary of «Edda», the main positive hero of which is the king of the Huns, Attila (in epic — Utley)

«The Kingdom of the Ostrogoths led by King Ermanarik was destroyed by the Huns on the Black Sea. The epic «Edda» tells the story of Ermanarik and Svanhild.

Ermanarik (Iormunrik) secretly send his son Randverd to his fiancée Svanhilde. A counselor of Randverd — Bikki disparaged Randverd and Svanhild in the presence of Ermanarik, throwing an apple of discord between father and son, said that his son and daughter-in-law escaped to relatives of Svanhild and will never return home. Stupid Ermanarik ordered to kill Randverd and Svanhild and brothers and relatives of Svanhild vowed to avenge the death of their sister. Finally, the bloody battle erupted, Ermanarik was mortally wounded, many young men died because of bad Bikki faith.

During his lifetime Ermanarik was very strict with his family and friends, so many of them left their land and found refuge with the king of the Huns Edyl (Utley) «[7; 135, 136].

Academic A. Margulan writes: «Manas» and «Big Edda» are similar. In both epics the main characters, Utley and Manas, poisoned. Both characters have dreams before death. Utley saw dreaming that his life left him in the form of flying white bird and the trees in his garden are excavated. We find realistic historical events in the life of the Huns in the epic «Manas». In «Big Edda» Edyl entered into battle with thirty soldiers and Cambory and his son Bamsy from the epic «Korkit» — with forty soldiers, Manas — also with forty» [7; 181].

In these legends we can vividly imagine the tradition, faith and psychology of the Kipchaks. We can even assume that the epic poem «The Song of the Nibelungs», «Valtariya» were written by hand of Kipchak. About this Murad Adji writes: «The authors of «The Song of the Nibelungs» and «Valtariya», no doubt, were Kipchaks by the blood, they still remembered the adat steppe, it is felt by many, very precise details. That's why their hero Etzel (Attila) kept generosity even seemingly prohibitive, from the European point of view, situation» [8; 46].

References

- 1 Марғұлан Ә.Х. Ежелгі жыр, аңыздар / Ә.Х. Марғұлан. — Алматы: Жазушы, 1985. — 368 б.
- 2 Лэйдлоу Р. Аттила — бич Божий / Р. Лэйдлоу // Иностранная литература. — 1975. — № 9. — С. 72.
- 3 Өтенияз С. Аттила / С. Өтенияз. — Алматы: Арыс, 2000. — 214 б.
- 4 Homer H.D. An ancient military contact between Romans and Chinese / H.D. Homer // American Journal of Philology. — 1941. — No. 42. — P. 322–330.
- 5 Келімбаев Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы / Н. Келімбаев. — Астана: Елорда, 2000. — 287 б.
- 6 Келімбаев Н. Ежелгі дәуір әдебиеті: оқу құралы / Н. Келімбаев. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 263 б.
- 7 Гумилев Л.Н. Древние тюрки / Л.Н. Гумилев. — М.: Наука, 1967. — 504 с.
- 8 Аджи М. Европа, тюрки, Великая степь / М. Аджи. — М.: АСТ, 2004. — 476 с.

М.М. Имангазинов

Ғұн басшысы Аттила жайлы мифтер және тарихи фактілер

Мақалада көне дәуір мифологиясы мен әдеби туындылар және сол кезеңдегі атышулы Аттила батырдың Еуропаға жорығы, Рим империясын жаулап алуы көрсетілген. Рим атауының этимологиясы түркі тілдерінен бастау алғаны туралы пайымдаулар жазылған. Еділ патшаның шапқыншылық жорықтарымен қоса, сол жорықтар жайлы жазылған түрлі халықтардың аңыз-әңгімелері де топтастырылған. Халықтардың ұлы қоныс аударуы Еуропа мен Азия халқының этникалық құрамы, мәдениеті мен тіліне өзгерістер әкелді. Келтірілген тарихи деректер мен аңыз-әңгімелер қазіргі мемлекеттердің түбі бір түркі халқынан бастау алғанын пайымдайды. Аталмыш пайымдауды растау мақсатында қазақ тілінің сөз тарихы еуразиялық кеңістікте, кең көлемде қарастырылды.

Кілт сөздер: Еврипид, көне дәуір, Аттила, ғұндар, Рим, ежелгі аңыздар.

М.М. Имангазинов

Мифы и исторические факты о предводителе гуннов Аттиле

В статье рассмотрены древнеказахские мифологические предания в римской литературе. Особое внимание уделено легендам об Атилле, его походам в Европу, в том числе и в Древний Рим. Вопрос о происхождении Аттилы затрагивает тему военной кампании гуннов с кипчакской степью на Западе в IV веке. Обоснована идея о том, что слово «Рим» имеет тюркоязычное происхождение. Для доказательства связи древнеказахской и древнеримской мифологии автор обращается к фольклорным произведениям, отражающим историю и жизнь народа. Сделан вывод об отдаленных литературных связях древнетюркских предков казахов с древнеримским народом. Также в статье представлены легенды разных народов, связанные с гунами и Аттилой, что доказывают их общее происхождение.

Ключевые слова: Еврипид, античность, Аттила, гуны, Рим, древние предания.

References

- 1 Margulan, A. (1985). *Ezhehli zhyr, anyzdar [Ancient poetry and legends]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 2 Leidlou, R. (1975). Attila — bich Bozhii [Attila — whip of God]. *Inostrannaia literatura – Foreign literature*, 9, 72 [in Russian].
- 3 Oteniyaz, S. (2000). Attila [Atilla]. Almaty: Arys [In Kazakh].
- 4 Homer, H.D. (1941). An ancient military contact between Romans and Chinese. *American Journal of Philology*, 42, 322–330
- 5 Kelimbetov, N. (2000). *Korkemdyk dastur zhalgastygy [Continuity of artistic traditions]*. Almaty: Elorda [In Kazakh].
- 6 Kelimbetov, N. (1991). *Ezhehli daur adebiati [Ancient literature]*. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 7 Gumilev, L.N. (1967). *Drevnie tiurki [Ancient turks]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 8 Adzhi, M.E. (1998). *Evropa, tiurki, Velikaia step [Europe, turks, Great steppe]*. Moscow: Mysl [in Russian].

А.Т. Мустояпова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: kerney@list.ru)*

К вопросу о критических подходах в современном зарубежном литературоведении

В статье автором изложены основные критические подходы, представленные в зарубежном литературоведении и отражающие содержание постмодернистской полемики второй половины XX в. — начала XXI в. Автор статьи акцентирует внимание на отражении произошедших в мире во второй половине XX века событий, а также характер и содержание англоязычной литературы, что повлекло за собой формирование новых критических подходов, способных критически оценивать такие явления, как постколониальная, этническая, эмигрантская литература. Автор сосредоточивается на проблематике литературы второй половины XX века, которая связана с вопросами идентичности, этничности, расы, ассимиляции, иммиграции, проблемы существования на линии разлома между этнической доминирующей и маргинальной культурами. Анализ работ современных зарубежных исследователей позволяет сделать вывод об успешной апробации ими постструктуралистских теорий гибридности и различия, а также об оптимальном использовании постструктуралистических теорий для описания кросс-культурных явлений. Значимость этих критических подходов определяется тем, что они актуальны не только для литературоведческого анализа и литературной критики, но применимы для исследований в социологии, психологии, истории, в области гендерных и междисциплинарных исследований.

Ключевые слова: критический подход, историзм, постструктурализм, постколониализм, ориентализм, текст, нарратив, этничность, идентичность, междисциплинарность.

Последняя треть XX века была отмечена многими значимыми историческими событиями, в числе которых разрушение колониальной системы, гражданские движения на права, процессы глобализации и т.д., которые нашли отражение в содержании литературы. Осмысление ее предмета и проблематики требовали новых критических подходов. И речь идет не только о том, что рамки мировой литературы значительно расширилась за счет латиноамериканской, японской и других национальных литератур, а о том, что литература перестала укладываться в традиционные измерения национальной культуры или географической границы.

Так, английская литература расширилась, вобрав в себя литературу Содружества, и в ней собственно английская культурная традиция стала вытесняться или дополняться традициями коренных народов. В США традиционно англо-саксонская литература обогатилась произведениями ранее игнорируемых традиций афро-американского, индейского, эмигрантского повествований. Под эмигрантской литературой подразумеваются произведения писателей из самых разных этнических меньшинств — афроамериканцы, азиаты-американцы, латиноамериканцы, коренные американцы и другие. В их творчестве представлена жизнь «иных» в рамках англо-американского большинства. Литературоведы столкнулись с задачей изучения произведений писателей, работающих в рамках культуры этнической группы, чье существование определяется внутренней изоляцией. Эти исследователи сосредоточены на вопросах идентичности. В 1970–1990-е годы этничность и раса стали важным новым подходом к изучению литературы.

Появление множества критических работ области этнических, постколониальных и международных исследований, как следствие возросшего в 1980-е годы интереса к колониальной и постколониальной литературе, стало результатом исследований ученых, чья методология сложилась под воздействием структурализма и постструктурализма.

Другой важный признак литературного процесса конца XX века, обусловленный процессом глобализации, — расширение такого явления, как культура без национальных границ, которая основана на взаимосвязях и синкретизме, культура, в которой четкая идентичность смещается взаимозависимостью. В связи с этим возросла роль постструктуралистических теорий для точного описания сложных культурных пересечений.

Такие изменения в литературном процессе содействовали появлению новых критических подходов, а также трансформации, актуализации ранее существовавших в литературной критике и литературоведении методов.

Марксистская литературная критика рассматривает литературу как социальный феномен, и потому она изучается в тесной связи с развитием социальных отношений, экономических форм и политических реалий. Марксистская литературная критика традиционно занимается изучением включенности произведения в исторический, социальный и экономический контексты. Эта установка обусловила критическую оценку литературы с точки зрения отражения в ней ценностей, идеалов доминирующего социального класса. Этот подход позволил обнаружить новые трактовки в произведениях разных эпох и, более того, сделать вывод о том, что литература всегда служила интересам господствующего класса, который имел возможность не только формировать необходимые для ценности, но и влиял на творчество авторов, используя цензуру, скрытого давления через механизмы поощрения. Это позволило скорректировать позицию автора и его отношение к исторической действительности, а, значит, составить о нем более объективное представление. Так, например, марксистская литературная критика объясняет прославление монарха в исторических пьесах Шекспира не тем, что он был консерватором по своим политическим взглядам, а тем, что исторический контекст литературного производства накладывал на него ограничения в том, что было допустимо или недопустимо выразить в определенный исторический момент. Так, чтобы быть поставленными на сцене, драматурги часто вынуждены были определенным образом отображать действительность. Вся литература в этом отношении обусловлена политикой, экономикой и культурными ограничениями. Эти ограничения варьируются от выбора того, что будет или не будет опубликовано, до отбора того, что рекомендуется для изучения в рамках образовательной программы.

«Рефлексивный» подход к литературе (например, принимать как данность консерватизм Шекспира) был вытеснен критическими подходами, которые подчеркивают сложность отношений между литературой и ее социальным контекстом. При этом ряд современных марксистских критиков подчеркивают роль литературы и, шире, культуры в закреплении классовой структуры общества, другие же описывают методы, посредством которых литература, вопреки давлению, делает попытки расшатать и нивелировать господствующую идеологию.

В качестве примера современного марксистского литературного критика можно привести Ислу Дункан [1], которая предлагает анализ способов проявления классовых различий. Эти проявления становятся не только средством характеристики персонажей, но и выступают основой его социальной идентичности. Современные классовые отношения претерпели изменения. Уже нет демаркационной линии между социальными группами, и потому речь идет не о классовой борьбе, а столкновении на уровне отдельных личностей. Сегодня занимающий более низкую ступень социальной лестницы может быть выше в интеллектуальном, культурном, ментальном и других смыслах по сравнению с теми, на кого он работает и от кого экономически зависит. Этот новый аспект классовых отношений усложняет и изображение социального конфликта в современной литературе, и его анализ.

Британская марксистская литературная критика представлена в двух направлениях. Первое направление развивалось в русле исторического подхода и рассматривало произведения британской литературы в контексте социальных, политических и экономических перемен. Кроме того, связав литературный текст с социальной идеологией, политическими смыслами, британская марксистская литературная критика исследует то, как за двухвековой период (XIX и XX вв.) изменилось воспроизведение в литературных произведениях различных идеологических явлений социального устройства. Второе направление британского марксизма, называемое культурным материализмом, опирается на постструктуралистскую и гендерную теории. Представители этой школы утверждают, что литература отражает и поддерживает интересы правящего класса или сознательно снижает и нивелирует остроту социальных проблем. Критики исходят из того факта, что властные структуры не имеют естественного фундамента и потому зависят от помощи культурных нарративов, обеспечивающих их легитимность. И, поскольку все общества, разделенные на классы, проецируют на культуру ту нестабильность, на которой они построены, то возникают контрнарративы, в которых антагонизм и неустойчивость социального устройства находят выражение в таких литературных явлениях, как диссидентство.

Новая критика стала следующим звеном в развитии исторического подхода. Историческая критика неизменно рассматривает историю как контекст для изучения литературного произведения. Литературное произведение выступает на переднем плане, а история — на заднем плане. Задача критика состоит в их соединении. Критик более глубоко проникает в смысл литературного произведения, если исследует ту историческую обстановку, при которой создавался художественный текст. В связи с этим одно из требований новой критики заключалось в том, литературному критику необходимо обращаться ко множеству нелитературных текстов, и этот подход привел критика к историческому ар-

хиву. Обращение к биографическим, социальным, культурным, политическим текстам делает литературного критика специалистом по некоторым эпохам или событиям, а также создавало основу междисциплинарного подхода в исследовании. И потому литературное исследование сегодня является во многом историческим.

Новый историзм отличается от предшествующих ему подходов тем, что концепция истории обогатилась в нем постструктуралистской критикой. «Новые историки» рассматривают историю как текстовую, и один из выводов заключается в создании новой связи между историческим и литературным текстами. Ни один этих текстов для «новых историков» не является доминирующим и не может претендовать на наиболее полное отражение истории. История при данном критическом подходе — не просто контекст или фон, который отражает или на который ссылается литературный текст. Исторический текст подобен литературному тексту, но он — произведение другого жанра. Такая точка зрения отменяет привилегию литературного текста или, наоборот, собственно истории, но она позволяет изучать соотношение между литературными и историческими текстами в отражении и трактовке описываемых явлений.

Исходя из теории истории М. Фуко и К. Маркса, «новый историк» сосредоточивается на вопросах власти, а именно на том, как поддерживается власть неофициальными средствами, такими как разрешение на публикацию романа (или запрет), допуск к постановке при дворе и т.п. Власть подвержена подрыву диссидентскими элементами в обществе, и потому литература непреднамеренно отображает моменты подрывной деятельности, где нестабильность власти наиболее ощутима.

Еще одной проблемой «нового историзма» является распространение дискурсов через различные тексты. Любой текст служит для распространения определенных дискурсов. Чтобы увидеть дискурсы, циркулирующие в ту или иную эпоху, необходимо видеть не только их литературное проявление, но и их присутствие в других видах культурных явлений. «Новый историк» обращается к «историческим текстам»: периодические издания, манифесты, инструкции, указы, листовки и мн. др. Все тексты можно назвать вмешательством в происходящие явления, поскольку они не просто отражают, но и оказывают влияние на ситуацию, которую изображают.

Поворот к истории является важным шагом для современного литературоведения и вошел почти в каждый критический подход. Феминизм и гендерные исследования, постколониализм и этнология — эти виды анализа сами по себе являются историческими.

1960-е годы стали периодом огромных преобразований. Начался процесс изменения статуса английской литературы, в том числе и потому, что появлялись произведения «местных» литератур из Австралии, Африки, Северной Америки, которые вносили коррективы в английскую литературную традицию. Упомянутые изменения связаны с разрушением колониальной системы во второй половине XX века. Английская литература в Англии расширилась, вобрав в себя литературу содружества и бывших колоний, подобных Карибским островам. Там английская культурная традиция стала вытесняться традициями коренных народов. В США схожие процессы нашли выражение в возрождении ранее игнорируемой традиции афро-американского повествования.

Такие изменения в институциональной форме и дисциплинарном самоопределении содействовали появлению новых подходов в литературной критике. Появились ученые, которые проявляли все больше интереса к пост-колониальным писателям.

Книга «Ориентализм», опубликованная в 1977 г. американским ученым палестинского происхождения Эдвардом Саидом [2], способствовала появлению новой области в *постколониальных исследованиях*. Э. Саид изложил дискурс, возникший в имперских странах для объяснения стран и обществ, которые они колонизировали. Колонизированные народы воспринимались в рамках стереотипов, которые делали захваченные страны и их культуры более доступными для имперского понимания. Это схематичное, ограниченное восприятие на долгий период лишило колонизированные народы собственного мнения и права презентовать себя, свою культуру.

Э. Саид рассматривает не только научные работы, но и литературные тексты, политические трактаты, публицистику, путевые заметки, религиозные и филологические исследования. Он утверждает, что индивидуальность автора налагает свой отпечаток на коллективный корпус текстов. Единство того большого перечня текстов, который Э. Саид подвергает анализу, обусловлено тем, что они нередко ссылаются друг на друга. Ориентализм, помимо всего прочего, есть система цитирования работ и авторов, переноса сложившихся стереотипов о Востоке из одного текста в другой, из старого текста в новый.

Э. Саид подчеркивает важность исследования современных альтернатив ориентализму с целью определения, каким образом возможно изучение других культур и народов с нерепрессивной и неманипулятивной позиций. Так, для исследователей литературы и критиков ориентализм представляет собой образец взаимоотношений между обществом, историей и текстуальностью.

Падение колониальной системы спровоцировало большие перемены в литературе, в ее интерпретации и преподавании. Каждая колонизированная нация создала свою собственную литературу, которая отражала имперский опыт или пыталась определить пост-имперское чувство национальной и культурной самобытности. Интерес к колониальной и постколониальной литературе возрос в 1980-х гг. Это обстоятельство привело к пересмотру культуры, которая помогала сохранять колониализм. Многие великие произведения английской литературы способствовали формированию устойчивых стереотипов и тенденциозных представлений относительно других географических регионов и других этнических групп, что, несомненно, служило определенной цели — пропаганде империи и ее оценочных критериев. Формирование и продвижение имперских взглядов средствами литературы было лишь частью более крупных процессов дискурсивного строительства в самых разных формах письма, от романов до научных трудов, которые представляли другие народы как менее цивилизованные или менее способные, а потому и нуждающиеся в помощи со стороны западных патерналистов.

В качестве примера можно обратиться к исследованию нигерийского писателя Чинуа Ачебе [3], посвященное анализу проявления расизма в повести Джозефа Конрада «Сердце тьмы». Это произведение в школах и вузах ставили в пример высокого качества описательной формы и стиля, игнорируя тот факт, что это был чрезвычайно расистский и довольно реакционный текст. Ч. Ачебе утверждает, что Дж. Конрад не создал образ истинной Африки, а воспроизвел доминирующий в западном воображении стереотипный образ Африки, придав ему художественное оформление.

Солидаризуясь с Эдвардом Саидом, Гаятри Чакраворти Спивак [4] утверждает, что невозможно прочитывать британскую литературу XIX века, не упоминая империализм, понимаемый как социальная миссия Англии, который был важной частью культурного представления англичан. Она призывает не игнорировать роль литературы в производстве и тиражировании подобного культурного представления. Однако эти два очевидных «факта» по-прежнему не учитываются при изучении британской литературы XIX века, что, на взгляд Г.Ч. Спивак, свидетельствует о продолжающемся успехе империалистического проекта, который мимикрировал в более современные формы. В своих постколониальных исследованиях Г.Ч. Спивак использует критические методы, основанные на деконструктивизме Ж. Дерриды.

В 1970-е гг. *этничность и раса* стали важным новым подходом к изучению литературы. Писатели из самых разных этнических меньшинств — афроамериканцы, азиаты-американцы, латиноамериканцы, коренные американцы и т.д. — активно занимались проблемой представления опыта и жизни «другого» в рамках англо-американского большинства. Авторы отражали в художественной литературе положение этнических меньшинств в обществе, где доминируют культурные взгляды и социальные интересы другой, более крупной этнической группы. В 1970-х гг. стали появляться академические курсы и программы, которые укрепили понимание важности представления литературы этнических меньшинств.

В Соединенных Штатах бывшее рабовладельческое население перемещенных африканцев также породило собственную литературную традицию, многие работы которой стремятся осмыслить собственную историю и опыт расизма. Эта литература стала предметом исследования *афроамериканской литературной критики*. Движение афроамериканцев за гражданские права создало новый культурный импульс, который в 70-е гг. привел к появлению новых курсов и программ по афроамериканской литературе.

Новые критики разработали широкий спектр исследований, направленных на пересмотр и восстановление ранее замалчиваемых явлений афроамериканской культуры. Одни сосредоточились на исторических афроамериканских литературных движениях, таких как Гарлемский ренессанс, и поднимали вопрос о месте афроамериканцев в американской литературе; другие изучали точки пересечения белого расизма и «черного» литературного и культурного отклика на него на протяжении всей американской истории; третьи совместили изучение афроамериканской музыкальной культуры и литературы. Во многом их исследовательская работа неотделима от творчества афроамериканских писателей, чьи произведения обогатили литературную традицию. Так, Тони Моррисон [5] пришла к выводу, что традиционная, каноническая американская литература не затронута 400-летним присутст-

вием в Соединенных Штатах африканцев, а затем афроамериканцев. Их существование не нашло отражение в политической системе и истории культуры страны. Более того, утверждает она, характеристики американской национальной литературы исходят из определенной «американскости», которая отделена и неподвластна присутствию «африканизма». Она утверждает, что американская литература является прерогативой «белых», «мужских» идей, могущества и ценностей, которые не имеют отношения к большому числу чернокожих людей в Соединенных штатах. Изучение присутствия «черных», убеждена Т. Моррисон, имеет важное значение для понимания национальной литературы США и не должно оставаться вне пристального внимания, что обеспечит более полное и глубокое прочтение американской литературы.

В конце 1960-х и начале 1970-х гг. движение американских индейцев за гражданские права также привлекло внимание ученых к вопросам, связанным с представленностью коренных американцев в культуре страны. Значительная часть ранних критических работ по местной литературе стремилась к передаче религиозных, мифических аспектов коренной культуры. Подобные работы помогли сохранить и ознакомить широкий круг читателей с этим пластом фольклора. На смену первым критикам индейской литературы в 1990-е гг. пришли молодые ученые, освоившие более современные критические подходы. Их исследования соответствовали творчеству более поздних индейских писателей, изображающих современную жизнь коренных народов Америки посредством постмодернистской фильтрации их опыта. Постструктуралистические теории позволяли более точно описывать сложные культурные пересечения, характеризующие жизнь коренных народов Америки.

Латиноамериканские критики также вышли за рамки ранних фольклорных исследований. Так, исследования латиноамериканцев чикано широко освещают мотив границы, учитывая территорию их заселения вдоль границы между США и Мексикой. Постструктуралистские концепции территориальности и гибридности оказались продуктивными для этих исследований. *Пограничная теория* основывается на постструктуралистских теориях непредвиденных обстоятельств, смежности и территориальности, и потому становится наиболее продуктивным критическим подходом для литературы чикано.

Смещение литературного дискурса от межнациональных или межэтнических границ к пониманию пара-национальных и транс-региональных потоков культуры требовало новых способов вненационального критического мышления. Значительная часть ранних работ в этой довольно большой и разнообразной области этнических, постколониальных и международных исследований была результатом переосмысления ученых, чье критическое видение сложилось под воздействием структурализма и постструктурализма.

Постструктуралисты предполагают, что такие концепции идентичности, как нация, этническая группа, национальная культура, мало приложимы к транснациональной, мигрирующей и диаспорной мировой культуре. Опыт географического перемещения позволяет утверждать, что все устойчивые характеристики места, этноса и национально-политического института являются мнимыми конструкциями, которые вытесняются перемещением.

Раньше проблема «двойственности» проявилась в раздвоение переезжающих в имперский центр из колониальной периферии лиц, перенимавших имперскую культуру как свою собственную, в том числе и из-за сформированного тем или иным способом чувства неполноценности своей родной культуры. Но уже новые поколения людей с иммигрантскими корнями не переживают конфликт восприятия имперского центра как дома. В них «двойственность» уступает место восприятию параллельных культур и чувству множественной принадлежности, разных идентичностей, в которых нет преобладающего одного над другим.

Во всем мире в положении диаспорного проживания народы стремились определить чувство культурной и этнической идентичности в пределах, где большинство этнических групп стремились контролировать и ограничивать влияние господствующей или доминирующей культуры.

Появление в 1980-х гг. ставших популярными азиатско-американских писателей, реализация Объединенного проекта азиатских ресурсов привели к пониманию множественности термина «азиатский американец», который включает китайцев, японцев, корейцев, тихоокеанских, южно-азиатских, вьетнамских и других азиатских американцев. Это огромное разнообразие привлекло внимание к нему как продукту различных транснациональных процессов, таких как колониализм, рабство и иммиграция. И поэтому вопросы культурного плюрализма и этнической идентичности с внутренними различиями часто выходят на передний план как важные проблемы писателей этих азиатских этносов.

Все больше и больше азиатских американцев ассимилировались в англо-доминирующее культурное «основное пространство». Авторы сосредоточивают свое внимание на процессе ассимиляции, возможно, потому, что их собственный жизненный опыт складывался из опыта иммиграции, исключения, языковой разницы и продолжающейся жизни на линии разлома между доминирующей этнической культурой и их собственной маргинальной культурой. Для анализа подобных текстов многие азиатско-американские критики успешно апробируют постструктуралистские теории гибридности и различия.

Литературоведы Д. Ривкин и М. Райан [6] говорят о необходимости переосмысления англоязычной литературы, по крайней мере, XX века. Это переосмысление сформирует новые подходы в создании американского литературного канона и вместит в себя больше африканских и других голосов. И такая новая английская культура, считают Д. Ривкин и М. Райан, станет одновременно национальной и международной, а не просто национальной или этнической. И изучаться будет, например, английская литература наряду с африканской, а не некая обобщенная культура или ограниченная только национальными традициями.

В этой связи следует упомянуть исследователя Арджуну Аппадур [7], утверждающего, что современная глобальная культура характеризуется «разрывом». Явления объединяются новыми способами, которые отходят от традиционных якорей, таких как региональная география и этническая идентичность, а индивидуальные жизни подвергаются сложному влиянию и формируются посредством СМИ, культуры и финансов.

Ценность перечисленных критических подходов в том, что они позволяют описывать и интерпретировать современные литературные процессы. Нельзя не подчеркнуть тот факт, что они актуальны не только для литературоведческого анализа и литературной критики, но применимы и для исследований в социологии, психологии, истории, области гендерных и междисциплинарных исследований.

References

- 1 Duncan, I. (2009). Social Class in Alice Munro's «Sunday Afternoon» and «Hired Girl». *British Journal of Canadian Studies*. Liverpool University Press, 22, 1, 15–30.
- 2 Said, E. (1979). *Orientalism*. New York: Vintage Books.
- 3 Achebe, Ch. (1974). An Image of Africa: Racism in Conrad's Heart of Darkness. *The Chancellor's Lecture Series*, 5, 782–794.
- 4 Spivak, G.Ch. (1988). *In Other Worlds: Essays in Cultural Politics*. New York: Routledge.
- 5 Morrison, T. (1992). *Playing in the Dark*. Harvard: Harvard University Press.
- 6 Rivkin, J., & Ryan, M. (2017). *Literary Theory: An Anthology*. Thirded. John Wiley & Sons.
- Appadurai, A. (1990). Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy. *Theory, Culture & Society*, 7, 295–310.

А.Т. Мустояпова

Қазіргі шетелдік әдебиеттанудағы сыни көзқарастар туралы

Мақалада шетел әдебиеттану ғылымында көрсетілген сыни көзқарас пен XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басындағы постмодернистік пікірталастардың мазмұнын бейнелеу қарастырылған. XX ғасырдың екінші жартысындағы әлемде болған маңызды өзгерістер ағылшын тілді әдебиеттердің мазмұны мен сипатында өз бейнесін тауып, отарлаудан кейінгі, этникалық, эмигранттық әдебиет сияқты құбылыстарды сыни тұрғыда бағалауға, жаңа сыни көзқарастардың қалыптасуына әкелді. Бұл жаңа әдебиеттегі басты мәселе сәйкестік, этника, нәсіл, ассимиляция, иммиграциялар, этникадағы доминант және маргиналды мәдениет арасында бөліну кезінде проблеманың болуы жайындағы сұрақтарды ашық көрсетуді талап етті. Осы тектес мәтіндерді талдау үшін гибриді құрылымдық теориясы, оның айырмашылығы мен қосарластығы табысты қолданылып тұр, сонымен қатар құрылымдық теория мәтіннің мәдениеттіліктің күрделене түйіскен жерлерін суреттеу үшін қолданылды. Бұл сыни көзқарас әдебиеттану ғылымын талдау мен әдеби сын үшін ғана маңызды емес, әлеумет, психология, тарих, гендерлі және пәнаралық зерттеулер үшін де қолдануға ыңғайлы.

Кілт сөздер: сыни көзқарас, тарих, постструктурализм, постколониализм, ориентализм, мәтін, нарратив, этностық, сәйкестік, пәнаралық.

A.T. Mustoyapova

Regarding the critical approaches question in modern literary study

The author of the article outlines the main critical approaches presented in foreign literature and reflecting the content of postmodern polemics of the second half of the XX century — the beginning of the XXI century. The author of the article focuses attention on reflection of what happened in the world during the second half of the XX century in the nature and content of English literature, which resulted in the formation of new critical approaches, the ability to critically evaluate phenomena such as postcolonial, ethnic, and immigrant literature. The author focuses on the problems of the second half of the twentieth century's literature, which is associated with the issues of identity, ethnicity, race, assimilation, immigration, the problem of existence on the fault line between ethnic dominant and marginal cultures. The analysis of the works of contemporary foreign researchers allows to conclude about the successful testing of their poststructuralist theories of hybridity and difference, as well as to optimize the utilization of poststructuralist theories to describe cross-cultural phenomena. The significance of these critical approaches is determined by the fact that they are relevant not only for literary analysis and literary criticism, but also for research in sociology, psychology, history, gender and interdisciplinary research.

Keywords: critical approach, historicism, poststructuralism, postcolonialism, orientalism, text, narrative, ethnicity, identity, interdisciplinary.

Ж.Б. Жауыншиева¹, Ж.К. Киынова¹, Д. Веселинов²¹Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан;²Софийский университет Св. Климента Охридского, Болгария

(E-mail: zhanarkiyнова@gmail.com)

Сакральная семантика числа в мифопоэтической картине мира

В статье рассмотрена сакральная природа числа в мифопоэтической картине мира. На примере числовых обозначений в культурно маркированных текстах описаны их сакральная семантика и символика. Особое внимание уделено описанию мифопоэтической роли числа в различных архаичных картинах мира. Прослеживается, каким образом архаичные представления отражаются в современном художественном сознании и служат основанием для построения новых мифопоэтических концепций и образов. На основе мифопоэтической картины древнего мира изучена троичная классификационная система, объединяющая мифические божества. Описаны символическое значение и сокровенный смысл сакрально значимых чисел в мифолого-религиозной картине мира. Интерпретация сакральной семантики числа позволяет раскрыть их символические коннотации чисел, а также объяснить их смысл с точки зрения богословия, истории культуры и математики. Авторы приходят к выводу о том, что сакральная символика числа, запечатленная в мифах и представлениях предков, имеет свою интерпретацию в современном восприятии окружающей действительности, а также свое представление о сакральности определенных чисел, что связано с духовными смыслами числовых сообщений.

Ключевые слова: сакральная семантика, число, мифопоэтическая картина мира, символика, духовный смысл чисел.

Мифопоэтическая картина древнего мира является удивительным и ценным наследием, составляющим интегральную часть когнитивного опыта человечества. Сакральная природа числовых обозначений находит свое отражение в мифологии, фольклоре и литературе определенного этноса.

Описание семантики числа в мифопоэтической традиции наиболее полно раскрыто В.Н. Топоровым в энциклопедии «Мифы народов мира»: «Числа в мифопоэтических системах – один из наиболее известных классов знаков, ориентированный на качественно-количественную оценку; элементы особого числового кода, с помощью которого описываются мир, человек и сама система метаописания. Мифопоэтические основы числа, счёта и числовых моделей, более полно обнаруживаются в тех архаичных культурах, в которых: 1) число выступает уже самостоятельно, вне непрерывной связи с объектами; 2) сама система не является дефектной; 3) числа же ещё не полностью десемантизированы (как в культурах современного типа, утративших понимание неоднородности членов числового ряда). В архаичных традициях числа могли использоваться в ситуациях, которым придавалось сакральное, «космизирующее» значение. Тем самым числа становились образом мира и отсюда — средством для его периодического восстановления в циклической схеме развития для преодоления деструктивных хаотических тенденций» [1; 629].

Число составляет единую парадигму знания исчисления человеком всего Сущего. «Несмотря на связь с математикой — самой точной областью знания — толкование «количественных слов» представляет немалые трудности. В первую очередь здесь возникают лексикографические трудности при интерпретации количественной семантики лексических единиц, что вызвано несовпадением естественно-языковой и абстрактной систем количественных значений, а также их отдаленностью от предметного мира» [2].

Число как универсальное понятие, которое используется для выражения цифровых значений, связано с определенными культурными, религиозными канонами и содержит сакральную семантику, восходящую к первоосновам модели мира. Во многих реалиях и культурах есть числа, наделенные особым сакральным смыслом. Так, троичность мифических божеств и существ прослеживается во всех архаичных картинах мира. Троичная символика находит свое яркое отражение в мифопоэтической картине древнего мира. Сакральная природа понятия третий находит отражение в мифе о царе Колаксае («Солнце-царе»), имеющем многочисленные параллели в славяно-русской устно-поэтической традиции: у Таргитая, первого человека на земле Среднего Преднепровья, который был сыном Зевса и Земли (по другой версии — сыном Зевса и дочери Днепра) было три сына: Липоксай

(«Гора-царь»), Арпоксай («Голубь-царь») и Колаксай («Солнце-царь»), символизировавших земной, подземно-подводный и небесный миры [3].

Так, у многих народов космос понимается как трехступенчатая вертикаль: верхний мир (небо), средний мир (земля) и нижний мир (подземное царство). Тройка в русской традиции, в первую очередь, воплощение духовного начала. Как и в европейской культуре, она и символизирует полноту и завершенность. Почитание христианского понятия Троицы, которая представляет собой триединство, делает тройку обозначением совершенства и духовности. По наблюдению исследователей, «... во всех архаичных картинах мира нашла отражение троичная классификационная система, объединившая мифических божеств и героев. Известна древнеиранская верховная божественная триада: Воху Манна («благая мысль»), Арматай («благая мысль») и Аша Вахишта («истина»), имеющая параллель в древнеиндийской мифологии. В мифах Древнего Китая это «сань-хуан»: три мифические государя Фуси, Суй-жень и Шэн-нунь, ставшие устойчивым мифологическим нарративом, в котором отразился нравственный идеал героя-творца и деятеля» [4; 243].

«Магическое число 7» (по словам Дж. Миллера) характеризует общую идею вселенной, константу в описании мирового дерева, полный состав пантеона, число сказочных героев-братьев (ср. «Семь братьев», «Семь Симеонов» и сестёр и т.п.), число дней недели, число дней праздников, количество цветов спектра, тонов в музыке, основных запахов стереохимической теории, константу, определяющую объем человеческой памяти, и т.п. В некоторых культурно-языковых традициях существует семиричная система счисления и/или число 7 выступает вообще как наиболее употребительное число, характеризующее почти универсально всё, что исчисляется в мифопоэтическом космосе (ср. число 7 у кетов на Енисее) [1; 630].

Сакральная семантика числа «семь» связана с пространственно-временной символикой различных религий. Так, в шумеро-семитской традиции представлены семь планет, почитавшихся как божества. В греко-римской традиции это священная цифра, атрибут солнечных богов, символ небесной гармонии Аполлона-Феба, рожденному на седьмой день месяца. В арабской и других фольклорных традициях число *семь* обладало способностью оберегать от зла. Известно, что в античной и средневековой Европе изучали семь свободных искусств, в радуге различают семь цветов, музыкальные звуки разделены на семь нот, восточные географы делили землю на семь климатов (широтных зон). В исламе упоминается семь райских врат ада, паломник во время хаджа должен семь раз обойти вокруг Каабы. В суре 15 «Аль-Хиджр» (стих 87) сказано: «И Мы дали тебе семь повторяющихся и великий Коран». Комментаторы предполагают, что под выражением «семь повторяющихся» подразумеваются семь аятов первой суры «Аль-Фатиха» либо 2–8 суры Священного Писания мусульман. Аб-дал-лу — название семи мудрецов-помощников бога мудрости Энки из шумеро-аккадской мифологии; их считали основателями семи шумерских городов. Исследователи сопоставляют образы семерых архангелов, упоминавшихся в иудейской апокрифе «Книга Еноха» (II в. до н.э.) с семью Амеша Спена — бессмертными святыми в зороастрийском пантеоне и семью духами планет из мифологии вавилонян.

В христианском вероучении существует представление о семи добродетелях и семи грехах. Вообще представление исчисления времени в евангельских текстах связана со структурой этих текстов. В качестве основной единицы счетного характера, выступающей в качестве временной координаты в евангелиях, является *день*. Реалистичность *дня*, как размерности времени, и умоэтичность *часа*, т.е. некое идеальное пространство, адекватно этимологии этих слов: *день* связан со зрительным образом в значении «светлое время суток» — **di* – «сиять, излучать свет», *день* описывает некое пространственно-временное единство, и именно пространственность определяет область реализации событий *дня*; *час* обозначает время активное, «срочное», не имеет пространственных характеристик и поэтому описывает внутреннее созерцание и задает область локализации событий.

Количественные значения слов, обозначающих время (отрезок числовой оси той или иной деятельности), не нуждаются в специальном лингвистическом описании. Интерес представляет качественная спецификация времени, понимаемого как синоним жизни, то есть соотносимое с разными сторонами бытия. В этом отношении носителями моделей времени могут быть такие слова, как *время*, *пора*, *минута*, *миг*, *мгновение*, *момент*, в семантике которых интерпретируется качество времени, его заполняющее. Так, Е.С. Яковлева, анализируя семантическую структуру моделей времени, указывает на то, что «модель мыслится как двучленная семантическая структура, первый компонент которой является оценкой, а второй — ее интерпретацией, к примеру, у слов *мгновение* и *момент* оценочное основание общее — «краткость» временного интервала; а интерпретации различны: *момент* выражает «рациональное», «аналитическое», «внеположенное» (позиция стороннего наблюдателя);

мгновение интерпретирует временной интервал в рамках «уникального», «важного», «личного», «незабываемого». Модели задают три различные интерпретации событий на одном интервале времени: «бытовое», «повседневное» (минута, секунда); «надбытовое», «исключительное» (миг, мгновение); «рациональное», «аналитическое» (момент)» [5; 57].

Если рассматривать эту оппозицию в ракурсе языкового сознания носителей языка, то *час, мгновение, минута, миг* проецируют события на внутренний мир и именно они предназначены для описания ментального плана жизни. *День*, как и *дни, времена, век, эпоха, годы, лета*, описывает мир внешний. Иначе говоря, первые — это темпоральные спецификаторы качества времени (события), а вторые — это названия отрезков жизненного пространства, отмеченного событием, т.е. вместилища событий. В обоих случаях мы видим «идею реализации жизненного пути, на котором *день* и *час* отмечают «вехи», при этом *день* акцентирует в этом «пути» внешнее, быть может, публичное (*день всеобщего торжества, день признания, славы*), а *час* — внутреннее, интимное (*час прозрения, постижения*). Именно час способен к описанию «тайных сроков», указывающих на осуществление события в пространстве внутреннего созерцания» [5; 66].

Наиболее маркированным в русской языковой картине времени является *час*, обозначающий не только определенное время суток (количественное значение), но и обладающий, в большей степени, качественной спецификацией: время — как вместилище событий — жизнь, которая мыслится в категориях времени. Связь *часа* с библейской тематикой определяет такие его характеристики, как «духовность», «судьбозначимость», «неизбежность». Причем такими характеристиками «обладает» форма единственного числа — *час*, так как для этой формы числа фактор количества нерелевантен (*Настал час разлуки*). По сравнению с формой множественного числа *час* обладает неким потенциалом неопределенности и возможностью к обобщению, типологизации описываемого временного отрезка: *час (а не часы) возмужания/ становления личности, о часе (а не о часах) прозрения нации*. Такие сочетания позволяют говорить о том, что час описывает духовное и ментальное, а не физиологическую сферу — сферу природных ритмов и закономерностей. Интересна и сама эволюция значения *часа*, некогда называвшего время вообще, и именно на основе сопоставления *часа* и других отрезков времени можно отчетливо проследить «столкновение» архаичного и современного языкового сознания. Так, сопоставление *дня* и *часа* дает нам ясную картину их функциональных различий: если *день* обладает вполне определенным и устойчивым смысловым содержанием, то *часу* может соответствовать самый широкий круг слов — *мгновение, пора, время, година*. Библейский *день* может обозначать как время от восхода до захода солнца, так и единицу макрокосма (Бога) и единицу человеческого микрокосма, т.е. саму человеческую жизнь: *В Твоей руке дни мои; ... И умер Иов, насыщенный днями; Дней наших — семьдесят лет; Я сказал: Боже мой! Не восхити меня в половине дней моих* — все это традиционные библейские формулы использования дня. Из этих примеров следует, что для обозначения «жизни человека» использовалось множественное число *дни*, тогда как в современном употреблении возможности применения этой формы ограничены. С этим непосредственно связаны библейские представления о времени — час «движется» поступками людей и определяется духовными человеческими проявлениями. То, что *час* этот мыслится как некий тайный срок, который не зависит ни от воли отдельных лиц, ни от внешних событийных переворотов, хорошо видно из следующих примеров: *Сии слова говорил Иисус у сокровищницы, когда учил в храме; и никто не взял Его, потому что еще не пришел час Его*. *Час*, в отличие от других специальных временных единиц, в существенной степени наследует специфику часа Нового Завета, описывая при этом духовные ценности, а именно поступки отдельных людей и их душевные проявления, и потому характеризуется персонцентричностью: *И, отойдя немного, пал на землю и молился, чтобы, если возможно, миновал Его час сей* (Евангелие от Матфея). Пожалуй из всех времечных единиц, только *час* «движется» поступками людей и характеризуется некой «судьбозначимостью»: момент, который мыслится как неизбежный, необходимый и непреложный в свете данной судьбы, данного «пути».

По мнению В.И. Постоваловой, «в истории культуры существуют две концепции числа, рассматривающие его в «чистом виде». Первая концепция — «семантическая», свойственная архаическому мифопоэтическому и религиозно-мистическому сознанию (Пифагор, Платон, Плотин, неоплатоники). Она исходит из онтологического понимания числа как некой самостоятельной, объективной индивидуальности (субстанции). Согласно данной концепции, числа неоднородны. Вторая концепция числа — «десемантизованная», характерная в целом для современного секуляризованного сознания, исходит из понимания чисел как абстрактных, однородных элементов счета» [6; 292].

Согласно древним мистическим учениям, самостоятельным символическим значением в ряду сакрально значимых чисел наделяются числа первой «десятицы». Мистико-символическое значение других чисел определяется путем применения к числам десятицы, к которым сводятся эти другие числа. Так, число двенадцать рассматривается как сумма сакрально отмеченных чисел четыре и восемь.

Таким образом, сакральная символика числа, запечатленная в мифах и представлениях предков, имеет свою интерпретацию в современном восприятии окружающей действительности. У каждого народа сложилось свое представление о сакральности определенных чисел, что связано с духовными смыслами числовых сообщений.

Список литературы

- 1 Топоров В.Н. Числа. Мифы народов мира: энциклопедия. / В.Н. Топоров. — М., 1980. — С. 629–631.
- 2 Арутюнова Н.Д. Проблема числа. Логический анализ языка. Квантификативный аспект языка. / Н.Д. Арутюнова; отв. ред. Н.Д. Арутюнова — М.: Индрик, 2005. — С. 5.
- 3 Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное / В.Н. Топоров. — М.: Издат. группа «Прогресс»-«Культура», 1995. — 624 с.
- 4 Владимирова Т.Е. Архетип триединства, троичности и трехстадности в мифах / Т.Е. Владимирова; отв. ред. Н.Д. Арутюнова // Логический анализ языка: Числовой код в разных языках и культурах. — М.: ЛЕНАНД, 2014. — С. 238–247.
- 5 Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия) / Е.С. Яковлева. — М.: Гнозис, 1994. — 86 с.
- 6 Постовалова В.И. Мистика и символика числа в Священном Писании (опыты истолкований в православно-традиционной традиции) / В.И. Постовалова; отв. ред. Н.Д. Арутюнова // Логический анализ языка: Числовой код в разных языках и культурах. — М.: Ленанд, 2014. — С. 285–303.

Ж.Б. Жауыншиева, Ж.К. Кинова, Д. Веселинов

Әлемнің мифопоэтикалық бейнесіндегі санның әдет-ғұрыптық семантикасы

Мақалада әлемнің мифопоэтикалық бейнесіндегі санның әдет-ғұрыптық семантикасы қарастырылды. Мәдени таңбаланған мәтіндердегі санмен белгіленген мысалдар негізінде олардың әдет-ғұрыптық семантикасы мен символикасы сипатталды. Әлемнің әртүрлі көнерген бейнесіндегі санның мифопоэтикалық қызметін бейнелеуге ерекше назар аударылды. Көнерген түсініктердің заманауи көркем санадағы көрініс табуы қарастырылып, оладың жаңа мифопоэтикалық тұжырымдар мен бейнелерді қалыптастыруда негіздеме болу мүмкіндіктері белгіленді. Ежелгі дүниенің мифопоэтикалық бейнесі негізінде мифтік құдіреттерді біріктіретін қасиетті үштікті жіктеу жүйесі қарастырылды. Әлемнің мифтік-діни бейнесіндегі қасиетті маңызы бар сандардың символикалық мағынасы мен сырлы құпиясы сипатталды. Сандардың әдет-ғұрыппен байланысты киелі семантикасын түсіндіру олардың символикалық коннотациясын ашуға және олардың мағынасын мәдениет тарихы, математика және дін ілімі тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік берді. Авторлар ата-бабаларымыздың дүниетанымында және мифтерде көрініс тапқан сандардың киелі символикасы қоршаған ортаны заманауи қабылдауында да өзіндік сипаты бар деген тұжырымға мысалдар арқылы дәлел келтірді. Сонымен қатар белгілі бір сандардың қасиетті мағынасының рухани маңыздылығы зерттелді.

Кілт сөздер: әдет-ғұрыптық семантика, сан, әлемнің мифопоэтикалық бейнесі, символдар, сандардың рухани маңыздылығы.

Zh.B. Zhauynshiyeva, Zh.K. Kiynova, D. Vesselinov

Sacred semantics of the number in the mythopoetic picture of the world

In the article the sacred nature of the number in the mythopoetic picture of the world is considered. On the example of numerical symbols in culturally marked texts their sacred semantics and symbolism are described. Special attention is paid to the description of mythopoetic role of number in various archaic pictures of the world. It is traced how archaic ideas are reflected in the modern artistic consciousness and serve as the basis for the construction of new mythopoetic concepts and

images. On the basis of the mythopoetic picture of the ancient world a ternary classification system that combines mythical deities is considered. The symbolic meaning and the secret meaning of sacredly significant numbers in the mythological and religious picture of the world are described. The interpretation of the sacred semantics of the number, as well as to reveal their symbolic connotations of numbers allow to reveal their meaning from the point of view of theology, history of culture and mathematics. The authors come to the conclusion that the sacral symbolism of the number, captured in the myths and ancestors, has its interpretation in the modern perception of the surrounding reality, as well as its idea of the sacredness of certain numbers, which is associated with the spiritual meanings of numerical messages.

Keywords: sacred semantics, number, mythopoetic picture of the world, symbolism, spiritual meanings of numerical messages.

References

- 1 Toporov, V.N. (1980). *Chisla. Mify narodov mira: entsiklopediia* [Numbers. Myths of the world people: encyclopaedia]. Moscow: Sovetskaia entsiklopediia [in Russian].
- 2 Arutyunova, N.D. (2005). *Problema chisla. Lohicheskii analiz yazyka. Kvantifikativnyi aspekt yazyka* [A problem of number. Logic analysis of language. Quantitative aspect of language]. Moscow: Indrik [in Russian].
- 3 Toporov, V.N. (1995). *Mif. Ritual. Simvol. Obraz: Issledovaniia v oblasti mifopoeticheskogo: izbrannoe*. [Myth. Ritual. Symbol. Character: Researches in area of mythical: Select]. Moscow [in Russian].
- 4 Vladimirova, T.E. (2014). Arkhetip triedinstva, troichnosti i trehstadalnosti v mifakh [The archetype of the trinity and three stages in the myths]. *Lohicheskii analiz yazyka: Chislovoi kod v raznykh yazykakh i kulturakh* [in Russian].
- 5 Yakovleva, E.S. (1994). *Frahmenty russkoi yazykovoi kartiny mira (modeli prostranstva, vremeni i vospriiatii)* [Fragments of the Russian language picture of the world (models of space, time and perception)]. Moscow: Hnozis [in Russian].
- 6 Postovalova, V.I. (2014). Mistika i simbolika chisla v Sviashchennom Pisanii (opyty istolkovaniia v pravoslavno-traditsionnoi traditsii) [Mysticism and symbolics of number in Scripture (experiments of interpretations are in Orthodox)]. *Lohicheskii analiz yazyka: Chislovoi kod v raznykh yazykakh i kulturakh*, 285–303. Moscow: Lenand [in Russian].

A.P. Filimonova¹, L.M. Kharitonova¹, M.J.M. Sonmez²¹Ye. A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan;²Middle East Technical University, Ankara, Turkey

(E-mail: alexfilia@yandex.ru)

Concept of theatricality in the interpretation of the postmodern novel

In the article some problems of studying theatricality in the novel resulted from ambiguity of the term and the elusiveness of its possible theoretical implications are considered. It presents a cultural background to reveal the essential cultural nature of the phenomenon of theatre that causes the ambiguity and elusiveness of the concept. In this respect the article presents a discussion on the main features of theatricality attributed to it throughout different cultural periods. It concludes that the postmodern novel provides the most suitable material for studying theatricality in non-dramatic genres. Having studied the researches of theatrical semiotics, the author has concluded that they are to be considered as a way to avoid elusiveness of the term and to define it more precisely as a concept of the literature criticism. This discussion is channeled towards an understanding of which features of theatricality could be most useful in analyzing theatricality in novels. On this ground, it argues that the concept of theatricality in a literary text involves two main aspects: the structure of the chronotope and that of the character in the novel.

Keywords: theatricality, postmodernism, theatrical semiotics, chronotope.

Theatricality is a conceptual and interpretive term which today is widely used in many disciplines and fields of study. French theatrical semioticians are credited with having first coined the term theatricality (*theatralité*), meaning by it the specificity of theatre as constituted by the special position of theatre as anaesthetic system and the specific organization of a theatrical code as the language of the theatrical art [1; 139]. In modern culture, theatricality appears as a capacious multifaceted philosophical and aesthetical phenomenon related to different areas of human thought and, though initially originating from the art of theatre, transcending its boundaries and manifesting itself in all kinds of artistic experience.

The idea of theatricality has been essential throughout the whole history of European culture. Elizabeth Burns notices that the «part played by the theatrical metaphor as a compelling image in Western literature makes explicit the continuing presence both of theatricality, and of our awareness of it» [2; 8]. The perception of the theatre as a model of the universe characterizes some prominent cultural phenomena concerned with the investigation and comprehension of the nature of human existence, such as the Latin concept of *theatrum mundi* or the Shakespearian artistic philosophy coined in the numerous adages of his plays, often considered as anticipating the ideas of the modern theatre of the absurd:

Life's but a walking shadow, a poor player
That struts and frets his hour upon the stage
And then is heard no more. (*Macbeth*. Act V, Scene V)

The end of the XIX century and the beginning of the XX century, an epoch from which many of the important processes of the modern art originated, was characterized by a notable inclination towards the mutual attraction of different kinds of art, the attempt to produce new artistic effects by combining the languages of different arts and transcending their distinctive limitations. In this situation the attraction of theatre as an inherently synthetic art was strongly increased. The idea of theatricality was again reactualized. It can be claimed to be an integral part of the culture of this and the following periods when theatre becomes an object of versatile and profound artistic exploration. The turn of the century witnessed the revival of dramatic art, the rapid upsurge and prosperity of new theatrical practices and theoretical ideas. The competing staging principles and acting methodologies were conceptually formulated; for the first time in the history of Western theatre stage directing arises as an independent professional art central for dramatic performance. Theatre attracted increased attention from artists of different literary movements. However, though such significant literary figures as Ibsen, Shaw and Chekhov accomplished the development of realistic drama in its most representative forms, the idea of theatricality per se was primarily activated by practices opposite to 19th century realism, those of modernism and the avant-garde. Searching for new forms of artistic integration and expression», «moving beyond the requirements of realism», these new playwrights reconceived the visual and verbal codes of theatre. The leaders of Futurism, Expressionism, Dadaism, and Surrealism,

rejecting the codes and logic of realism, located the defining traits of their artistic programs in the overt exploitation of theatre's «stagedness» [3; 12].

Thus, the stage became an important arena of audacious artistic experiments, which later resulted in an extraordinary variety of new theatrical conceptions, from Bertold Brecht's epic theatre to the theatre of the absurd. Moreover, at that time theatre was widely viewed as a phenomenon whose principles are valid beyond the art of the stage as such. Among the playwrights, who adhered to these ideas, such dramatists as Maurice Maeterlinck, August Strindberg, Luigi Pirandello, Alexander Block, and Bertold Brecht can be named. It was not only considered as the centre of aesthetical and stylistic experiments of the period but it assigned to itself the task of scrutinizing the dialectics of the social and spiritual life of the epoch, which witnessed an intensive intrusion of art into empirical reality and the conscious aesthetization of everyday life. This is evident, for example, in the modes of behaviour and art, fusing artistic and everyday practices of Joris-Karl Huysmans, Oscar Wilde, Andrey Block, Vyacheslav Ivanov, Tristan Tzara, Filippo Tommaso Marinetti etc. This inspired a desire to carry theatre from the stage into everyday, non-artistic life, beginning with characteristic attempts to destroy the boundaries of the aesthetical and the non-aesthetical undertaken by avant-garde artists such as Tristan Tzara and Andre Breton, as well as development of theories of artistic life-creation important for the ideology of aestheticism and symbolism, as found in the writings of John Ruskin, Oscar Wilde, Andrei Bely, and Andre Breton etc.

Furthermore, after the appearance of self-reflective postmodern art and philosophy in the second half of the XX century, the concept of theatre emerged as a subject of intensive practical and theoretical reflection, for instance in the writings of Eugene Ionesco, Jacques Derrida, and Roland Barthes. The uniqueness of theatre as a phenomenon present in almost all cultures and societies and capable of producing additional models of human existence has instigated attempts to explain and interpret it from different methodological positions — sociological (Guy Debord), anthropological (Milton Singer, Geertz Clifford), and psychological (Erving Goffman). Nowadays, especially with the proliferation of mass media's manipulative influence on conscious and unconscious human behaviour, theoreticians of different humanities and social disciplines readily support and cherish the idea of the total theatricality of the modern life, as well as the theatricality of the ways of perceiving it. The social consciousness of the modern period has been thought over as based on the principle of game and the spectacle. Humans and the world have been united not in myth but in the reality which has become a spectacle through which humans comprehends themselves. Numerous researchers, such as Guy Debord, Johannes Birringer, Susan Melrose, Juri Lotman, and Worthen have developed theoretical models of analysis based on the concept of performance, acknowledging that the cultural consciousness of the XX century is dominated by the ideas of theatre, role-playing, ritual, carnival, and stage directing. As Marvin Carlson states,

With performance as a kind of critical wedge, the metaphor of theatricality has moved out of the arts into almost every aspect of modern attempts to understand our conditions and activities, into almost every branch of the human sciences — sociology, anthropology, ethnography, psychology, linguistics. [...] performativity and theatricality have been developed in these fields, both as metaphors and as analytical tools [3; 30].

The theatrical, masquerading character of social life has been especially emphasized in these kinds of studies, for its politics, economics and art have been perceived as transformed into a kind of all-embracing commercialized show managed by the essential traits of stagecraft. Society in these conceptions is considered to be a result of artificial ritualization of both political behaviour and everyday social activity.

The widest interpretation of the expansive concept of theatricality has obtained in modern philosophical studies, where it is enlarged and applied to human existence as a whole. It is endowed with an ontological meaning as an essential, primary quality of reality itself. The idea of *Theatrum mundi* was reflected and conceptualized as early as in Plato's *Laws*: «Every creature is a puppet of the Gods—whether he is a mere play thing or has any serious use we do not know; but this we do know, that he is drawn different ways by cords and strings». Nowadays, Peter Ouspensky in *A New Model of the Universe* defines the organization of the universe in theatrical terms and states that humans are inherently theatrical because the nature surrounding them always tends to ornamentality and theatricality. Nature itself enjoys the opportunity «to be or to seem something different from what it in fact is at this time and in this place» [4; 33]. The art of the stage, its principles and structure are seen as isomorphic to the «world theatre», as its equivalent and authentic embodiment. «The spectacle is the universal category in which species the world is seen» [5; 346].

As a result, the meaning of the Shakespearian adage «All the world's a stage, And all the men and women merely players» (As You Like It, Act II, Scene VII), was re-actualized in the new social and cultural

context of the XXth century and appeared to be highly suitable for reflecting the modern experience and the mechanisms of its comprehension. At the same time, along with such an expansion of the concept of theatricality and the proliferation of the spheres to which it can be applied and which consider theatricality among their research interests, the theoretical problems of its definition arise naturally, for it appears almost limitless in its possible meanings. In a wide variety of theoretical works theatre has become a universal, all-inclusive, and hence indistinct, concept: «the idea of theatricality has achieved an extraordinary range of meanings», say Davis and Postlewait [3; 1]. Thus, in spite of the intense attention of researchers, the term remains undesirably diffuse. This plethora of applications naturally causes a need to define more precisely the content of the concept if it is going to be applied as a model for analysis to a concrete field of study.

As demonstrated above, throughout the human culture theatricality has been developing into a model of human existence, both individual and social. Therefore we consider it crucial to apply this concept for analysis of the most reflective and self-reflective literary genre that is the novel. Studying of theatricality as one of the constitutive principles of the novel is expected to yield the most interesting insights and findings. It should be indicated at the outset that our study deliberately leaves aside questions of generic features of plays and functioning theatricality in dramatic works per se, focusing upon the functioning of theatricality particularly in the novelistic forms. Examining the novel is considered as especially representative for the purpose of studying theatricality in non-dramatic genres, due to its specific generic nature as understood and explicated by Bakhtin. In his conception, the novel as a genre is distinguished by openness, incompleteness and the lack of a strict canon, which enables the novel to incorporate various generic conventions and produce different modifications of itself [6; 43]. Further, as can be inferred from Bakhtin's arguments, the novel is the most reflective genre of modern literature, and as one of the main objects of its reflection, has its own generic essence. Being in close contact with contemporary life and directly deriving its inspirations from the ever developing and complicating reality, it is existing in a continuous search for its own authenticity, exploring and violating its own limits, establishing and destroying its own principles. This presupposes a great integrative capacity for the novel, which readily employs the principles of other literary (as well as non-literary) forms as material out of which to construct its own modifications and to evaluate its own potentiality. In this sense, the art of theatre as a culturally significant and generically distinct phenomenon is supposed to serve a similar function and to fulfil one of the most urgent generic needs of the novel. Besides, as it has been well acknowledged, the novel is an inherently self-reflective genre, hence it needs constantly to construct an outer point of view of itself, there is a «need for an auditorium», the necessity to constitute the audience.

In postmodern novel these characteristics of the novel developed into outstanding features.

Regarding theatricality, the particular interest in this mainstream movement of XXth century art and humanities is determined by the fact that this period has been especially noted for theatricality becoming an important cultural concept, a part of the integral artistic style of the epoch. The general cultural, sociological, and political context of the postmodernism era is, as has been stated above, openly theatrical. Picking up the baton from modernism, its successor sees theatre as an efficient epistemological model, appropriate for investigating the life beyond the stage per se. It actively expands theatricality into the neighbouring arts and literary genres, including the novel.

The postmodernism tradition is oriented to the primacy of an artistic form, overtly concerned with theoretical issues, such as the processing and mechanisms of narration. Postmodernism's aesthetic principles are generally defined by its multi-systemic and multi-coded artistic practices. Employing pastiche — one type of postmodernist parody, and techniques of intertextuality, postmodernism has become capable of adopting a variety of forms, structures, and alternative approaches to constructing a literary text. As a self-reflective art, investigating its own nature, postmodernism is interested in constructing multileveled polyphonic narratives capable of producing the effects of multiple reflections, which make the fabrication of the text emphatically tangible [7; 28]. It therefore consciously employs the discourses of other arts and different artistic languages to explore the ultimate boundaries and authenticity of phenomena, as well as the effects of their transgression and hybridization.

Theatricality as the language of theatrical art has been naturally adopted for these purposes and, along with the concept of play, has become inherent in the nature of postmodernism. As Davis and Postlewait argue, theatricality is to be considered as «the definitive condition or attitude for postmodern art and thought» [3; 39]. Hence, on the one hand, without considering it, any deep comprehension of this art is actually insufficient; on another hand, due to the overtly histrionic character of postmodernist culture,

studying its artistic works is found to be particularly illuminating for revealing the nature of theatricality itself.

In postmodern literature, theatricality can be considered as one of the devices used in realizing its self-reflexivity, the novel's metafictional nature. As Patricia Waugh formulates, «metafiction is a term given to fictional writing which self-consciously and systematically draws attention to its status as an artefact in order to pose questions about the relationship between fiction and reality» [7; 2]. She later explains that metafiction does this by drawing on the traditional metaphor of the world as book modified in terms of contemporary philosophical and literary theories; this, in its basic metafictional implications, is analogous to the metaphor of the world as a theatre.

The theatre metaphor as a means of arranging the metafictional quality of the novel is approached by Waugh in the section of her book named «All the world's a stage» where she mostly examines fictionality as characters «playing roles within fiction» [7; 116]. Actually, in many of her postulates she coincides with those of Abel on metatheatres. For example, while discussing Muriel Spark's *The Public Image*, she explains the attempts of the novel's protagonist, who has realized the fiction-making process determining her life and tries «to step out of her image» [7; 116], in a similar way to Abel's explanations of Hamlet's and Don Quixote's metatheatrical consciousness. Abel sees their awareness and conscious creating of their own roles as ways to escape being manipulated by outer scripts [8; 93].

Thus, it can be concluded that the postmodern novel employs theatricality in the function of exploring and exposing its metafictionality. Though the idea of theatricality has been in various degrees productive throughout many historical and cultural periods, we argue that it is more fruitful to consider that type which has been formed in postmodern culture and reflected in postmodern literature. It has appeared to coincide with the principles of aesthetical conceptions of postmodernism, which thrives on the actualized features of theatricality, and, in turn, has influenced the concept as well as its theoretical comprehension.

Postmodern novelists intentionally introduce in their works motifs loaded with culturally reflected meanings, which is one of the prominent functions of theatricality. Their novels exhibit the general principle of play at the narrative level and use polyphonic and nonhierarchical narrative strategies, which, as Bakhtin claims, are characteristics of the carnivalized. This results in generic ambiguity and hybridity, which serve as the base for constructing their multi-generic texts.

Thus, the concept of theatricality is considered as manifesting the characteristic features of works of the postmodernist art, as well as manifesting the authors' individual artistic intentions. So theatricality is to be studied as an aesthetical principle employed by the novelists for organizing their formal and thematic structures.

To develop the adequate basis for investigating theatricality in the novel genre we have delved into the theory of theatrical semiotics which appeared to provide us with the most suitable tools and terms for the analysis. We argue that a semiotic definition works best for the task in hand. The works describing theatrical semiotics, such as those by Alter [9], Fischer-Lichte [1], Melrose [10] etc. can properly serve as the directing theory for analysis of novelistic texts. It has been concluded from studying their researches that the decisive aspects determining theatre as an aesthetical system are theatrical space and time. On this ground, this paper argues that one of the most significant structural elements through which theatricality is substantiated in novelistic discourse is that of the theatrical chronotope, and hence it is the most expedient feature to use in the study of theatricality as applied to an analysis of the novel. Using theatrical conventionality, the novel reflects and thematizes, literally or metaphorically, the constitutive qualities of theatre as an aesthetical system, which become the subjects of artistic reflection.

Thus, the primary aim is to reveal the constitutive principles of the theatrical chronotope and to examine the ways in which it is embodied in the novel. For this purpose, the novels are to be analyzed as presenting different variants of texts that employ the theatrical chronotope to exploit its different possible semantic implications.

Thus, theatricality as applied to the novel is to be used as a descriptive term and interpretative concept. It is one of the possible codes of reading and analyzing multiply-coded postmodern novels. The purpose of studying is to investigate theatricality as one of the constitutive principles of the modern novel considering its contextual historical aspects and theoretical applications. The main research intention is to examine the ways in which the idea of theatricality is substantiated in novelistic discourse, i.e. how the structural features of theatre as a specific aesthetic system are introduced in literary texts, and how theatricality, in turn, manifests the artistic conception of the authors, i.e. what functional role it has in generating the meanings of the novels.

References

- 1 Fischer-Lichte, E. (1992). *The Semiotics of Theatre*. Bloomington: Indiana Press University.
- 2 Burns, E. (1972). *Theatricality*. London: Longman.
- 3 Davis, T.C., Postlewait, T. (2003). *Theatricality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 4 Ouspensky, P. (2005). *A New Model of the Universe*. Whitefish: Kessinger Publishing, LLC.
- 5 Pavis, P. (1998). *Dictionary of the Theatre: Terms, Concepts, and Analysis*. Toronto: University of Toronto Press.
- 6 Bakhtin, M. (1981). *The Dialogic Imagination: Four essays*. (M. Holquist, Ed.; C. Emerson and M. Holquist, Trans). Austin: University of Texas Press.
- 7 Waugh, P. (1984). *Metafiction: The Theory and Practice of Self-conscious Fiction*. London; New York: Methuen.
- 8 Gliman, R. (1963). «Metatheatre, by Lionel Abel» (Book Review). *Commentary*, Oct, 325–328.
- 9 Alter, J. (1990). *A Sociosemiotic Theory of Theatre*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- 10 Melrose, S. (1994). *A Semiotics of the Dramatic Text*. London: Macmillan.

А.П. Филимонова, Л.М. Харитонова, М.Дж.М. Сонмез

Постмодернистік романның интерпретациясындағы театрлану концептісі

Мақалада және романдағы театрлануды зерттеудің терминнің біртектес еместігі мен оның ықтимал теориялық интерпретацияларымен негізделген кейбір мәселелері қарастырылды. Түсініктің бірмағыналы еместігі мен мағынасыздығын негіздейтін тарихи-мәдени контексте ұсынылған театр феномені табиғатын анықтайтын театрдың негізгі ерекшеліктері зерттелді. Постмодернистік роман драмалық емес жанрдағы театрлықты зерттеу үшін ең шынайы материалды ұсынады деген қорытынды жасалды. Театр семиотикасы бойынша еңбектерді зерттеу негізінде автор осы тұжырымдаманың көпмағыналы болуын болдырмауға және әдебиеттанудың терминін анықтауға көмектесетін шекараларын нақтылауды ұсынады. Романдағы театрлану концептісін іске асыратын көркем мәтінді ұйымдастырудың деңгейлері ажыратылды. Осы негізде көркемдік мәтіндегі «театрлану» ұғымы екі негізгі аспектіден тұрады: көркемдік хронотоп құрылымы және романның субъектілік құрылымы.

Кілт сөздер: театрлану, постмодернизм, театр семиотикасы, хронотоп.

А.П. Филимонова, Л.М. Харитонова, М.Дж.М. Сонмез

Концепт театральности в интерпретации постмодернистского романа

В статье рассмотрены некоторые проблемы изучения театральности в романе, обусловленные неоднозначностью термина и размытостью его возможных теоретических интерпретаций. Представлен историко-культурный контекст для выявления сущностной природы феномена театра, обуславливающей неоднозначность и неуловимость понятия, рассмотрены основные черты театральности. Сделан вывод, что постмодернистский роман предоставляет наиболее аутентичный материал для изучения театральности в недраматических жанрах. На основании изучения трудов по театральной семиотике авторами предложены необходимые уточнения границ данного концепта, помогающие избежать его многозначности и определить как термин литературоведения. Вычленены те уровни организации художественного текста, которые реализуют концепт театральности в романе. На этом основании утверждается, что понятие «театральности» в художественном тексте включает в себя два основных аспекта: структуру художественного хронотопа и субъектную структуру романа.

Ключевые слова: театральность, постмодернизм, театральная семиотика, хронотоп.

Ж. Карипбаев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: zhanzhargan@mail.ru)

Әдеби шығармашылықтағы рухани контекст

Мақалада бүгінгі күндері жиі қолданылып, алайда зерттеушілердің назарларынан тыс қалып отырған, «руханият» ұғымы зерттеу нысанына алынған. Оған түрткі болып отырған себеп, қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым өкілдерінің шығармашылығына арқау болған «рух», «рухани», «руханият» ұғымдарының мағыналарын қалай түсіну керек, мәтіндердегі рухани контексті қалай айырып алу керек сынды мәселелері қарастырылды. Зерттеу нысаны ретінде діни-ағартушылық ағымның көрнекті өкілі Шәді Жәңгірұлы шығармашылығы алынып, оның туындыларындағы рухани контексті зерттеу үшін мүмкіндік беретін теориялық негіздер қалыптастыруға әрекет жасалды. Зерттеу аясында «руханият» ұғымына байланысты зерттеулер жасаған Нұртас Оңдасынов пен Дихан Қамзабекұлы сынды әдебиеттанушы-ғалымдардың этимологиялық анықтамалары мен пікірлері келтірілді. Пікірлер тек біржақты болмауы үшін жалпы ұлттық танымдағы руханият туралы түсіктер мен теолог-ғалым Құрбанәлі Ахметтің талдаулары мен тұжырымдарымен де қамтылды. Шәді ақының діндарлығын ескере отырып, «руханият» ұғымының діни мағынасын ашуға барынша назар аударылды. Әдебиетші Ринат Фаритов пен жазушы Лев Толстойдың руханият туралы толғамдарымен келтірілді. Соңында Шәді Жәңгірұлының өмірбаянын, әдеби ортасын, діни ұстанымын, шығармашылығын ескере отырып, рухани контексті ретінде нені түсіну керек екені жайлы тиісті ойлар айтылды.

Кілт сөздер: діни-ағартушылық ағым, сопылық, сопы, мистика, рух, руханилық, рухани контекст, тасаввуф.

Кейінгі уақытта жазушы қауым тарапынан «руханият» сөзі жиі қолданылып жүрген жайы бар, алайда осы ұғым зерттеушілердің назарларынан тыс қалып отырған да жағдаяттар, оның контекстін зерттеу нысанына алынады. Оған түрткі болып отырған себеп, қазақ әдебиетінде бірқатар діни-ағартушылық ағым өкілдерінің шығармашылығына арқау болып отырған рух, рухани, руханият мәселелерін қалай зерттеу мәселесі. Осы ағымның көрнекті өкілдерінің бірі — ақын Шәді Жәңгірұлы. Қазақ ақын жазушыларының ішінде Шәді Жәңгірұлы шығармашылығы өзгеше сипатқа ие болуы, ол оның шығармашылығы терең рухани астарлармен астасып жатуында. Әрине, бір қарағанда «Не қиыны бар?» деген сұрақта туындауы мүмкін. Қарапайым көзбен қарағанда Шәдіден тек діншілді, дастаншыны, қиссашыны, назирашыны ғана көруге болады. Ал мұның бүкіл түйткілінің барлығы тап осында, сол әдеби дәстүрлердің талаптарын ескере отырып жазылған шығармаларда, соларды астарында жатқан мағыналарды, рухани контекстерді толыққанды түсінуге мүмкіндік беретін рухани сабақтастықтың үзілуінде жатыр. Түркі топырағының рухани көсемі Қожа Ахмет Йассауи мен Шәді Жәңгірұлының араларындағы рухани сабақтастық үзілмей келді. Оның себептерінің бірі Шәді Жәңгірұлының сопылық жолға аса құрмет танытуы. Ол тарихат ұстанып сопы болды деген де болжамдар жоқ емес. Шәдінің заманында барша түркі мұсылман жұртына мәшһүр болған «Назым Сияр Шариф» туындысында, ақын:

*Жазбаққа бұл кітапты бір себеп бар,
Айтайын ақиқаттан айлабизхар.
Өзімді уақытымдағы құтыб заман,
Бар еді алинисаб бір бөзоргуар.*

*Мұбарак есімі пәк Сейід Ахмет,
Ғылымхал, ілімхалге болған ұстаз.
Қожа Ахмет сұлтанымның мәхкүмінде,
Хүсейін әулеті еді ол нику зат [1; 46] —*

деп, осында бөзоркуар парсыдан аударғанда ұлы деп мадақ айтып отырған кісісі Саид Ахмет ишан, XIX ғасырда өмір сүріп, Шайян медресесін салғызған Йассауи тарихатының діни көсемі. Осы екі шумақта Шәді: «Расулдың оқиғасы сирада бар. Әр тілде жазылғандықтан, түркі жұрты біле бермейді. Сіз сол кітапты назым етіп Мұхаммет (с.ғ.с.) пайғамбарымыз өмірбаянын, үмметі деп қанша қайғы кешіп, жайын тілегенін халықта білдірсе, үлкен сауапты да, игі іс болар еді», — деп қолқа салған екен. Тап осы шумақтар Шәді төренің өзі де тарихат ұстанған сопы болды деген болжам бар. Бұл

болжамға негіз болып отырған мәселе, әдебиет тарихында Низами, Жами, Науаи сынды аса көрнекті шайырлар сопылық жолды ұстанғаны белгілі, олардың шығармашылықтағы авторлық мотивтері сопылық ілімдермен — тасаввуфпен байланысты болды. Ал олардың кейбір туындылары рухани нұсқау — уазиға ретінде жазылды. Жоғарыда келтірілген шумақтардан Саид Ахмет ишан «Назым Сияр шарифы» Уазиға қылып жазғызды ма деген ой келеді. Себебі, Шәдінің өзінің айтуынша, «Назым Сияр шариф» сынды үлкен шығармаларманы жазу қолынан келмейтінін, арабша ілімі осалдау екенін айтып, қате жазса, ақыреті үшін қорқатынын айтып бастартуынан да, Саид Ахмет ишанның нұсқауын жоғары қойып, ақыры, алты айда жазып шыққанын да, осы шығармада сөз етеді. Ал рухани ұстазының нұсқауын бұлжытпай орындау тектарихат ұстанған кісілерде ғана болады. Себебі шәкірттің рухани жетілуі пірі арқылы жүзеге асады, тек сол арқылы ғана рухани кемелдікке жетіле аламын деген түсінік болған. Тасаввуф іліміне сай пірінің шәкіртіне берілген уазиғасы (тапсырмаға) тек шәкірті шамасы келетін молшерде ғана болып, оны орындау үрдісі пірінің тауаджух (рухани қуат пен пікірлер) беруі арқылы жүзеге асқан. Шәді төренің Назым Сияр шариф туындысының бір тарауы «Миғражнама» деп аталады, осы тарау бөлек шығарма ретінде де басылып шыққаны белгілі. Сонымен қатар Миғражнама туындылары Мәшһүр Жүсіп пен Жүсіпбек Шайхисламұлы сынды белгілі жазушылардың тізімдерінде де бар. Назим Сиярды жазу үшін тек дін ислам кітаптарын пайдаланумен ғана шектелмейді, ол үшін автор сонда айтылған миғраж хәлін (терең діни экстаз хәлі, буддистерде оны нирвана деп те атайды) сезінуі шарт, онсыз миғраж хәлін түсіндіру мүлдем мүмкін болмайды. Ал ол хәлге тек пайғамбарымыздың рухани дәрежесіне, иллахи кемелдігіне жете алған кісі ғана суреттей алған. Сондықтан ата-бабаларымыз дін исламды тек медреседегі кітаптардан ғана емес, көпшілігінде сопылық ілімдер рухани тәжірибелер арқылы игерген. Шәді жайлы естеліктерде оны аса тақуа, дәретсіз жер баспаған кісі болды деседі.

Күнделікті өмірде болып жатқан қарапайым жағдайлар мен құбылыстарды дамыды деген ғылымның да көп жағдайда түсіндіріп бере алмайтын кездері болады. Түсінуге шамасы жетпеген дүниелерді гуманитарлық ғылымдар аңыздар мен мифтерге жатқызып, ал адам санасының мүлдем түйсіне алмайтын дүниелерді «мистикаға» ұғымдарына жатқыза салатыны бар. «Мистика» ұғымы көбіне рухани негізде болған құбылыстар мен тылсым кереметтерге байланысты қолданылып, әсіресе дін және рухани тәжірибелер саласына жиі пайдаланылады. Осы мистиканың түсінуге қиын ұғымы ол — «рух». «Рух» сөзі түсінікті болып көрінгенімен, тап осы «рух» ұғымына байланысты адамзатта бір ұстаным, ортақ байлам болмай тұр. Дегенде белгілі болған дүниелерді қарастыра келіп, содан ортақ пікірге келу осы мәселенің шешілуіне өз үлесін қосар деген үміт бар.

Отандық гуманитарлық ғылым саласында, оның ішінде қазақ әдебиеті мен әдебиеттану ғылымында осы уақытқа дейін «рух» сөзін түбір ретінде пайдалана отырып, құралған: «рухани», «рухты», «рухтас», «руханият» «рухани әлем», «рухани кеңістік», тағы басқа көптеген сөздер мен сөз тіркестері қолданылып келеді. Өкінішке қарай, әдебиеттану саласында осы аталған сөз және сөз тіркес ұғымдарды түбегейлі зерттеп не мағына беретінін, не ұғым білдіретінін тек Нұртас Оңдасыновтың «Арабша–қазақша түсіндірме сөздігіндегі» тәржіме талдауы мен Дихан Қамзабекұлының «Руханият» атты этимологиялық байыптауынан басқа зерттеулер ұшыраспады. Әсіресе «рух» сөзін негізге ала отырып құралатын ұғымдар мен категорияларды әдебиетшілер қауымы кеңінен және жиі қолданатынын ескеретін болсақ, бұл мәселе кеңінен назар аударуды қажет ететін жағдаятқа айналып отырған жағдай бар.

Классикалық әдебиеттануда «рухани» ұғымына байланысты қалыптасқан ұғым мен ұстаным жоқ. «Рухани» әдебиеттану ғылымының апаратындағы терминологияға жатпайды деген пікірлер де туындауы мүмкін. Дегенмен, бізге қатты ықпал еткен орыс әдебиеттануын алсақ та, әлем зерттеулеріне назар аударатын болсақ та, оларда «рух» негізінде құралған ұғымдар мен сөз тіркестерді қолданылатыны тағы бар. Мұнда философтар мен дінтанушылар сияқты басқа ғылым салалардағы қауым көбірек назар аударғаны байқалады.

Осыған байланысты туындаған келесі сұрақтарға жауаптар қажеттілігі туындады: гуманитарлық ғылымдарда, оның ішінде әдебиеттануда жиі пайдаланылатын «рухани», «рух», «руханият», «рух» түбірінің негізге алып құралған сөздер көптеген ұғымдарды қамтитын сөздер құрай отырып, осы уақытқа дейін неге толыққанды ғылыми категорияларға айналмай отыр? Және неге оған ғалымдар назар аудармайды? Біз қарастырып отырған Шәді шайырдың рухани контексті қандай ұғымдар мен негіздерді қамтиды? Осы мәселелерді біз неге Шәді төре шығармашылығының зерттеу негізінде қарастырып отырмыз? деген сұрақтарға жауап іздеп көрелік.

Осы орайда, «рух», «рухани» сөздері жайлы жалпы түсінік алу үшін Нұртас Ондасыновтың пайымдауын толық беруді жөн көрінеді:

«*Рух* (روح *рух*)» — 1) философиялық шындықты, ақиқатты танып-білуге түрткі болатын сана, ойлау сияқты психикалық ерекшеліктер; 2) ауыс. күш, қуат, жігер, дем; 3) жан; елес; 5) өмір; 6) діни, әруақ, күдірет. Алдауыш достардан күдер үзіп, Отырсам төңірекке көзім сүзіп, Сұлуым ерке сәулем қасыма кеп, Жанымды жадыратты *рух* кіргізіп (С. Сейфуллин). Большевиктер! Есімдерің — ес тұтар ұрандарым. *Рухтарың* Бетпакқа дән өсіріп, Ерітуде Сібірдің қырауларын (М. Мақатаев).

Рухани (руханый) — 1) адамның ой санасына байланысты, соған тән; 2) діни, дін қызметкері, дін иесі. Мектеп ашарда, әуелі, молда дұға оқыды, одан кейін мен қазақтар арасында орыс білімін тараудың тұрмыстағы және *рухани* пайдасын түсіндіріп, сөз сөйледім, ақырында мәжілісті шамалы қонақасымен аяқтадық (Ы. Алтынсарин); Халыққа *рухани* адалдық тәрбие беру керек; жалтырауықпен алдап, қызылға шақыру жақсы емес, — деді ол (А. Машанов).

Рухтас. Қасым — художник ақын. Шынайы художник, қашанда өзінің туған халқымен *рухтас* келеді (Ә. Тәжібаев). Әр ақынды аудар бергенше, шама келсе — өзіңе *рухтас* бір ақынды аударғанға не жетсін (Ө. Нұрғалиев).

Рухтандыру — қуат беру, жігерлендіру, дем беру. Партиямыздың бұл жоғары бағасы жазушыларды *рухтандыра* түседі, оларды мақтаныш сезіміне бөлейді және сонымен бірге қаламгерлерге жаңа талап қояды («Қ. Ә.»). Октябрь революциясы біздің елімізді бостандық алуға *рухтандырды* (С. Бакбергенев).

Рухтандырушы — қуат беруші, жігерлендіруші, дем беруші. КСРО Үлкен театры — өнер *рухтандырушысы* («Л. Ж.»).

Рухтану — қуаттану, жігерлену, қайраттану. Сонда мен *рухтанып* өнермен, Шабыттың сырын ұқтым өлең деген (Н. Арсланов).

Рухия — 1) аруақ, рухани күй; 2) рухани бейне, рухани кейіп, рухани сапа. Бұл сөз *руқият*, *руқият* сияқты сөздерде кездеседі.

Руқият. Азырақ жазып едім руқият (Нұралы)» [1; 311, 312].

Қазақ дүниетанымында «рух» сөзі дін исламмен бірге келіп, халық тіршілігінің бөлінбес бөлшегіне, киелі де қастерлі «әруақ» ұғымына ұласқан. Халық дүниетанымында «әруақ» ата-баба рухы, киелі кісі, қастерлі ұрпақ, ұран, тылсыммен, руханиятпен байланыстыратын медет деп түсінеді.

Ғалым Дихан Қамзабекұлының «Руханият» атты этимологиялық байыптауында: «Енді «рух», «рухани» неге «руханият» болып түрленеді түрленгеніне келейік. Логикада жалқыдан жалпыға өту деген ұғым бар. Міне, руханият осы ұғымды негізінде жасалған. Өзбекстанда шыққан «Шағатай сөздігінде» «руханийат — руханылық» деп түсіндіріледі. Яғни бұл сөздің мағынасы рухқа тән, рухтан өрбитін құбылыс» болып шығады. Сонымен, дәл бүгінгі біздің ұғымымызда руханият саласына тіл, әдебиет, мәдениет, музыка, сурет, тағы басқа сезіммен, рухтан өрбитін немесе осыларға байланысты өнер, ғылым атаулы тұтасымен кіреді. Рас, бірсыпыра мұсылман мемлекеттерінде дін жөніндегі мәселелерді руханият деп топтастырады. Біздіңше, бұл шартты атау. Дін де иманға, сезімге, рухқа қатысты екеніне дау жоқ», — деп жіліктей отырып түсіндіреді [2; 96, 97].

Пайымдау толық болу үшін философтар мен теологтардың пікірлерін де ескерген орынды көрінеді. Философияда: «Рух — материалдық емес бастауларды білдіретін түсінік. Рух пен материяның ара салмағын ажырату философияның негізгі сұрағы болып есептеледі. Материяның алғашқылығын алға тартқан ұстаным рухты оның туындысы деп материяның бір бөлшегіне жатқызады. Ал рухтың алғашқылығын мойындау идеализм, спиритуализм деп аталады. Мұнда рух түсінік ретінде (панлогиз), түпнегіз (теизм, персонализм) ретінде қарастырылады. Рационализм де рухтың анықтаушысы ретінде ойлау қабілетін, сананы танитын болса, иррационализмде ойлау қабілетіне жатпайтын: жігерді, сезімді, интуицияны т.б. жатқызады», — деп анықтайды. Ілкі замандағы үнді, грек философтарынан бастап бергі замандардағы рационалистік (Декарт, Спиноза), интеллектуалистік (Шлегель, Гегель), иррационалдық (Ницше, Шопенгауэр, Хартман), интуитивтік (Бергсон Лосский), экзистенциалистік, позитивистік және неопозитивистік көзқарастар рухты байыптаған кезде бір түсінікке келмейді. Мұның ішінде рухты философиялық ойының негізгі категориясы ретінде неміс философиясы ерекше бой көрсетеді, оның ішінде Шеллинг барлық табиғатты рухтың бір қасқағым сәгі деп түсіндірсе, Гегель рухтың әлемдік философиясын құрады [3; 185, 186]. Мұнымен қатар маркстік философияда рухани өндіріс, жан категорияларын бөліп қарайды.

Кеңестік дәуірде жүргізілген қазақ философтарының «Ғылыми техникалық прогресс және адамның рухани әлемі» атты зерттеуі назар аударғаны. Онда: «Адам санасы жиынтық жүйені ғана емес, тұтас бірлікті құрайды, былайша айтқанда, өзінің бағытталуы мен ерекшелігі тұрғысынан кісінің рухани әлемін құрайды», — делінген [4;17]. Әрине, кеңестік философия, қаншалықты материалистік негізді алға қойып, соған байланысты адамның рухани әлемін материалдық монизм әдісін қолданып, маркстік-лениндік диалектика негізге зерттегені белгілі. Адамның рухани өмірі деген категорияны материалистік тұрғыдан «рухани өндіріс» деген жабумен қанша жапса да, олардың бұл сұрақты қарастыруының өзі, адам негізінің ең маңыздысы рухани негіз екенін мойындауында. Сонымен қатар «қоғам мен адамның рухани өмірі», «жеке тұлғаның рухани әлемі», «рухани мәдениет» сынды ұғымдардан аттап өте алмады. Рухани даму тек еңбек етумен ғана байланыстыру үрдісі қалыптасты.

Теологиялық көзқарасқа жүгінер алды «Қазақстан. Ұлттық энциклопедиясында» берілген түсініктерге де назар салып көрейік. Онда: «Рух — жан дүниесі, кейде «жан» атауының баламасы ретінде қолданылады. Психологиялық және психофизиологиялық түсіндірме де мутакаллимдер, әдетте, бұл екі түсінікті адамның дене және сана еңбегінің тұтас көрінісі деп қарады, олар «жанды», Адам Атаның жаратылуы туралы Құран аяттарын осы мағынада түсіндіреді. Фаласифтер рухты өсімдік, жан-жануар және ең жоғары ақыл иесі деп өздері бөлген материалды дүниенің иесі деп есептеді, ал сопылар адам жанының осы ең жоғары қалпын «Жан дүниесі» (рух), қалған бөліктерін «жан» (нафс) деп атайды» [5; 498], — делінеді. Сонымен қатар энциклопедияда «руханилық» пен «рухани мәдениет» ұғымдары туралы да түсініктер берілген. «Руханилық — адам танымы мен дүниеге көзқарасының адамаралық қарым-қатынастағы биік адамгершілік қағидасы. Руханилық жеке адамға да, үлкен әлеуметтік топтарға да ауадай қажет құбылыс ретінде кез келген мәдениетті жаңғыртуға түсетін, болашаққа жылжуына іргетас болатын ішкі мәндік заңдылықтар жиынтығы». «Рухани мәдениет — адамдардың қоғам өміріндегі мәдени қызметінің нәтижесі. Өнер, дін, фольклор, философия, ғылым, құқық, саясат, мораль, тағы басқа құбылыстар оның өзегі болып табылады. Рухани мәдениет кез келген қоғамның өркениеттік деңгейін білдіреді және сапалық сипатын танытады. Ол бір-бірімен тығыз байланысты екі формада өмір сүреді: біріншіден, рухани өмірді туындатуды мақсат еткен жеке адамдардың іс әрекеттері мен олардың дараланған рухани әлемі түрінде; екіншіден, сол өнімдердің рухани құндылықтар деңгейінде бағалануы, яғни олардың әлеуметтенуі жатады» [5; 499], — деген пайымдауларды тұтастай бермей, аттап өту мүмкін болмады. Себебі ұлттық негізінде жазылғандықтан, бұл пайымдау, теологиялық пайымдауға көшер алды, қисынды ауысу міндетін атқарып, байыптаулардың тақырыпқа да біршама жақындығы байқатады.

«Рух», «рухани» категорияларының теологиялық тұрғыда біраз пайымдаулары бар, солардың ішінде толық және жанжақты байыптауды жасаған теолог — Хазіреті Шейх Құрбанәлі Ахметтің пайымдауларын беру орынды көрінеді. Құрбанәлі Ахметтің «Тарихатнама» атты кітабы бұрынырақ басылым көрген «Рухнама», «Ілімге ілесу», «Намазнама», «Мәзһабтың мәнісі» атты кітаптарының басын қосып берген жинақ кітап болып табылады. Автор Накшбандия тарихатының үлкен шейхі, мұштахит ғалым. XIX ғасырда Шаян медресесін салдырған Қосым, Сейіт Ахмет, Аппақ ишандардың ұрпағы. Бұл кітапта бүгінгі күні айрықша өзектілікке ие болған дін мен дүниетаным мәселелеріне жанжақты және терең пайымдаулар жасалады. Мұнда мұштахит ғалым түйткіл сұрақтарға тек діни тұрғыдан ғана емес, қазіргі ғылым мен дүниетаным тұрғыларын ескере отырып та түсініктер берген. Бұл зерттеу үшін асса қажеттілігі ол «Тарихатнама» кітабында «рух» ұғымын жанжақты қарастырып түсіндіруге қадам жасалады. Сонымен қатар Шәді шайыр да сопы, тарихатын ұстанған кісі болғанын ескере отырып, «рух», «әруақ» ұғымдарына қазақы дәстүріндегі діни танымға назар аудармай өту қиын болады. Мұнда рухтың мәнісін түсіндірген кезде, рух туралы Құран-Кәрімнің «Бақара» сүресінің 87–153 аяттарында, «Мәида» сүресінің 110-аятында, «Мужадала» сүресінің 22-аятында, «Жүсіп» сүресінің 87-аятында, «Исра» сүресінің 85-аятында, адамның аруағы «рухтан мұрат — оның барша адамның Әруағы екендігі. Адамзаттың Жан дүниесінің Әруақ екендігі сөз болып отыр» — деген Ибн Кассирдың (қ.с.) бірнеше тәпсірлерін келтірілуден басталады. «Рух» дегенің өзі бір Періште. Рухтың мынандай сипаттары бар екен: «Өзі сондай бір — көрінбейтін, бірақ білінетін Болмыс; — еленбейтін, бірақ нәзік Іс-әрекет; — заттық нәрсеге ұқсамайтын, бірақ нәрсе бола алатын Нәрсе; — материалдық затқа ұқсамайтын, бірақ зат бола алатын Зат; — таралған газға ұқсамайтын, бірақ ауа сияқты барлық жерден өтіп кететін Құбылыс, — күллі әлемді, Аспан әлемін, ғаламшарларды, атмосфераны, жер қойнауын, адамның денесін, тағы басқа түзіп тұрған суға ұқсамайтын, бірақ су сияқты барлық жаратылысты ұстап тұра алатын Құдірет» [6; 23, 24]. Рух — ол,

рухани иман, рухани деңгей, рухани мазмұн, Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) хадисы бойынша: «Әуелі менің (с.ғ.с.) Рухымды жаратты. Менен (с.ғ.с.) бүкіл он сегіз мың әлемді жаратты» дегеніндей, ол — нұрлы рух, ақиқатты тану, нұрдан жаралған «нұрлы ақпарат». «Рух пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) бір сипаты. Оның (с.ғ.с.) нұр сипаты болғандықтан: — ақпараттық энергия тасығыш кеңістік денелерін — жарататын, қалыптастыратын; — ақпараттық энергия тасығыш ерекшелік денелерін — болдыратын, орнықтыратын; — ақпараттық энергия тасығыш суреттік денелерін — қалыптайтын, программалайтын Нұр сипаттың бір сипатын Әруақ деп айтып отырмыз. Рух — Нұр-Уәсилә. Рух — Құдірет ретінде, ол: — күллі әлемнің программасы сақталған Құран; — Алланың Аруақ деп шақырғанда жетіп келетін Жәрдемі; — Алланың бізге («Я, Пірім-Алла» дегенде) жауды жығып беретін Жеңісі; — «Иман» болғандықтан, қалыбымызды тірілтетін Рухани қуат; — «Сенім», шынайы сенім болғандықтан ұлы Құдірет [6; 42–43]. «Рух — жаратушы. Дүниені де, ақыретті де бәрін жаратып отырған нәрсе — Жан дүниеімізде тұрған кәдімгі Рух. Рух кез келген кейіпте бола алады және рухты барлығы пайдаланады. Рухтың егесі — Адам — Ер Адам — барлық нәрсенің егесі болғандықтан, Ердің егесі, әрине, кәміл Пір» [6; 45–49]. Осы еңбекте, өзге рух жайлы түсінік берушілерден өзгешелігі, рух туралы түсінікті қазіргі заман ғылымының жетістіктері арқылы да түсіндірісінде. Рух материалдық дүниемен салыстыру арқылы түсіндіріледі. Мұнда физика бойынша: «материалдық денелерді құрайтын ең кішкентай элемент ретінде атом, оның нейтрон және протон бөліктері алынып келді. Энергия көзі болып табылатын бұл элементтер материяны құраушы. Материя түбі — көзге көрінбейтін қуатты энергия. Энергия — массаны жарық жылдамдығына көбейтуден алынған нәтиже. Ал нейтрон атом ядросының электр зарядынан айрылған айрықша бір бөлшегі, атом ядросын қоршап тұрған барлық электрон кедергілерінен бөгетсіз өте береді, ол рентген сәулесінен де өткір екен [6; 899, 900]. «Содан, сол бөлінген, тағы-тағы миллиондап бөлінген бөліктерінің өзі — Рух, монада (Кемелдікке жеткен Адам). Сол бөлініп-бөлініп бөлінбейтін дәрежеде тоқтаған тұсы «Руханият» деп аталады» [6; 892] деген де, күрделі ұғымдарды қарапайымдап та ұғындырған тұстары бар. Осы берілген рух және руханият жайлы түсінік, сопылық байыптаудың ең қысқасы. Сопылықтың осындай теориялық түрдегі көрінісінің синоним атауы ол тасаввуф. Тасаввуфты исламның классикалық философиясының бағыттарының біріне де жатқызады.

Теологиялық пайымдау — рухты, материалдық ақыл арқылы тану мүмкін емес, адамзат баласы оны тек рухани тәжірибесі бар ұстаз, кәміл пір арқылы ғана тани алады. Сопылықта шәкірті жекелеген рухқа теңесе, пір ол — руханият, шәкірт пен пірдің арасындағы қарым-қатынасты рухани қарым-қатынас дейді. «Рухани» ұғымын тасаввуф рухқа тән сипаттарға ие құбылыс, қатыстылық, нәр алатын және дамитын әрекет деп түсінеді.

Рухани контекстке байланысты ойыларымызды түйіндер алды, кеңестік әдебиеттануда Фарит Халитовтың «Қаһарманның рухани әлемі» атты зерттеуі де әдебиеттегі психологизмды, көркем суреттеуде қаһарманның жан-күйі, ішкі әлемі деп пайымдайды. «Адам жанын саралау көркем прозада өзін өзі рухани тұрғыда тану. Сол арқылы оның ой-қиялдары, пікірлері, жалпы қоғамды, дүниені сезінуін білдіріледі» [7; 6], — деген ой айтады. Осымен қатар Лев Толстойдың: «Өнердің басты мақсаты, егер ол өнер болып есептелетін болса, адам жаны туралы барлық шындықты айтуы керектігі. Тіпті қарапайым тілмен жеткізе алмайтын құпияларды да айтып жеткізуі керектігінде. Ол сол үшін де өнер. Өнер — суреткердің өз жанының сырларына бағыттаған микроскоп іспеттес, барлық кісілерге ортақ құпияларды жайып салады» — деген пікірі терең де, мағыналы да көрінеді [8; 94, 9].

Сонымен, Шәді шайырдың өмірбаянын, әдеби ортасын, діни ұстанымын ескере отырып шығармашылығының рухани контексті ретінде:

Біріншіден, рухани мағынасына байланысты алғашқы берілген Н.Оңдасыновтың пайымдауын кейін берілген байыптаулар жанжақты толықтырылып және әлдеқайда тереңдетіле түсті. Шәді мұрасының рухани контекстін қараудың басты себебі, ол оның автор ретінде діни тақырыпты шығармашылық нысанға алуы, кейіпкерлер ретінде Жаратушыдан бастап, періштелерді, пайғамбарларды, әулиелерді, қарапайым адам жанын шығармашылығына арқау етуі, қарапайым кісінің ақылына сыймайтын, екіншісі бірінің батылы мен рухани дәрежесі жете бермейтін мәселелерді туындыларына арқау етуі. Сол тұңғыықтарды бойлау үшін оған батылдық пен сенімділік сопылық арқылы келді. Сондықтан шығармашылығына ортақ контексті анықтау ету үшін сопылық ілімнің өзінде бар аппаратын қолданған жөн көрінді. Осы тұрғыда Шәді шығармашылығымен рухтас Қожа Ахмет Иассауи, Джаллеледин Руми, Юнус Емре сынды сопы шайырлар әдебиеттерін тасаввуф

(сопылықтың басқа атауы. — Ж.К.) негіздері мен әдістемесін қолдану арқылы зерттеліп келеді. Бұл тұрғыдан рухани контексті тасаввуф тұрғысынан қаралуы ең қолайлы жол.

Екіншіден, «рухани» ұғымының өзегінде, ең ізгі мұсылманның этикалық және эстетикалық ұстанымдарын арқау еткен нақты адам баласы және оның өмір салты жатқаны белгілі. Кез келген шығармашылық ол ең алдымен белгілі мазмұн, ал ол мазмұн өз атына рухани құбылыс, ал сол мазмұнның белгілі пішінге ие болуы оған материалдық көріністің беруі ғана. Мазмұнды шығарушы және пішінге келтіруші Шәді шайырдың, автор ретінде, рухани әлемі оның шыққан тегінің, балалық шақтағы тәрбиесінің, қарым-қатынаста болған ортасының, ол өмір сүрген қоғамының және онда қалыптасқан саяси-әлеуметтік жағдайдың, жеке басынан кешкен тұрмыстық жағдайының, саналы түрде қалыптасқан дүниетанымы мен өмірлік ұстанымдардың ықпалдарында болып, рухани негіздерін қалыптастырып, үнемі даму үстінде, ізгі ізденістерде болғаны анық. Сондықтан шығармашылық кісісінің рухани контекстің негізін тарихи және биографиялық контексттер құрайтыны белгілі. Осы негізде оның шығармашылық тақырыпты таңдауы мен оны жеткізу мақсаттарын ашуға болады.

Үшіншіден, рухани контекстке ақын жазушының шығармашылық процесі — шығармашылық лабораториясын да кіргізу орынды. Өйткені бұл, ең алдымен, ақын-жазушының жаңы, рухани құндылықты шығаруымен тығыз байланысты. Шайырдың идеясы мен ойын, шабытының қайнарлары мен мақсатын, жазу процесі мен нәтижесін, өзге жағдаяттарды бірге ескеріп түсінуге, байыптауға мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылған барлық мәселелерді ескере келе, Шәді ақының шығармашылығындағы рухани контекстін келесі топтарға бөлуге болады:

Бірінші топқа хәл-ақуал пайғамбарлардың белгілі рухани мақамына уазифалар арқылы жетілген жағдайда жазылған шығармаларға: «Назым Сияр Шариф», «Ибраһим халилуллаһ», «Ахуал қиямет», «Мұса мен Перғауын хикаясы», «Мұсаның тауратты алғаны», «Дәуіт уақытындағы рәйіс», «Назым түркі Фихр Қайдан».

Екінші топқа жалпы шығыста өрістеген назирашылық дәстүр негізінде жазылған көркемдік-танымдық мазмұндағы шығармаларға: «Назым Чохар Дәруиш», «Қисса Барсиса», «қисса Бағлам Бағұр», «Хатымтайдың хикаясы», «хикаят Қамарун аз Заман», «хикаят Уэрәқа – Күлше», «Қарунның иер ютқан уақиғасы».

Үшінші топқа тарихи тұлғалар мен тарихи танымдық тақырыптағы шығармаларға: «Өмір Әмзе қиссасы», «Хикаят Харун ар-Рашид» «Тарихнама», «Хайбар хикаясы», «Россия патшалағында Романов нәсілінен хұқыранлық қылған патшалардың тарихтары һәм ақтабан шұбырыншылық қылған заманнан бері қарай қазақ халқының ахуалы».

Төртінші топқа ақынның ел арасында әртүрлі жағдайда шыққан өлеңдері мен тұрғылас шайыр-ақындармен жазысқан хаттары мен жазба айтыстары енді. Бұл топқа: Тұрмағамбет пен Шәді төренің айтысын, «Шәдінің болыс Қалменбайдан ат сұрап жазған өлеңін», «Беташар» сынды шығармалары жатады және т.б.

Осы топтарға жіктеу арқылы зерттеу міндеттеріне сәйкес Шәді төре шығармашылығындағы рухани және әр топтағы туындылардың көркемдік-идеялық контекстін айырып анықтауға болады. Бұрын соңды орын алған зерттеулерде мұндай жіктеулер тек үш топтан аспайтын. Ақын шығармашылығындағы хикаяларды тек көркем және тарихи негізде бөліп, ал өлеңдерін бір бөлек топқа жатқызатын.

Бұл зерттеуде туындылар жоғарыда аталған үш топқа контексті бойынша жіктелді, оған негізгі себеп Шәді төренің сопылық жолды ұстануы және өз шығармаларын жалпы назирашылық тақырыптардан көрі, тарихаттан бастау алып, мағрифатқа жалғасып, жан-дүниесімен ақиқатты тани білген терең діни түсінік пен пайымдарға арқау болды.

Осы пайымдаулар Шәді Жәңгірұлымен тұрғылас, шығармашылықтары сабақтас Мәшһүр Жүсіп, Майлықожа, Кете Жүсіп, Молда Мұса сынды әдебиетте шығыстық бағытты ұстанған ақын-жазушылардың шығармашылықтарын зерттеуде пайдасы тиер деген мақсатты көздей отырып жасалды. Сонымен қатар Қожа Ахмет Яссауи, Йүгінеки, Рағбузи, әл-Хорезми сынды Шәді шайырмен сопылық әдебиет негізінде байланысы бар авторлардың да шығармашылық контекстін анықтап, шығармашылықтарының мағынасын түсінуге зор мүмкіндіктер береді деген үміт бар.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазыналы Оңтүстік. — Т. 80. — 1-кіт. Шәді Жәңгірұлы. Назым Сияр Шариф. — Алматы: Нұрлы Әлем, 2012. — Сер. Түркістан кітапханасы. — 344 б.
- 2 Оңдасынов Н.Д. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік / Н.Д. Оңдасынов. — Т. 1. — Алматы: Білім, 2011. — 408 б.
- 3 Қамзабекұлы Д. Тіл саясаты: Тағлым мен тәжірибе / Д. Қамзабекұлы. — Алматы: Арда, 2005. — 256 б.
- 4 Философский энциклопедический словарь. — М.: Сов. энцикл., 1989. — 815 с.
- 5 НТР и проблемы духовного мира человека: науч. сб. — Алма-Ата: Ғылым, 1986.
- 6 Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 2005. — 728 б.
- 7 Ахмед Құрбанәлі. Тарихатнама. Құрбанәлі Ахмед. — Алматы, 2015 — 1108 б.
- 8 Халитов Ф. Духовный мир героя / Ф. Халитов. — Казань: Татарское книж. изд-во, 1981. — 296 с.
- 9 Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений: [В 90 т.] / Л.Н. Толстой. — М.: Гос. изд-во худож. лит., 1953. — Т. 53. — 563 с.

Ж. Карипбаев

Духовный контекст в литературном творчестве

В статье рассмотрено понятие духовности, которое часто используется в обиходе современными писателями и исследователями, но при этом не уделяется должного внимания его значению. Назрела необходимость объяснения значений, заложенных в такие понятия, как «дух», «духовное», «духовность» в творчестве казахских писателей религиозно-просветительского направления. Автор статьи задается вопросом выявления духовного контекста их произведений. Материалом исследования стало творчество яркого представителя религиозно-просветительского направления — поэта Шади Жангирұлы. В рамках исследования приведены определения и мнения таких ученых-литературоведов, как Нуртас Оңдасынов и Дихан Камзабекұлы, в чьих трудах разрабатывалось понятие духовности. Исследование осуществлено в широком контексте с учетом биографии, литературной среды, религиозных взглядов Шади, высказаны доводы относительно того, как и что нужно понимать под духовным контекстом в творчестве поэтов этого направления.

Ключевые слова: религиозно-просветительское направление, суфии, суфизм, мистика, дух, духовность, духовный контекст, тасавуф.

Zh. Karipbayev

Spiritual context in literary creativity

In the article the object of research is the concept of spirituality, which is often used by modern writers and researchers and without paying enough attention to the study of this concept. Therefore the reason for this study was the need to explain how to understand meanings embodied in the concepts of spirit, spiritual, spirituality in the works of Kazakh writers who adhere to the religious and educational direction. Aspects of how to identify are touched spiritual context from the texts of the work. The object of the study was the creation of a bright representative of the religious and educational direction — the poet Shady Zhangiruly. It is proposed to carry out a theoretical understanding of the spiritual context from the works of the poet Shady. The study provides etymological definitions and opinions of such literary scholars as Nurtas Ondasynov and Dikhan Kamzabekuly, in whose works the concepts of spirituality were considered. To ensure that opinions and definitions are not one-sided, an understanding of spirituality in a national understanding and a learned theologian Kurbanali Ahmet is given. Given the deep religiosity of the poet Shady, special attention is paid to the disclosure of the concept of spirituality in this aspect. There are also excerpts about spirituality from the works of the literary critic Rinat Faritov and the writer Leo Tolstoy. In conclusion, taking into account the biography, literary environment, religious views and creative work of Shady, arguments are expressed as to what and what should be understood by the spiritual context in the works of such poets.

Keywords: religious and educational direction, Sufis, Sufism, mysticism, spirit, spirituality, spiritual context, tasavuf.

References

- 1 *Kazynaly Ontustik* (2012). [*Treasures of the south*]. Shadi Janhiruly & Nazim Siyar Sharif. (Vols. 80; Vol. 1). Almaty: Nurli Alem: Ser. Turkistan kitaphanasy [in Kazakh].

- 2 Ondasinov, N.D. (Eds.). (2011). *Arabsha-kazaksha tusindirme sozdik [Kazakh-arabic dictionary]*. Almaty: Bilim [in Kazakh].
- 3 Kamzabekuli, D. (2005). *Til saiasaty [Language policy]*. Almaty: Arda [in Kazakh].
- 4 *Filosofskii entsiklopedicheskii slovar [Philosophical Encyclopedic Dictionary]*. (1989). Moscow: Sovetskaia entsiklopediia [in Russian].
- 5 *NTR i problemy dukhovnoho mira cheloveka (1986) [NTR and problems of the spiritual world of man]*. Alma Ata: Hylym [in Russian].
- 6 *Kazakstan. Ulttyk entsiklopediia [Kazakstan. National Encyclopedia]*. (2005). Almaty: Kazak entsiklopediiasinin Bas redaktstiiasy [in Kazakh].
- 7 Kurbanali, A. (2015). *Tarihatnama [History]*. Almaty [in Kazakh].
- 8 Halitov, F. (1981). *Dukhovnyi mir heroia [The spiritual world of the hero]*. Kazan: Tatarskoie knizhnoie izdatelstvo [in Russian].
- 9 Tolstoi, L.N. (1953). *Polnoie sobraniiie sochinenii [Full composition of writings]*. (Vols. 1–90; Vol. 53). Moscow: Hosudarstvennoie izdatelstvo khudozhestvennoi literatury [in Russian].

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ЛИНГВОДИДИКТИКА

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В ЛИНГВОДИДАКТИКЕ

MODERN APPROACHES IN LINGUODIDACTICS

UDC 378:37.091.3:811.161.11

B.Kh. Kurmanova

*Zhangir khan West Kazakhstan agrarian-technical university, Uralsk, Kazakhstan
(E-mail: kurmanovab@list.ru)*

Application of creative tasks in Russian language classes as one of components of formation of language competence of students of non-language faculties

The article is devoted to the methods of training, increasing interest in study, developing creative activity of students. The material will allow to develop the system of creative tasks focused on increase in the level of development of creative imagination of students of non-language faculties to reveal a complex of the pedagogical conditions promoting its effective functioning in educational process. At the present stage of one of the main tasks in training of highly qualified personnel is language training in higher education institution. In training of specialists of a high profile for the national economy, science and culture studying of Russian represents the priority direction having the specific difficulties and problems. The important part in this direction is assigned to studying of Russian which is designed to play a huge professional and communicative role. The novelty of article consists in creation of an author's system of tasks in Russian on the basis of creative works of students, a combination of elements of research activity and design training. Such classes not only motivate students to learn more, but also increase the number of learned lexical units, reduce the number of grammar mistakes.

Keywords: creativity, language competence, formation of creative abilities, modeling, productive tasks, thinking, analysis.

Creativity is a creation new and fine, it resists to destruction, a banality template, it fills life with joy, excites the need for knowledge, brainwork, enters the person into the atmosphere of eternal search. On a practical training on Russian creativity of students is possible at perception of readable material, at their expressive reading, retelling, in dramatization; in writing of different types of compositions, in language games, in drawing up dictionaries, modeling of the phenomena of language [1].

Creative abilities of the student develop in all types of activity, significant for it, when performing the following conditions:

- existence of interest in performance of creative tasks created at students;
- realization of creative tasks as the major component not only classroom, but also out-of-class activity of the student [2; 24].

Creative work has to be developed in interaction of students with each other, be lived by them depending on specific conditions in interesting game and event situations.

In the modern world the student needs to be able to think, make non-standard decisions creatively. But training should not come down to storing and reproduction of standard methods of action, standard ways of the solution of tasks. The task of the teacher of Russian in non-language higher education institutions besides development of language and communicative competence in students consists in formation of creative abilities, the teacher has to create ability to operate creativity processes at the student: imagination, understanding of regularities, solution of difficult problem situations.

Interest in Russian creativity occupations help to wake at students: first, they can differ in high emotionality, secondly, improving the speech of the student, we thereby help the student with study and in other objects, thirdly, we will organize success situation.

For the solution of this task there is a set of methods and tutorials. The major role in development of the speech of students and also their creative abilities is played by creative works. There are most different types of creative works: the composition, the composition response, the review, the essay, statements, statements with composition elements, drawing up reports from the place the imagined an event, newspaper notes etc.

In this plan the most productive for development of language competence and creative abilities of students, in our opinion, are tasks on writing of small newspaper notes on an absurd and entertaining subject, thereby having applied a peculiar game element.

For a start listeners need to explain what is information note and what is the purpose writing. The student, for class period, becomes a journalist and gives material so that the reader from first lines found answers to questions: an event essence, the scene, time of the taken place event, the description of the event.

For example, for the Kazakh groups on non-language specialty «Instrument making» the note subject «Was chosen the Kazakhstan singer Aykyn was Jim Carrey's son».

Options of the notes written by students were various both in a form, and according to contents. The game situation and an ironic subject were a peculiar incentive for students and they presented variety of plots in answers. The beginning of notes students was transferred by extensive geography of conditionally taking place events. In some texts of an event were developed in the territory of Kazakhstan, in others — in the territory of the USA, etc.

For example: «In the summer of far 1981 the film studio of Shaken Aymanov invited to Kazakhstan for shooting «A magic skullcap» of the 19-year-old actor Jim Carrey young, nobody famous at that time».

«In spring when I was in New York, sitting in cafe, read the The New York Times newspaper and came across Gil Abrams's article under the name «Jim Carrey Has a Son in Central Asia».

«On October 20, on air of the Let Speak program there was the Kazakhstan singer Aykyn Tolepbergen. And there was him the hero of transfer of Andrey Malakhov in very unexpected occasion: mother of the singer made a startler that Aykyn is Jim Carrey's son».

For students of the Kazakh groups of non-language higher education institutions such practice in writing of notes becomes unexpected and productive exercise. Answering questions of a newspaper genre — that where and when occurred — students, dreaming, look for and find a set of language means, touch and apply a set of various lexical units and turns of speech. Extending note genre questions to further «why the event took place» and «as occurred» at students creative skills which find a way out in the made texts develop. For example: «One of Jim Carrey's fans found external similarity in appearance of the Hollywood star and the Kazakhstan singer and published this information on social networks. Several months later Jim Carrey noticed this post and began to collect the file on the young singer».

In another option: «Jim Carrey's hero had to defeat the villain (the shot film) and select a magic skullcap. During a scene of robbery of the bank which was removed within the walls of acting, Jim paid attention to the young employee Zhumagul».

Realization of ability to use alternately two languages along with realization of creative abilities also effectively is applied by students when performing this task. Practice of alternate communication in two languages allows students to create the next moment in the text: «The Kazakhstan censors did not miss the movie «Magic Skullcap» in a hire and threw on a regiment. And meanwhile Zhumagul — Jim Carrey's beloved — became pregnant, and the kid was born. When colleagues saw the born baby, chorus exclaimed: «Same it is obvious!» The word is «obvious» in translation into Kazakh means «айқын». And called the kid «Aykyn».

This creative task also trains students in work with the text, work on its composite structure. During the work on the subject line at authors of notes logical thinking becomes more active, the language competence at students of the Kazakh office of not language higher education institutions thereby is implemented.

Students think out unexpected outcomes of subject lines during performance of exercises: «Twelve years later, when Jim Carrey became a celebrity, the picture «Mask» suspiciously similar in a plot to the movie «Magic Skullcap» came out. «Mask» made deafening success in world film distribution. And our directors, having been indignant with such impudent plagiarism, laid out all facts to the press about that from where Americans have this scenario and told about the illegitimate son Jim Carrey».

«Having met the son, Jim Carrey suggested it to move to America. But Aykyn refused because to him it is comfortable in Kazakhstan».

«At the end of article it was written that this news — an April Fools' joke which was thought up for a raising of mood of readers».

Problem training

Problem training — the system of methods and tutorials as which basis modeling of real creative process due to creation of a problem situation and management of search of a solution acts [3; 18].

Examples of tasks when studying colloquial style:

When studying colloquial style we paid attention that especially many mistakes are made in management. The following tasks were offered examinees:

- Compare texts below and specify, how they differ.

Told about arrival of the father (book) — told that the father arrived (colloquial); to be going for examination — to prepare to take examinations; the father with mother — the father and mother.

- Correct errors in the offer given below.

«Preliminary investigation assumes about deliberate acceptance of doping» (the Telecast. Sport. 15.7. 2009.).

At problem statement of new knowledge us not only what we will speak about, but also that will be done at the same time by students to a large extent worries. We induce students to vigorous cogitative activity, and we do it not only means of presentation, by means of the emotionality, but also the logic of creation of the stated material which is thought over by the system of educational problems.

Task on creation of a small handbook on Russian.

For example, drawing up by students experimental group of a small handbook in Russian in which theoretical material, exercises, texts for the analysis, the rebuses, crossword puzzles were collected, which are picked up by students from various sources, was a result of mastering partial and search methods.

In the beginning, the subject «Functional Styles of the Speech» was studied.

The choice of this subject is explained by its value for conscious understanding by students of linguistic communications and distinctions of styles of Russian, for purposeful formation at their linguistic competences. It puts students in a need situation to accurately open and define the internal reasons (or others) communications, for example, between the facts and the phenomena of lexical and syntactic features of styles.

We suggested students to call as much as possible genres of language. Students extracted material independently.

Students called stories, novels, short stories, messages and album poems, sonnets and stanzas, epigrams and anthological verses, bylinas and fairy tales. In total 22 genres turned out. Not each of them is mentioned in all textbooks, 7–8 genres usually are considered. When the source of knowledge and a way of their receiving was clear, difficult concepts did not seem such difficult any more.

Drawing up textbooks by students was a product of creative activity of group of students, result of their partial and search work conducted independently with assistance of the researcher. In a year again come students having an opportunity to get acquainted with the textbook made by their predecessors showed unusual interest these books.

Besides such creative tasks for development of creative abilities of students well organized and systematized research of students has huge value. Educational and research activity of students is a possibility of the solution of research tasks which are personally significant for the student and at the same time promotes formation of new knowledge. In order that the student wanted to develop actively the creative abilities, he by all means needs the help of the teacher.

Research activity of students is developed both in classroom, and in out-of-class activity. The primary classroom research activity are independent activities of students for the solution of the problem tasks of occupation set by the student. Besides occupation, students can carry out research which consists in independent tasks of research character in various objects. Research independent tasks have to be supplied with accurate, clear and logical instructions for performance of the tasks formulated by the following words: Investigate ..., define ..., observe ..., study and compare ..., draw a conclusion ..., describe what was seen ..., compare and analyse...

Task for search of loan words.

When studying foreign-language lexicon it was offered to students to investigate materials of sports periodicals and to find out how many loan words are used in periodicals. Trainees assumed at once that it will be more anglicisms. Subsequently the assumption was confirmed.

Research was carried out both to school hours, and in the course of independent work, a significant amount of words was found, their interpretation is given.

So, for example, in work of the student Karina Abdulova, the following words were presented: the provider, kidnapping, exclusive, the teenager, the speaker, the speech writer, tolling, the skinhead, the sponsor, the press attache, the drive, the timer, the producer to lobby, derby, an online discussion, etc.

When the student suggested fellow students to explain word meanings, students could comment not each word. Only after work with the dictionary of foreign words, penetrating into sense of the dictionary entry, trainees understood a new word, sometimes it was even possible to remember sounding and writing of a word in English.

In work of the student data that from 20 to 60 % of foreign words occur in articles were submitted.

One of forms of free creativity which is carried out by certain rules is a cinquain.

Rules of writing of a cinquain are as follows:

- on the first line there is one word — a noun registers (It and is a subject of a cinquain);
- on the second line two adjectives opening a subject of a cinquain are written;
- on the third line there are three verbs describing the actions relating to a subject of a cinquain register;
- on the fourth line there is the whole phrase, the offer consisting of several words is placed by means of which pupils characterize a subject in general, define the position to a subject. The popular expression, the quote, proverb or the phrase made by pupils in a context with a subject can be such offer;
- the fifth line is a word summary which gives new interpretation of a subject, expresses the personal relation of pupils to a subject.

Making cinquain, students realize the personal abilities: intellectual, creative, figurative, etc. Correctly made cinquain has pronounced emotional coloring.

The appeal to an essay genre in practice is of great importance. This genre allows the student to learn to argue, compare, analyze, compare, to state the point of view and to defend it. That is why it is necessary to enter the essay as soon as possible to give the chance training to speak on interesting its topics, to give a scope to imagination, fancy.

The listed methods become base of self-modeling of students, and not so much technological how the personal growth, complete self-organization and synthesis of the activity and personal experience.

Creative occupations have a number of advantages as are characterized by aspiration to activity, independence; imitation of students of each other; satisfaction of needs of students for realization of vital and art impressions; a peculiar interaction in collective. Often, in ordinary consciousness creative abilities are identified with abilities to different types of art activity, with ability it is beautiful to draw, write verses, to write music. Creative activity is understood as such human activity as a result of which something new is created — be it a subject of the outside world or the creation of thinking resulting in new knowledge of the world or the feeling reflecting the new attitude towards reality.

Work on development of creative abilities of students gives the chance in time to see, make out abilities of the student, to pay attention to them and to understand that these abilities need support and development. The level of creative development of the student, the higher it working capacity is higher. The system of vocational training on development of creative abilities of students focuses them on manifestation of interest in independent intellectual activity, the need for own researches of processes and the phenomena, aspiration to substantiality of solvable tasks, persistence on achievement of intellectual abilities, the need for vigorous creative activity [4; 160].

Thus, we see that a main objective in the course of application of various creative tasks is training of students in thinking, the analysis and generalization of the language facts that in turn affects formation of language and communicative competence. During realization of the language opportunities when performing such tasks students learn to use expediently and correctly language means for expression of the thoughts.

In teaching student by means of creative tasks it is necessary to develop ability to own a word, to understand a word, to consider it in all its aspects. Students need to be put in a position of the author, researcher as often as possible and to give the chance to express the thoughts in an oral and written form, to analyze answers of other students, to take part in discussion for formation of language and communicative competences.

Creative tasks form the most important: the need for self-expression, for empathy, feeling of a word, ability to transfer and connect knowledge from different areas, to reflect over the different facts and the phenomena.

The formulation of subjects, their emotional representation is of particular importance, it is important to be surprising of students, major mood, interest in work. This aspect is very important for motivation of speech creativity. How the student will react to a task, in many respects defines its performance. Formulation by that has to answer the expected result: to multidimensional coverage of reality, manifestation of emotional and estimated judgment, i.e. to affect not only mind, but also its feelings.

Work for several years on creation of the creative environment for the purpose of development of creative abilities of students on occupations of Russian yields positive results. Proceeding from results, it is possible to draw a conclusion that systematic and purposeful work on inclusion of tasks of creative character in process of educational activity on occupations of Russian contributes to the development of creative abilities of students.

References

- 1 Александрова Л.А. Развитие личности школьника в условиях новой образовательной среды / Л.А. Александрова // Образование в современной школе. — 2005. — № 5. — С. 53–56.
- 2 Ашевская Л.А. Развитие творческих способностей и личности учащихся / Л.А. Ашевская // Русский язык в школе. — 2001. — № 6. — С. 21–25.
- 3 Винокурова Н.К. Управление процессом развития творческих способностей школьников / Н.К. Винокурова // Завуч. — 1998. — № 4. — С. 18–37.
- 4 Формирование творческих способностей: сущность, условия, эффективность. — Свердловск, 1990. — 160 с.

Б.Х. Құрманова

Тілдік емес жоғары оқу орындарында тілдік құзыреттілікті қалыптастырудың бір компоненті ретінде орыс тілі сабақтарында шығармашылық тапсырмаларды қолдану

Мақала білім алушылардың оқуға деген қызығушылығын арттыру, шығармашылық қабілеттерін дамыту тәсілдеріне арналған. Материал тілдік емес факультеттерде креативті ойлау деңгейін жоғарылату негізінде шығармашылық тапсырмалар жүйесін әзірлеуге, оқу процесінің тиімді қызмет етуіне ықпал ететін педагогикалық шарттар кешенін анықтауға мүмкіндік береді. Тақырыптың жаңашылдылығы — студенттердің шығармашылық жұмыстары, зерттеу жұмыстарының элементтерін құру және жобалық оқыту негізінде орыс тілі бойынша авторлық тапсырмалар жүйесін құру. Ауыл шаруашылығы, ғылым мен мәдениет үшін жоғары бейінді мамандар дайындауда оқытылатын орыс тілі пәні өзінің қиындықтары мен проблемалары бар басым бағыт болып табылады. Бұл бағыттағы маңызды рөл кәсіби және коммуникативті орыс тілі пәнін оқытуға бөлінді. Тақырыптың жаңашылдығы — білім алушылардың шығармашылық жұмыстары, зерттеу жұмысының элементар комбинациясы және жобалық оқытуға негізде мен орыс тілі пәні бойынша авторлық тапсырмалар жүйесін құру. Осындай сабақтар білім алушыларды жаңа білім алуға ынталандырып қана қоймай, сонымен қатар жаттаған лексикалық бірліктер саны көбейіп, грамматикалық қателер азаяды.

Кілт сөздер: шығармашылық, тілдік құзыреттілік қалыптастыру, шығармашылық қабілеттері, модельдеу, өнімді тапсырмалар, ойлау, талдау.

Б.Х. Курманова

Применение творческих заданий на занятиях русского языка как одного из компонентов формирования языковой компетенции студентов неязыковых факультетов

Статья посвящена приемам обучения, повышающим интерес к учебе, развивающим творческую деятельность студентов. Материал позволяет разработать систему творческих заданий, ориентированную на повышение уровня развития креативного воображения студентов неязыковых факультетов, выявить комплекс педагогических условий, способствующих ее эффективному функционированию в учебном процессе. На современном этапе одной из главных задач в подготовке высококвалифицированных кадров является языковая подготовка в вузе. В подготовке специалистов высокого профиля для народного хозяйства, науки и культуры изучение русского языка представляет собой приоритет-

ное направление, имеющее свои специфические трудности и проблемы. Важная роль в этом направлении отводится изучению русского языка, который призван играть огромную профессиональную и коммуникативную роль. Новизна темы заключается в создании авторской системы заданий по русскому языку на основе творческих работ студентов, комбинации элементов исследовательской деятельности и проектного обучения. Такого рода занятия не только мотивируют обучающихся к получению новых знаний, но и повышают число выученных лексических единиц, сокращают количество грамматических ошибок.

Ключевые слова: творчество, языковая компетентность, формирование творческих способностей, моделирование, продуктивные задания, мышление, анализ.

References

- 1 Aleksandrova, L.A. (2005). Razvitiie lichnosti shkolnika v usloviakh novoi obrazovatelnoi sredy [Personal development of the school student in the conditions of the new educational environment]. *Obrazovaniie v sovremennoi shkole – Educational modern school*, 5, 53–56 [in Russian].
- 2 Ashevskaia, L.A. (2001). Razvitiie tvorcheskikh sposobnostei i lichnosti uchashchikhsia [Development of creative abilities and identity of pupils]. *Russkii yazyk v shkole – Russian at school*, 6, 21–25. [in Russian].
- 3 Vinokurova, N.K. (1998). Upravleniie protsessom razvitiia tvorcheskikh sposobnostei shkolnikov [Process control of development of creative abilities of school students]. *Zavuch – Head teacher*, 4, 18–3 [in Russian].
- 4 Formirovaniie tvorcheskikh sposobnostei: sushchnost, usloviia, effektivnost: sbornik nauchnykh trudov (1990). [Forming of creative abilities: entity, conditions, efficiency: Collection of proceedings]. Sverdlovsk [in Russian].

A.A. Issaliyeva, A.T. Iskaliyeva

*Zhangir khan West Kazakhstan agrarian-technical university, Uralsk, Kazakhstan
(E-mail: aiza_1080@mail.ru)*

Interactive methods of teaching linguistic disciplines

In the article topical issues of interactive methods of training in higher education institution are considered. Interactive training assumes a peculiar organization of educational audience. Change of habitual educational space «face to face» allows to solve educational problems together, increase readiness for the solution of an unusual educational situation. In the interactive system of training approach to the system of estimation changes. Currently, the scientific pedagogical community is actively discussing the problems of higher education: the development of motivational readiness for professional activity; the quality of professional training of students; methods of teaching at the University; changing the requirements for graduates by employers; employment of graduates, etc. The quality of professional training of future specialists directly depends on the level and degree of formation of motivation to study with students. As one of the ways to solve this issue the introduction of new teaching methods in the educational process of the University should be considered. The authors revealed and compared various approaches to the analysis of motivational bases of students; identified and described features of the use of interactive learning technology at the University; designed and implemented development model of learning motivation of students through interactive teaching linguistic disciplines at the University.

Keywords: methods, technology, training, motivation, result, research, creative thinking.

Among problematic issues formation of motivational bases in the course of vocational training on technical specialties is especially relevant for students of 1 course. The quality of vocational training of future experts directly depends on level and degree of formation of motivation to training of students. As one of solutions of the matter it is necessary to consider introduction of new methods of teaching in educational process of higher education institution.

In the Message of the President of the Republic of Kazakhstan — the Leader of the nation N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan «The Kazakhstan way — 2050: The uniform purpose, uniform interests, the uniform future» in education is specified as a priority that a lot of work on improvement of quality of all links of national education is necessary. Mastering skills of critical thinking, independent search and the deep analysis of information has to become result of training [1].

The main priorities of development of the higher education are defined in the State program of development of education of the Republic of Kazakhstan for 2011–2020 where the task is set — to prepare highly educated, competent people who will be able independently to make important decisions, with sense of responsibility for the fate of the country [2].

The students as social group are characterized by social orientation, formation of the relation to future profession which are a consequence of correctness of the professional choice and adequacy and completeness of idea of the student of a profession.

At students of the first courses the relation to future profession has still no expressed character, but with acquisition of professional knowledge students comprehend subtleties of the future specialty and the «I» in a profession more deeply. Formation of steady positive motives of educational professional activity, socially important and professionally significant qualities of the personality, readiness for professional growth, finding of optimum receptions and ways of high-quality and creative performance of educational professional activity according to individual and psychological features of the identity of the student provide success of future professional activity.

The modern domestic higher education system at a new stage of reconsideration. Transition of society to essentially new culture center of which «is more and more displaced on identity and individual consciousness (I think differently, but you think so, and I want to understand it)» updates educational technologies of interactive type [3; 84].

In the course of search of the pedagogical technologies meeting the requirements of modern times appeared the term interactive training.

Interactive training assumes a peculiar organization of educational audience. Change of habitual educational space «face to face» allows to solve educational problems together, increase readiness for the solution

of an unusual educational situation. In the interactive system of training approach to the system of estimation changes. The attention of the teacher goes for understanding of how this answer is received. The teacher uses mistakes of students for the analysis of logic of their thinking, improvement of tasks.

Interactive training demands use of special forms of the organization of cognitive activity and creation of comfortable conditions of training and inclusiveness of all students in educational interaction sets quite concrete and predicted purposes, for example, that does productive process of training.

In comparison with traditional training in interactive training interaction of the teacher and students changes: the activity of the teacher gives way to activity of students, and creation of conditions for an initiative becomes a task of the teacher.

Considering need of development of motivation of the doctrine in students and use at the same time of technology of interactive training, the purpose is studying and use of a complex of interactive methods of training for development of motivation of the doctrine of students of 1 course of technical specialties.

Application of interactive methods of training in development of the language disciplines having in a basis dialogical, «a subject-subject», a facilitation form of communication and focused on motivation, judgment and a reflection of all training material, promotes formation and increase in educational motivation, development of creative potential of the personality, increase in creativity and motivation to success at students of 1 course of technical specialties.

For check of a hypothesis, achievement of a goal and the solution of tasks the psychology and pedagogical experiment was made.

For purity of an experiment students of 1 course of technical specialties were divided into 2 groups:

- students of agronomical specialties entered into control group;
- the experimental group was made by students of polytechnical specialties.

Skilled and experimental work was carried out in 5 steps:

At 1 investigation phase the analysis and selection of diagnostic techniques were carried out.

2 stage consisted in carrying out the stating experiment stage on the basis of the selected diagnostic tools, the analysis of primary results of diagnostics of level of educational motivation of students of 1 course.

On the 3rd forming stage of an experiment there was a task to develop and give classes in discipline «Russian» with use of interactive methods of training.

4 stage assumed carrying out a control cut (a control stage of an experiment) of the level of educational motivation of students of 1 course of technical specialties with the subsequent analysis of results;

At the 5th final stage the comparative analysis of results of experimental group was carried out and recommendations for teachers of higher education institution about application of interactive methods of training are developed.

For carrying out the stating stage 4 psycho-diagnostic techniques of a research of features of motivation of students were selected:

1. Technique of diagnostics of educational motivation of students A.A. Rean and V.A. Yakunin, N.Ts. Badmayeva's modification;
2. Technique of diagnostics of the level of development of creative potential of the personality;
3. Technique of diagnostics of personal creativity of E.E. Tunik;
4. Motivation to Success test of T. Eles [4; 151].

For creation of the atmosphere of interactive communication on classes the following communicative receptions were used:

1. Methods of prevention and removal of the blocking communicative affects (communicative block, awkwardness, depression, constraint, uncertainty in communication):
 - creation on classes of the atmosphere of security at communication of students with teachers;
 - approval, support by means of giving of value to the attempt of the answer, to the fact of participation in dialogue;
 - approval of practice of the address of students for the help to the teacher or companions;
 - encouragement of oral answers on own initiative students;
 - creation of the sparing conditions at the answer of the student with pronounced communicative block;
 - prevention of actions from the certain students suppressing creative activity of companions on classes.
2. Methods of rendering communicative support in communication process:
 - rendering the timely help in selection of adequate lexicon, in the correct creation of statements;
 - explanation of sense of communicative norms in a concrete situation of communication;

- training (direct or indirect) to communicative receptions, technique of a performance and communication;
 - expressly positive criticism (if such is necessary) behavior of the student in dialogue with the teacher;
 - demonstration by verbal and nonverbal means of the interested attention to students, support of their aspiration to participation in dialogue with the teacher;
 - expeditious granting an opportunity to students «to justify impatience of the raised hand»;
 - granting to students an opportunity to orient in a situation, «to collect the thoughts».
3. Methods of initiation of counter educational and informative activity of students:
- direct motivation of students to active interaction with the teacher on classes;
 - motivation before group of encouragement of students for the shown initiative;
 - criticism of own mistakes as demonstration of a standard of the attitude towards them;
 - «game provocation» («Askar mistrustfully smiles at your answer. Prove to it that you are really right...»).

In the course of the class such methods and strategy as «A mosaic of problems», Fishbon, «Press conference», «Drawing up a cluster», «The table of «thick» and «thin» questions», «A camomile of questions of Blum», «Marks on fields» or «Reading with a dung», «Writing of a cinquain», «Writing of an essay», «Table synthesis» or «The diary of threefold record» were used. Results of comparative analysis are presented in Figures 1–4.

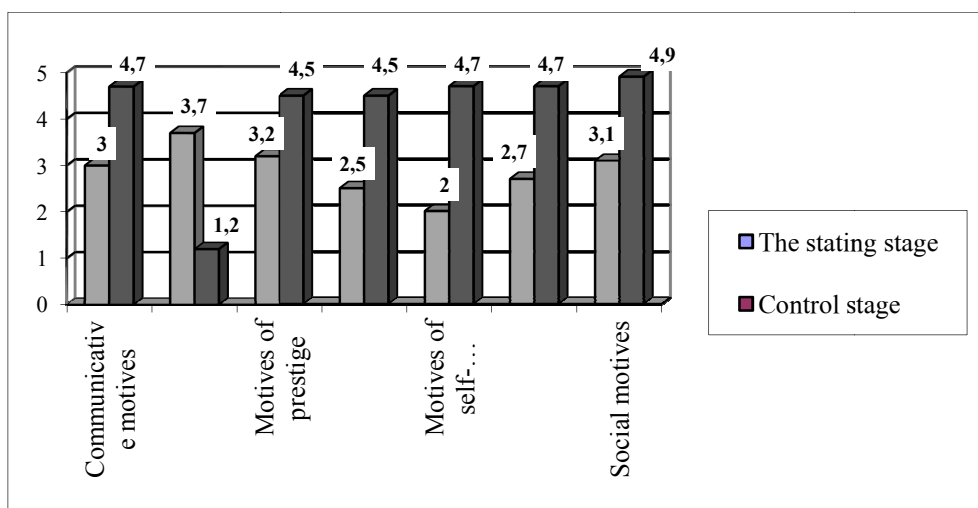

Figure 1. Results of comparative analysis on a technique of diagnostics of educational motivation of students A.A. Rean and V.A. Yakunin, N.Ts. Badmayeva's modification in experimental group (in points)

In Figure 1 it is shown that at a control stage of an experiment of students of 1 course of experimental group can be characterized as:

- in general having high educational motivation and focused on high progress;
- seeking for creative self-realization and self-updating in educational process;
- motives of educational activity and professional formation, motives of communication, interaction and increase in own social status in group became leaders in the valuable and standard system of students of this group.

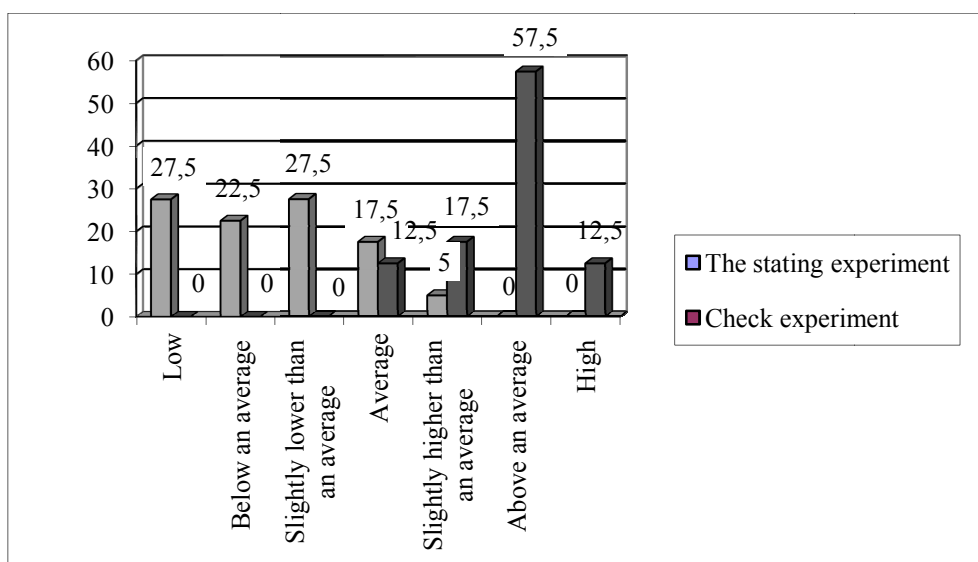

Figure 2. Comparative results of the stating and control investigation phases on a technique of diagnostics of the level of development of creative potential of the personality in experimental group (in %)

According to Figure 2 it is visible that at a control stage for students of experimental group is peculiar the medium-to-high level of creative potential of the personality. Students of 1 course are ready and capable to creative, creative activity, are sure of the creative opportunities, interested in participation in the interactive activity allowing to endure «success situation» and «creative result». It is possible to speak also about formation at these students of skills of creative, creative thinking with elements of introspection and a self-reflection of own achievements.

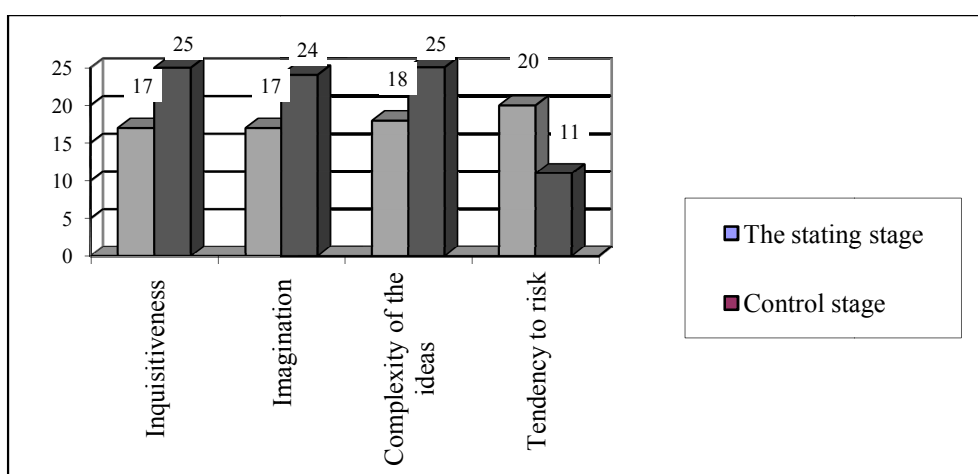

Figure 3. Comparative results of the stating and control stages of an experiment on a technique of diagnostics of personal creativity of E.E. Tunik in experimental group (in points)

Visually in Figure 3 it is visible that changes of parameters of creativity are considerable:

- from an average to high level the inquisitiveness, imagination and complexity of the ideas increased. Students can be characterized as having the expressed inquisitiveness, the developed imagination, focused on knowledge; showing persistence in achievement of the set educational object; offering more difficult solutions of a problem, always seeking to defend the ideas; setting before themselves the high purposes;
- with high tendency to risk decreased to an average that it is necessary to interpret as considering at decision-making, comprehensive weighing and the analysis of own actions, ability to expect consequences, but in too time are desire to try new ways and forms of activity in collective.

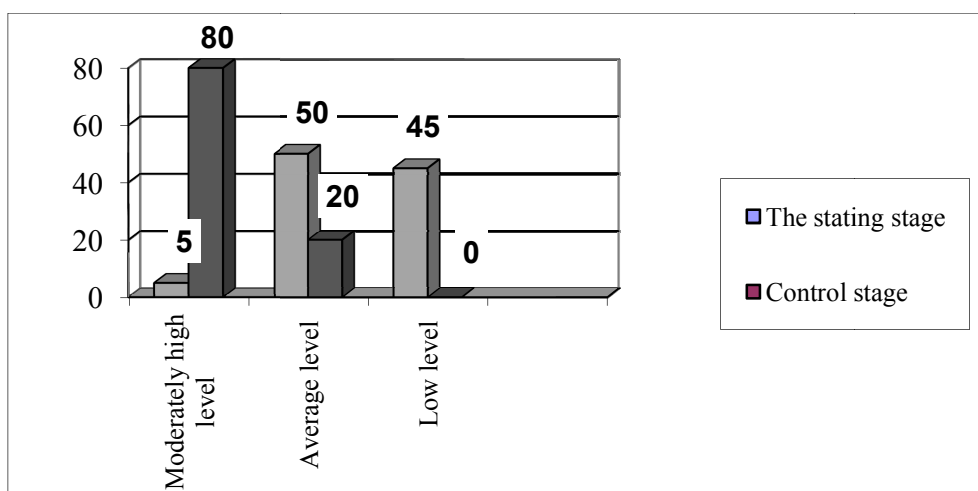

Figure 4. Comparative results of the control and stating investigation phases on the Motivation to Success test of T. Elsa in experimental group (the number of students in %)

In Figure 4 it is shown that 80 % of students of experimental group have high motivation to success. They are ready to cooperation, joint achievement of the goal, are ready for success in educational activity, have low motivation to avoiding of failures, the tendency to risk is present, but is subordinated to reasonable, rational reflection.

We divided students of experimental selection into groups on the level of formation of educational motivation (Fig. 5).

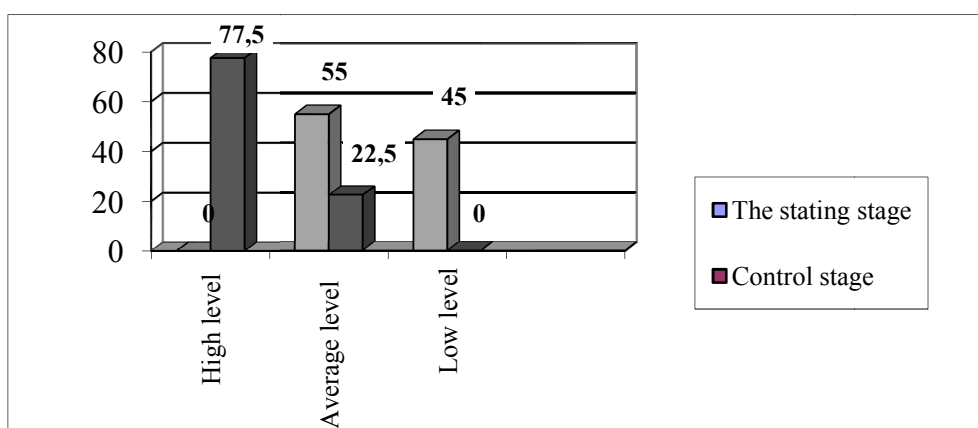

Figure 5. Distribution of students of experimental group on indicators of level of formation of educational motivation at the stating and control stages of an experiment (quantity, in %)

Apparently in figure 5 the low level of motivation in experimental group is absent, the average level decreased from 55 to 22.5 %, and high level is diagnosed for 80 % of students.

Thus, finishing the analysis of results of a practical experiment we were convinced that application of interactive methods of training in development of the language disciplines having in a basis dialogical, «a subject-subject», a facilitation form of communication and focused on motivation, judgment and a reflection of all training material, promotes formation and increase in educational motivation, development of creative potential of the personality, increase in creativity and motivation to success at students of 1 course of technical specialties.

Positive results of a research allow to formulate a number of recommendations for teachers of higher education institution about application of methods of interactive training:

1. For diagnostics of level of formation of educational motivation of students use of such techniques as «Techniques of diagnostics of educational motivation of students A.A. Rean and V.A. Yakunin, N.Ts. Badmayeva's modification», «A technique of diagnostics of the level of development of creative

potential of the personality», «Techniques of diagnostics of personal creativity of E.E. Tunik», the Motivation to Success test of T. Eles is recommended;

2. When developing interactive occupations in higher education institution it is necessary to consider the following principles of interactive technology of training:

- principle of goal-setting;
- principle of installation;
- principle of activity;
- principle of dialogue;
- the principle of a combination of collective and individual independent work of the student in educational and informative process;
- principle of problematical character;
- research principle;
- principle of modeling;
- principle of free space;
- principle of novelty;
- principle of feedback;
- principle of diagnostics;
- principle of a reflection;
- principle of success of completion of business (principle of positivism).

3. For creation of the atmosphere of interactive communication on occupations it is recommended to use such communicative receptions as:

- methods of prevention and removal of the blocking communicative affects (communicative block, awkwardness, depression, constraint, uncertainty in communication);
- methods of rendering communicative support in communication process;
- methods of initiation of opposite educational and informative activity of students.

4. As the most effective interactive methods of training in teaching discipline «Russian language» are recommended such methods and strategy as «A mosaic of problems», «Fishbone», «Press conference», «Drawing up a cluster», «The table of «thick» and «thin» questions», «A camomile of questions of Blum», «Marks on fields» or «Reading with a dung», «Writing of a cinquain», «Writing of the essay», «Table synthesis» or «The diary of threefold record».

Список литературы

- 1 Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана «Казахстанский путь–2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» от 18.01.2014. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-17-yanvarya-2014-g.
- 2 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы. — Астана, 2010. — С. 10–12.
- 3 Буланова-Топоркова М.В. Педагогика и психология высшей школы: учеб. пос. / М.В. Буланова-Топоркова. — Ростов н-Д.: Феникс, 2002. — 544 с.
- 4 Реан А.А. Методика для диагностики учебной мотивации студентов / А.А. Реан, В.А. Якунин, Н.Ц. Бадмаева. — Улан-Удэ, 2004. — С. 151–154.

А.А. Исалиева, А.Т. Искалиева

Тілдік пәндер оқытудың интерактивті әдістері

Мақалада жоғары оқу орындарында оқытудың интерактивті әдістерін қолданудың өзекті мәселелері қарастырылған. Интерактивті оқыту аудиторияда оқытуды өзіндік ұйымдастыруды көздейді. Өдеттегі оқу кеңістігін өзгерту оқу міндеттерін «бетпе-бет» шешуге мүмкіндік береді, стандартты емес оқу жағдаяттарын шешуге дайындығын арттырады. Интерактивті оқыту жүйесінде бағалауға деген көзқарас өзгереді. Қазіргі уақытта ғылыми педагогикалық қауымдастық жоғары мектеп дамуы мәселелерін белсенді түрде талқылайды: кәсіби қызметіне мотивациялық дайындығын, кәсіби дайындық сапасын; жоо-да оқыту әдістемесін; жұмысберушілер тарапынан түлектерге қойылатын

талаптардың өзгеруі; түлектерді жұмысқа орналастыру және т. б. Кәсіби мамандарды дайындау сапасы студенттердің оқу деңгейі мен дәрежесін қалыптастыру мотивациясына тікелей байланысты. Осы мәселені шешудің бір жолы ретінде жоо-да оқытудың жаңа әдістерін енгізу қарастыру қажет. Авторлар студенттердің мотивациялық негіздерін сараптап анықтауға әртүрлі тәсілдер талдау арқылы; жоо-да интерактивті оқыту технологиясын қолдану ерекшеліктері сипаттап; тілдік емес жоғары оқу орнында интерактивті оқыту әдісі арқылы студенттердің мотивациясын дамыту моделін құрастырып енгізуге талпыныс жасаған.

Кілт сөздер: әдістер, технология, оқыту, мотивация, нәтиже, зерттеу, креативті ойлау.

А.А. Исалиева, А.Т. Искалиева

Интерактивные методы обучения языковым дисциплинам

В статье рассмотрены актуальные вопросы интерактивных методов обучения в вузе. Интерактивное обучение предполагает своеобразную организацию учебной аудитории. Изменение привычного учебного пространства «лицом к лицу» позволяет решать учебные задачи сообща, повышают готовность к решению нестандартной учебной ситуации. В интерактивной системе обучения изменяется подход к системе оценивания. В настоящее время научное педагогическое сообщество активно обсуждает проблемы высшей школы: развитие мотивационной готовности к профессиональной деятельности; качество профессиональной подготовки студентов; методику преподавания в вузе; изменение требований к выпускникам со стороны работодателей; трудоустройство выпускников и др. От уровня и степени сформированности мотивации к обучению у студентов напрямую зависит качество профессиональной подготовки будущих специалистов. Как один из путей решения данного вопроса следует рассматривать внедрение новых методов преподавания в образовательный процесс вуза. Авторами выявлены и сопоставлены различные подходы к анализу мотивационных основ студентов; выделены и описаны особенности применения технологии интерактивного обучения в вузе; разработана и внедрена в практику модель развития мотивации учения студентов посредством интерактивного обучения языковым дисциплинам в вузе.

Ключевые слова: методы, технология, обучение, мотивация, результат, исследование, креативное мышление.

References

- 1 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan N. Nazarbayeva narody Kazakhstana «Kazakhstanskii put–2050: Edinaia tsel, edinye interesy, edinoie budushchee» ot 18.01.2014 [The message of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan «The Kazakhstan way–2050: Uniform purpose, uniform interests, uniform future»]. *akorda.kz/ru*. Retrieved from: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazakhstan-17-yanvary-2014-g [in Russian].
- 2 Hosudarstvennaia prohramma razvitia obrazovania Respubliki Kazakhstan na 2011–2020 hody (2010) [The state program of development of education of the Republic of Kazakhstan for 2011–2020]. Astana [in Russian].
- 3 Bylanova-Toporkova, M.V. (2002). *Pedahohika i psikhoholia vysshei shkoly* [Pedagogics and psychology of the higher school]. Rostov on-Don: Feniks [in Russian].
- 4 Rean, A.A. & Yakunin, V.A. (2004). *Metodika dlia diahnostiki uchebnoi motivatsii studentov* [A technique for diagnostics of educational motivation of students]. Ulan-Ude [in Russian].

Б.Р. Оспанова¹, Н.А. Касенова¹, С.Ю. Тюрина²

¹Карагандинский государственный технический университет, Казахстан;

²Ивановский государственный энергетический университет, Россия
(E-mail: obr_@mail.ru)

Особенности формирования профессиональных и общекультурных компетенций студентов технического вуза

Статья посвящена особенностям формирования профессиональных и общекультурных компетенций студентов в техническом вузе в условиях модернизации образовательного процесса. Раскрыта сущность понятия «компетенция», приведены и проанализированы различные классификации компетенций. Представлен перечень современных образовательных подходов, представляющих интерес для преподавателей языковой дисциплины и направленных на активное интеллектуальное развитие личности в системе высшего образования. Приведены критерии формирования профессионально-коммуникативных компетенций студентов при обучении языкам в техническом вузе. Дана характеристика технологиям обучения, пользующимся популярностью в вузе. По результатам проведенного исследования представлено авторское видение активизации учебного процесса и формирования профессиональных компетенций обучающихся, необходимых в будущем для их профессиональной самореализации.

Ключевые слова: компетенция, классификация компетенций, образовательные подходы, технологии обучения, конкурентоспособный специалист.

В современном техническом образовании происходят глобальные изменения, связанные с насущными потребностями общества, которому сегодня необходимы интеллектуальные, творческие личности с нестандартным мышлением. Другими словами, реалии современного времени требуют кардинальных изменений в сфере вузовского образования, состоящих в обновлении профессиональных и общекультурных компетенций будущих специалистов, включающих в себя не только профессиональные знания, но и владение языками и общечеловеческими ценностями в целом. В этой связи основной задачей вузов становится направленность образовательного процесса на модернизацию, заключающуюся в изменении роли преподавателя, применении им новых подходов к организации учебного процесса, использовании им современных образовательных технологий, способствующих формированию компетенций студентов, необходимых им в будущей профессиональной деятельности.

Несмотря на то, что тема о формировании компетенций обучающихся в научной литературе достаточно широко освещена, она продолжает оставаться объектом исследований многих ученых и исследователей. Нам бы хотелось на основе преподавательского опыта в рамках нашего исследования показать практический механизм развития профессиональных компетенций при обучении языкам в техническом вузе.

Общеизвестно, что компетенция является сложным, разноаспектным и междисциплинарным понятием. Рассмотрим последовательно его трактовку в словарях и научной литературе:

- в переводе от латинского «competentia» означает «принадлежность по праву» [1; 337];
- круг вопросов, в которых кто-нибудь хорошо осведомлен [2; 289];
- это совокупность «новобразований», в основе которых заложены знания, умения, навыки и мотивационно-ценностные, культурологические ориентации личности [3];
- интегративное единство навыков, умений, знаний, обеспечивающих способность личности воплощать в реальности свою компетентность [4; 13].

Обобщив рассмотренные определения, заключаем, что под компетенцией следует понимать совокупность знаний и опыта, взаимосвязанных смысловых ориентаций обучающихся по отношению к определенному кругу объектов реальной действительности, необходимых для осуществления продуктивной деятельности.

Следует отметить, что в научной литературе выделяется огромное количество различных классификаций компетенций. К примеру, исследователь И.А. Зимняя выделяет основные компетенции, связанные с деятельностью человека и его взаимоотношениями, в числе которых:

- компетенции, относящиеся к самому человеку как личности, субъекту деятельности, общения;
- компетенции, относящиеся к социальному взаимодействию человека и социальной сферы;
- компетенции, относящиеся к деятельности человека [5; 23–25].

Другие исследователи на основе ключевых целей образования, их связи с социальным опытом и опытом личности выделяют такие компетенции, как:

- ✓ ценностно-смысловые компетенции, обеспечивающие самоопределение обучающегося;
- ✓ общекультурные компетенции, связанные с познанием и опытом деятельности в области национальной и общечеловеческой культуры;
- ✓ учебно-познавательные компетенции, направленные на организацию планирования, анализа, рефлексии, самооценки, креативного мышления;
- ✓ информационные компетенции, предполагающие освоение навыками деятельности в окружающем мире; владение современными средствами информации и информационными технологиями;
- ✓ коммуникативные компетенции, включающие знание языков, способы взаимодействия в коллективе, владение различными социальными ролями;
- ✓ социально-трудовые компетенции, связанные с ролью гражданина, семьянина, представителя, потребителя, покупателя, клиента и т.д.;
- ✓ компетенции личностного самосовершенствования, направленные на освоение способов физического, духовного и интеллектуального саморазвития [6].

Рассмотрев различные виды компетенций, мы полагаем, что для формирования конкурентоспособных специалистов технического профиля требуется, прежде всего, наличие таких многообразных и многоуровневых компетенций, которые, несмотря на зависимость от внешних факторов, особенностей характера, знаний, самооценки, опыта, будут направлены на реализацию профессиональных и личностно значимых задач.

К сожалению, в содержании образования нет готового перечня компетенций, необходимых специалисту технического профиля, к тому же невозможно проверить наличие или качество тех или иных компетенций, которые освоили обучающиеся. Вероятно, нет необходимости измерять это математически, речь должна идти не о жестком давлении на обучающихся и навязывании им определенных требований, а о личном стремлении иметь личностные ориентации. Поскольку владение данными компетенциями свидетельствует о достижении высокого уровня компетентности не только в узкой профессиональной среде, но и во многих сферах человеческой деятельности, будущий специалист должен быть сам заинтересован в овладении ключевыми компетенциями, позволяющими ему стать конкурентоспособным специалистом, востребованным на мировом рынке труда.

Тем не менее, мы полагаем, что в условиях развития современного общества — с характерным для него огромным потоком информации, зависимости человека от гаджетов — имеется ряд компетенций, которые сегодня приобретают первостепенное значение ввиду их необходимости в будущей профессиональной деятельности:

- аналитические компетенции, заключающиеся в способности осмысливать информацию, анализировать, синтезировать, способности творчески работать с информацией в сжатые сроки;
- коммуникативные компетенции, состоящие в умении построения конструктивного диалога, толерантного общения, стремлении принять вербальное участие в происходящих событиях и уметь оказывать влияние на них;
- инновационные, заключающиеся в способности создавать новые идеи, превращая их в инновации, способности уверенно и самостоятельно действовать в новых ситуациях, гибко приспосабливаясь к ним.

По нашему мнению, такие требования к современному студенту, как творчество, инициативность, самостоятельность кардинально меняют все компоненты образовательного процесса, формируют новые способы получения знаний. Бесспорно, для формирования профессиональных и общекультурных компетенций обучающихся преподавателю вуза необходимо подходить к организации преподавательской деятельности по-особому, опираясь на знание методики преподавания дисциплины, которая позволит преподавателю создать особую образовательную среду, обеспечивающую творческую активность обучающихся и направленную на общую результативность качества образования и воспитания.

Следует отметить, что особую важность в обучении языкам представляет знание подходов к образовательному процессу. В методике преподавания существует множество различных общепедаго-

гических подходов к образованию, причём образование понимается как единство обучения, воспитания и развития. Опираясь на данные предшествующих исследований, мы предлагаем свою классификацию подходов, представляющих интерес с точки зрения преподавания языковой дисциплины:

✓ *компетентностный* — построение учебного процесса, при котором приоритетная ориентация осуществляется на такие цели, как обучаемость, самоопределение, самоактуализация, развитие индивидуальности, направленные на реализацию и максимально полное раскрытие разнообразных граней личности;

✓ *системно-структурный* — создание и функционирование такой методической системы обучения, каждый из уровней которой, подчиняясь верхнему уровню иерархии, обладает особенностями и может быть представлен независимо от других;

✓ *программно-целевой* — состоит в четком определении целей, разработке программ для их оптимального достижения; подчинение обучения программным требованиям, соответствующим целевым установкам, характерным как для конца обучения в вузе, как и для каждого отдельного этапа;

✓ *личностно-ориентированный* подход, направленный на саморазвитие и самоутверждение личности, развитие индивидуальных особенностей обучающихся;

✓ *деятельностный* — организация учебного процесса, направленная на развитие студентов как активных субъектов деятельности, являющихся не пассивными получателями знаний, а активными их производителями;

✓ *интегрированный* — новый этап подхода к единству изучаемых дисциплин на основе тесного взаимодействия и взаимопроникновения: от стадии реализации междисциплинарных связей, допускавшей независимое, параллельное существование дисциплин к интеграции этих явлений, к рождению новых целостностей;

✓ *межкультурный* диктует необходимость формирования межкультурной компетенции, которая предполагает формирование способности эффективно осуществлять межкультурную коммуникации в процессе обучения;

✓ *лингвосоциокультурный* подразумевает целенаправленный процесс приобщения к изучению языка на основе материала о культуре, способствующего духовному обогащению обучающихся и расширению их культурного кругозора.

Число интересных и эффективных подходов можно продолжить, количество их многообразно. Применение их в учебном процессе зависит от преподавателя, выбранной им технологии или методики обучения, конкретной тематики занятия. Главное — использовать подходы взаимосвязано, дополняя один подход другим, поскольку в современных условиях они являются базой для успешной образовательной деятельности в целом. Предполагая активное интеллектуальное развитие личности в системе высшего образования, образовательные подходы предоставляют шанс преподавателю построить плодотворное занятие, позволяющее достичь того уровня компетенций обучающихся, которые будут характеризовать будущих специалистов как интеллигентную творческую личность, причастную к становлению своей профессиональной культуры.

Преподавателю важно продумать способы организации учебного процесса, которые обеспечивали бы высокую познавательную активность обучающихся от репродуктивной к творческой деятельности, находить их оптимальное соотношение. Исходя из собственного опыта преподавания, мы считаем, что критериями формирования профессионально-коммуникативных и общекультурных компетенций студентов являются:

– активизация познавательной творческой деятельности через развитие познавательного интереса к дисциплине, проблемное, поисковое обучение;

– вовлечение обучающихся в самостоятельную активную практическую деятельность;

– развитие исследовательских умений и навыков обучающихся в процессе аудиторных и внеаудиторных занятий;

– глубокое осознанное усвоение законов бытия, формирование критического мышления и умения адекватно реагировать на вызовы современных реалий.

В настоящее время в методике преподавания языковой дисциплины существует множество современных инновационных технологий обучения, знание и применение в учебном процессе которых являются важными для получения плодотворных результатов обучения. Как показывает практика, наибольшей популярностью в вузах пользуются технологии проектной и игровой деятельности, технологии проблемного и разноуровневого обучения, информативно-коммуникационные технологии обучения дисциплине.

Рассмотрим подробно некоторые технологии обучения, активно используемые в техническом вузе. Технология проектной деятельности, основанная на интеграции гуманитарного и научно-технического направлений в образовании, тесно связана с проектной культурой. К преимуществам данной технологии можно отнести ее направленность на развитие творческого подхода студентов к работе, выработку умений самостоятельного планирования своих действий и прогнозирования результатов. Проектная деятельность предполагает организацию высокого уровня познавательной деятельности, поскольку не ограничивается в рамках воспроизводства, а заключается в поиске оригинальных путей решения проблем, высказывании собственных суждений, в умении анализировать, сопоставлять изучаемые явления, выдвигать цели и задачи исследования, самостоятельно формулировать выводы. Бесспорно, творческое начало в проектной деятельности способно раскрыть внутренние резервы обучающихся, совершенствовать их потенциал и вывести на качественно новые конечные результаты. Самостоятельный поиск и создание нового продукта позволяют, на наш взгляд, технологии проектной деятельности активно использоваться во многих областях образовательной практики. К примеру, преподавателями Карагандинского государственного технического университета совместно с коллегами Ивановского государственного энергетического университета традиционно проводятся международные конкурсы студенческих проектов «Три минуты тезисов» на актуальные темы современности. Преимуществом конкурса является демонстрация студентами языковых знаний, умения выступать перед публикой, использовать ИКТ, и все это в режиме ограниченного времени (3 мин.). Соревновательный дух, характерный для подобных мероприятий, мотивирует студентов, развивает интерес к дисциплине, побуждает к самостоятельному поиску новых знаний.

Игровые технологии, являющиеся одним из уникальных видов обучения, включают игровые действия и ситуации, опираются на образы любимых героев и занимательный сюжет занятия, вызывая тем самым живой и неподдельный интерес у обучающихся. Эффективность игровых приёмов зависит от соответствия игры поставленным целям и задачам занятия, разъяснения правил игры и умеренности ее использования на занятиях. Сущность игры как средства обучения заключается в возможности моделировать различные жизненные ситуации, разрешать конфликты, выполнять наряду с образовательными и воспитательные задачи. Существует огромное количество игр и вариантов их использования при обучении языкам:

- ✓ деловые игры, основанные на принципах коллективной работы, соревновательного духа, максимальной занятости обучающихся и неограниченной перспективы творческой деятельности на занятии;
- ✓ игровые задания на нетрадиционном занятии (занятие-викторина, занятие-суд, занятие-презентация и т.д.);
- ✓ игровые задания на традиционном занятии (найти нужную орфограмму, произвести разбор и т.д.);
- ✓ применение игровой ситуации на определённом этапе занятия (при знакомстве с новым материалом, закреплении, повторении и систематизации изученного);
- ✓ игры в процессе внеаудиторных работ (брейн-ринги, конкурсы, олимпиады и т.п.).

Среди самых распространенных технологий можно выделить и технологию проблемного обучения, отличающуюся целенаправленным поисковым характером и направленностью на решение проблемных ситуаций, которые, на наш взгляд, служат неким толчком к продуктивному мышлению, стремлению нахождения собственных решений поставленных задач. Проблемное обучение обычно осуществляется в следующей последовательности: производится постановка проблемного задания, создается проблемная ситуация, формулируются задачи, выполняется их решение, затем проводится сверка полученных результатов и, наконец, их обобщение, систематизация и закрепление. Широко применяется технология проблемного обучения в научно-исследовательской деятельности студентов, в процессе которой формируется аналитическое мышление. Приведем пример проблемной задачи, поставленной перед студентом, выбравшим тему «Влияние жизненных стратегий на эффективность жизнедеятельности человека» для участия в конкурсе проектов. Для решения данной задачи проводится целенаправленный поиск способа действия и нахождение решения: проведение обзора научно-психологической литературы, исследование жизненного опыта людей на основе анализа пословиц и поговорок, проведение социологического опроса среди современников, формулировка выводов. Безусловно, проблемное обучение не требует моментального решения задачи, а ориентирует обучающихся на поиск решения. Задача преподавателя заключается в оказании содействия студентам в ор-

ганизации поисковой деятельности, в выработке и воспитании таких качеств, как инициативность, критичность, самостоятельность.

Технологии разноуровневого обучения предполагают такую организацию учебного процесса, при которой учитываются индивидуальные способности студентов, особенности их характера и развития. Достоинством технологии является создание психологически комфортной среды для реализации личностного потенциала студентов, усвоения ими содержания учебного материала, отвечающего уровню их знаний и подготовки.

Общеизвестно, что любая технология и методика обучения диктует определенную форму занятий, выбирая которую преподаватель должен руководствоваться своими профессиональными и личностными принципами. Задача преподавателя — оптимизировать процесс обучения, выбрать целесообразные и эффективные формы обучения, направить их на реализацию целей обучения, решение познавательных задач, готовность обучающихся к импровизации и творчеству, результативность обучения.

Несомненно, существенным направлением обучения языкам является его научно-методическое обеспечение, в качестве структурных единиц которого выступают учебники, учебные пособия, многоязычные терминологические словари, а также электронные ресурсы. При создании данных средств обучения, по нашему мнению, важно создавать специально разработанную систему упражнений, выполнение которых позволит ощутить результат своей работы. Наши наблюдения и опыт преподавания позволяют заключить, что повышение интереса к учебному процессу, и, соответственно, повышение качества языкового образования происходит через организацию самостоятельной работы и проведение систематического контроля знаний умений и навыков. Следует отметить, и важность грамотного подбора раздаточного и иллюстративного материала. Стремление преподавателя к учету характера потребностей обучающихся, знание уровня этих потребностей и путей их возможного развития должно быть направлено на наполнение содержания учебного занятия, в наибольшей степени способствующего возникновению и развитию нужных для дальнейшей учебной деятельности новых потребностей. Если содержание учебного материала не требует работы по его осмыслению и усвоению, то такой материал не будет способствовать развитию творческого мышления, ярких положительных эмоций и приведет к потере интереса к изучению дисциплины.

Опыт работы показывает, что участие самих обучающихся в создании учебных и обучающих ресурсов будет особенно плодотворным, поскольку формирует их самообразовательные навыки, умение выделять основную информацию, логически строить материал, умение обобщать, делать выводы. Подготовка студентами докладов, рефератов, составление электронных проектов, электронных таблиц организует не только поисковую работу по дисциплине, но и позволяет совершенствовать имеющиеся умения и освоить новые. Подбор и обработка текстового материала, создание фото- и видеослайдов, фильмов активизирует познавательную деятельность обучающихся, вырабатывает самостоятельность в конструировании своих мыслей, взглядов позволяет ориентироваться в информационном пространстве, уметь видеть, сформулировать и решить проблему.

На сегодняшний момент, к сожалению, не существует универсальных технологий или универсальных методов, так как эффективность их зависит от многих факторов: выбор должен исходить из особенностей коллектива, личностных особенностей обучающихся, их возраста, интересов, уровня подготовки, а также технической оснащенности учебного заведения. Любая современная педагогическая технология представляет собой результат достижений педагогической мысли, традиционных элементов прошлого опыта и того, что создано общественным прогрессом. Поэтому важным в преподавательской деятельности является знание большого разнообразия образовательных технологий, умение ориентироваться в этом многообразии, оптимально сочетать и использовать в учебном процессе, поскольку выбор и применение их определяет успешный результат учебного процесса.

Исходя из сказанного выше, можно заключить вывод о необходимости применения в процессе обучения языкам интеграции методов, или комплексного метода, который вбирал бы в себя лучшие элементы разных приемов, способов, форм обучения. При этом ключевым понятием обучения является понятие «интерактивность», предполагающее обеспечение максимально возможного активного взаимодействия преподавателя и студентов, обратную связь между ними, а также создание творческой среды на основе коллективного, группового и индивидуального обучения. Насколько продуктивным будет результат обучения зависит от уровня взаимодействия и сотрудничества, стремлений и знаний как преподавателя, так и обучающихся.

Мы считаем, что одним из существенных факторов, определяющих эффективность учебного процесса, обеспечивающих его продуктивность, содействующих формированию и развитию профессиональных и общекультурных компетенций студентов, является мотивированное обучение посредством:

- ✓ организации творческой атмосферы на занятиях путем применения различных подходов;
- ✓ использования в учебном процессе интерактивных технологий, способствующих осознанному усвоению учебного материала;
- ✓ проведения внеаудиторных занятий, вызывающих и поддерживающих интерес к языку на всем протяжении его изучения;
- ✓ стимулирования студентов и активизации их познавательной и мыслительной деятельности.

В современных условиях образовательной среды становится очевидным тот факт, что компетентность преподавателя влияет на продуктивность его преподавательской деятельности, позволяя реализовать основную педагогическую задачу, заключающуюся в формировании профессионала своего дела, конкурентоспособного специалиста нового времени.

Список литературы

- 1 Егорова Т.В. Словарь иностранных слов современного русского языка / Т.В. Егорова. — М.: Аделант, 2014. — 800 с.
- 2 Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов / С.И. Ожегов; под ред. Н.Ю. Шведовой. — 21-е изд., перераб. и доп. — М.: Рус. яз., 1989. — 924 с.
- 3 Панфилова О.И. Профессиональная компетентность учителя начальных классов как научная категория [Электронный ресурс] // Теория и практика образования в современном мире: материалы VI Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, декабрь 2014 г.). — СПб.: Заневская площадь, 2014. — С. 218–221. — Режим доступа: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/145/6736/>.
- 4 Абакумова Н.Н. Компетентностный подход в образовании: организация и диагностика: моногр. [Электронный ресурс] / Н.Н. Абакумова, И.Ю. Малкова. — Томск: Томский гос. ун-ет, 2007. — 368 с. — Режим доступа: http://pedlib.ru/Books/6/0438/6_0438-13.shtml#book_page_top
- 5 Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании: учеб. изд. / И.А. Зимняя. — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. — 41 с.
- 6 Хуторской А.В. Образовательные компетенции и методология дидактики. К 90-летию со дня рождения В.В. Краевского [Электронный ресурс] / А.В. Хуторской // Персональный сайт — Хроника бытия; 22.09.2016 г. — Режим доступа: <http://khutorskoy.ru/be/2016/0922/index.htm>.

Б.Р. Оспанова, Н.А. Касенова, С.Ю. Тюрина

Техникалық жоо студенттерінің кәсіби және жалпы мәдени құзыреттілігін қалыптастыру ерекшеліктері

Мақала білім беру үдерісін жаңғырту жағдайында техникалық жоо-да студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру ерекшеліктеріне арналған. «Құзырет» ұғымының мәні ашылады, құзыреттің әртүрлі жіктелері келтіріліп талданды. Жоғары білім беру жүйесінде тұлғаның белсенді интеллектуалдық дамуына бағытталған және тілдік пән оқытушылары үшін қызығушылық тудыратын заманауи білім беру тәсілдерінің тізімі ұсынылған. Техникалық жоо-да тілдерді оқыту кезінде студенттердің кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру критерийлері келтірілген. Жоо-да танымалдылықты пайдаланатын оқыту технологияларына сипаттама берілді. Жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша білім алушылардың болашақта кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруы үшін қажетті кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру және оқу үдерісін белсендірудің авторлық көрінісі ұсынылған.

Кілт сөздер: құзыреттілік, құзыреттілікті жіктеу, білім беру тәсілдері, оқыту технологиялары, бәсекеге қабілетті маман.

B.R. Ospanova, N.A. Kasenova, S.Yu. Tyurina

Features of the formation of professional and general cultural competence of students of a technical university

The article is devoted to the peculiarities of the formation of professional and general cultural competences of students of a technical University in the modernization of the educational process. The essence of the concept «competence» is revealed, various classifications of competences are given and analyzed. The article presents a list of modern educational approaches of interest to teachers of language subjects and aimed at the active intellectual development of the individual in higher education. The criteria for the formation of students' professional and communicative competences in language teaching at a technical university are given. The characteristic of learning technologies, which are popular in the university, is given. According to the results of the study, the author's vision of the activation of the educational process and the formation of professional competencies of students necessary for their professional self-realization in the future is presented.

Keywords: competence, classification of competences, educational approaches, learning technologies, competitive specialist.

References

- 1 Yegorov, T.V. (2014). *Slovar inostrannykh slov sovremennoho russkogo yazyka [Dictionary of foreign words of the modern Russian language]*. Moscow: Adelant [in Russian].
- 2 Ozhegov, S.I. (1989). *Slovar russkogo yazyka: 70000 slov [Russian dictionary]*. Moscow: Russkiy yazyk [in Russian].
- 3 Panfilova, O.I. (2014). Professionalnaia kompetentnost uchitelia nachalnykh klassov kak nauchnaia katehoriia [Professional competence of a primary school teacher as a scientific category]. Theory and practice of education in the modern world: VI Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia (dekabr 2014 goda) – International Scientific Conference. (pp. 218–221). Sankt-Peterburg: Sanevskaia ploshchad. Retrieved from <https://moluch.ru/conf/ped/archive/145/6736/> [in Russian].
- 4 Abakumova, N.N., & Malkova, I.Yu. (2007). Kompetentnostnyi podkhod v obrazovanii: orhanizatsiia i diahnostika [Competence Approach in Education: Organization and Diagnostics]. Tomsk: Tomskii gosudarstvennyi universitet. *pedlib.ru*. Retrieved from http://pedlib.ru/Books/6/0438/6_0438-13.shtml#book_page_top [in Russian].
- 5 Zimniaia, I.A. (2004). *Kliuchevyie kompetentnosti kak rezultativno-tselevaia osnova kompetentnostnoho podkhoda v obrazovanii [Key competencies as an effective target basis of a competence-based approach in education]*. Moscow: Issledovatel'skii tsentr problem kachestva podgotovki spetsialistov [in Russian].
- 6 Khutorskoi, A.V. (2016). Obrazovatelnye kompetentsii i metodolohiia didaktiki. K 90-letiiu so dnia rozhdeniia V.V. Kraievskogo [Educational competence and methodology of didactics. To the 90th anniversary of the birth of V.V. Kraevsky]. Personalnyi sait — Khronika bytiia — Personal site — Chronicle of life. *khutorskoy.ru*. Retrieved from: <http://khutorskoy.ru/be/2016/0922/index.htm> [in Russian].

Г.А. Масақова¹, Н.Ж. Құрман², Б.М. Айтбаева³

¹Гумбольдт атындағы Берлин университеті, Германия;

²М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті Қазақстан филиалы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

³Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: beibarys@mail.ru)

Жоғары оқу орнында қазақ тілін қашықтан оқытудың дидактикалық негіздері

Мақалада қазақ тілін жоғары оқу орындарында қашықтан оқыту жүйесінің дидактикалық негіздері қарастырылды. Қашықтан оқытудың дидактикалық негіздері айқын да кең арналы танылса, онда бұл күрделі жүйені жоғары оқу орнында қазақ тілін оқыту үдерісінде ұйымдастырудың және қолданудың тиімділігі жоғарылайды. Мақалада қашықтық технологиясын тілдерді оқытуда қолданудың теориялық тәсілдерін зерттейді. Авторлар қашықтық технологиясын тіл үйрету тәсілі ретінде қарастырды. Қашықтықтан оқытудың мүмкіндіктерін тілді үйретуде кеңінен қолданылу қажет екені баяндалды. Бұл тіл үйренушілерге өте тиімді технология, себебі қашықтықтан оқыту кезінде тыңдаушы өзіне қолайлы уақытта, ыңғайлы орында, тиімді қарқында өз бетінше жұмыс құрай алады. Яғни, топта оқу мен сабақ кестесі өзіне тиімсіз деп санайтын жұмыс жасап жүрген ересектер үшін сырттан ақпарат алуға мүмкіндік беретін қашықтан оқытудың пайдасы орасан зор деп айтуға болады. Сондықтан тыңдаушылар өз бетінше жұмыстың техникасы мен әдістемесін, жоғарғы деңгейде білімді өз бетімен толықтыру негіздерін меңгеруі қажет. Сонымен бірге нәтижелі түрде оқу үшін жаңа ақпараттық технологияның құралдарымен жұмыс істей білуі тиіс.

Кілт сөздер: қазақ тілі, қашықтан оқыту, дидактикалық негіздер, жоғары оқу орны.

Цифрлық технологияны қолдану арқылы танымның жаңа деңгейіне өсу жолдарын анықтау — өмірдің барлық саласында қарқынмен қарастырылып жатқан мәселе.

Қазақстан Республикасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Біз цифрлы технологияны қолдану арқылы құрылатын жаңа индустрияларды өркендетуге тиіспіз. Бұл — маңызды кешенді міндет. Елде 3D-принтинг, онлайн-сауда, мобильді банкинг, цифрлы қызмет көрсету секілді денсаулық сақтау, білім беру ісінде қолданылатын және басқа да перспективалы салаларды дамыту керек» [1], — деп нақты бағдар бергені белгілі.

Жолдау негізінде қабылданған «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасы [2] төрт бағыт бойынша жүзеге асырылуы көзделген:

— бірінші бағыт бойынша, ауыл-аймақты кең жолақты интернетпен қамтамасыз етіп, Қазақстанның транзиттік әлеуетін көтеру көзделді;

— екінші бағыт бойынша, көлік және логистика, денсаулық сақтау, білім беру, ауыл шаруашылығы және электронды сауда экономиканың салаларына цифрлы технологияны ендіру міндеттелген;

— үшінші бағыт бойынша, мемлекеттік органдар жұмысының сапасын арттыру көрсетілген;

— төртінші бағыт бойынша, ақпараттық технологиялар бойынша сапалы мамандар даярлау көзделген.

Жоғары оқу орындарындағы педагогикалық тәжірибе саласында осы көрсетілген бағыттардың барлығы бойынша жұмыс жүргізу мүмкіндіктері бар екені белгілі. Өйткені студенттер — еліміздің келешекте барлық саласында қызмет ететін азаматтар. Сонымен бірге университеттерде жабдықталған компьютерлік кабинеттер көбеюі, интернетпен қамтамасыз етілуі, студенттердің жеке компьютерлер мен смартфон, телефон, планшеттері болуы — барлық қолда бар мүмкіндіктерді пайдаланудың дидактикалық жүйесін уақыт талабына сай арнайы зерттеуді талап етеді.

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі тарапынан 2015 жылғы 20 наурыздағы № 137 бұйрығымен бекітілген «Қашықтан білім беру технологиялары бойынша оқу процесін ұйымдастыру қағидаларында» [3] қашықтан оқыту технологияларының мынадай түрлері көрсетілген:

— теледидарлық технология;

— желілік технология;

— кейс-технология.

Осы құжатта қашықтан оқытуда қолданылатын оқу-әдістемелік кешеннің құрамы да нақтыланып көрсетілген:

- пән бойынша білім мазмұны, күнтізбелік-тақырыптық жоспар; ұсынылатын әдебиеттер тізімі;
- силлабус;
- дәрістердің электрондық конспектісі және бейнедәрістер;
- практикалық және семинар сабақтар материалдары;
- студенттің өзіндік жұмысына студенттің оқытушының жетекшілігімен орындайтын жұмысына арналған тапсырмалар жүйесі;
- аралық бақылау материалдары — бақылау жұмыстары, тест, жеке тапсырмалар;
- қорытынды бақылау материалдары — емтихан материалдары: тестілеу, емтихан билеттері мен сұрақтары, бақылау жұмыстары;
- қашықтан кеңес беру кестесі.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану арқылы студенттерге қазақ тілін оқыту жүйесінің көптеген аспектілері зерттеулер мен арнайы еңбектерде қарастырылғаны белгілі. Қазақ тілін оқыту ғана емес, жалпы тілдерді оқыту әдістемелерінде ақпараттық-коммуникациялық технологияны, соның ішінде қашықтан оқыту технологиясын пайдалану арқылы сапалы және тиімді нәтижелерге қолжеткізу жолдары қарастырылған.

Мақаламыздың көздейтін *мақсаты* — жоғары оқу орындарында қазақ тілін қашықтан оқытудың сапалы әдістемелік жүйесін әзірлеудің теориялық және тәжірибелік негіздерін қарастыру.

Бұл мақсатқа жету үшін шешілуі көзделетін бірқатар мәселелер анықталды, олар:

- осы кезге дейін тиімділіктері дәлелденген қазақ тілін қашықтан оқыту әдістемелеріне рационалдылық тұрғыдан талдау жүргізілмегені;
- қазақ тілін қашықтан оқыту арқылы студенттердің аудиторияда және сабақтан тыс сапалы өз бетімен меңгеруінің біртұтас әдістемелік жүйесінің дидактикалық шарттары анықталмағаны;
- қазіргі уақытта қазақ тілін қашықтан оқытудың ақпараттық-коммуникациялық және арнайы технологиялық тұрғыдан жабдықталу деңгейі жоғары оқу орны ғимараттарында толыққанды тұрғыда деп айта алмаймыз; ал мұндай мәселе ақпаратты-коммуникациялық технологияны, оның ішінде қашықтан оқыту технологиясын жоғары оқу орындарында шынайы дидактикалық процесс ретінде жүргізуге және одан жақсы нәтиже күтуге мүмкіндік бермейтіні де анықталды.

Осындай мәселелерді талдау негізінде студенттерге қазақ тілін қашықтан оқыту технологиясын зерттеудің қарама-қайшылықтары анықталды. Олар:

- студенттердің болашақ қазақстандық сапалы білім алған, компьютерді, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды еркін меңгеріп, оны өзінің білімін одан әрі жетілдіру құралы ретінде пайдалана алатын маман ретінде қалыптасуы, мемлекеттік тілді меңгеріп, өз қызметі бабында еркін де сауатты қолдануына деген қажеттілік пен университеттерде қашықтан оқытуды күнделікті пайдаланудың дидактикалық негіздемесінің толыққанды жасалмағандығының арасындағы қарама-қайшылық;
- қазақ тілін қашықтан оқытудың өмірлік шынайы қажеттілігінің туындап отырғандығы мен қашықтан оқытудың теориялық-әдістемелік базасының толыққанды жасалмағандығының арасындағы қарама-қайшылық.

Осылай анықталған қарама-қайшылықтар қазақ тілін қашықтан оқытудың теориялық және әдістемелік негіздемелерінің айқын танылуының қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Осы қарама-қайшылықтарды шешу жолында қазақ тілін қашықтан оқытудың ғылыми негіздемесі жасалынады және тиімді әдістемелік жүйесін /технологиясын әзірленеді деп күтіледі. Бұл жұмысты теориялық тұрғыдан жан-жақты негіздеудің маңыздылығы тек ақпараттық-коммуникациялық технологияның /кибернетикалық сипаттамасынан ғана тұрмайды. Оған қоса психологиялық, /нейро/физиологиялық, педагогикалық, дидактикалық, технологиялық негіздемелері де сенімді, тұғырлы болуы тиіс.

Анықталған қарама-қайшылықтар қазақ тілін қашықтан оқыту технологиясының дидактикалық негіздерін анықтаудың тұптамасында келесідей *ғылыми болжам* жатады: егер жоғары оқу орындарында қазақ тілін қашықтан оқыту технологиясының дидактикалық негіздемесі жан-жақты және заманауи теориялық тұғырдан жасалынса, онда студенттердің мемлекеттік тілді өмірдің барлық саласында (тұрмыстық, ресми-іскери, саяси-қоғамдық, әлеуметтік-тұрмыстық т.б.) еркін де сауатты деңгейде өз бетімен меңгеруіне сенімді тірек болатын қашықтан оқыту технологиясы сапалы жүйеге айналады.

Дидактикалық негіздеменің қайнар көздерін жоғары оқу орындарында білім берудің заманауи талаптарына сай жүйелеу үшін, қашықтан оқыту технологиясын зерттеген теориялық және әдістемелік-практикалық деңгейдегі еңбектерге талдау жасау қажеттігі анықталды.

Қазақ тілін қашықтан оқыту технологиясының дидактикалық негіздері — қазақ тілін студенттерге меңгертудің сенімді тұғыры. Жан-жақты кең арнада анықталған дидактикалық негіздер ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың әлі де болса жасырын, толық танымал емес, студенттерге қазақ тілінен сапалы білім беру процесіне әлеуеті зор ресурстарын анықтап беруі керек деп санаймыз.

Дидактикалық негіздер деп келесі дидактикалық категорияларды танып-талдау жатқызылатыны белгілі:

- оқыту мақсаты;
- оқыту міндеттері;
- білім мазмұны;
- оқыту / оқытушы тарапынан;
- оқып-үйрену / студент тарапынан;
- оқыту әдістері;
- оқыту ұстанымдары;
- оқытуды, білім беруді ұйымдастыру формалары;
- білім алу дағдылары;
- оқыту құрал-жабдықтары; оқытудың компьютерлік жабдықтары;
- оқытудың нәтижелері;
- бағалау жүйесі.

Жалпы, жоғары оқу орындарында қазақ тілін оқыту дегеніміз — жоғары оқу орнында қазақ тілінен білім берудің мақсаты мен міндеттерін жүзеге асыру үдерісіндегі оқытушылардың қызметі, студенттерге қазақ тілі курсы бойынша ақпараттар беру, студенттердің оны қабылдауын, саналылықпен түйсігіне жазып алуын, бекітуін және өз өмірінде, кәсібінде, тұрмысында, өмірдің барлық саласында сапалы және тиімді падалануын мүмкін ету. Ал студенттердің қазақ тілін оқуы дегеніміз — сонда, осы дидактикалық үдерістің екінші жағының, яғни қабылдаушы тараптың әрекеттерін орындауы болып табылады. Студенттердің қазақ тілін меңгеру /оқу-таным үдерісінде арнайы жаттығулар мен тапсырмалар орындап, қалыптасқан танымдық тәжірибесіне сүйеніп, өз бетімен қазақ тілінен жаңа білімдер алуға ұмтылуына, білімін жетілдіріп, толықтырып және, ең бастысы, алған білімін практикада шыңдап отыруы — оның қазақ тілінен білім алуы деп аталады.

Осылай, қазақ тілін қашықтан оқытудың дидактикалық негіздерін, соған сүйене отырып құралатын сенімді әдістемелік жүйенің дидактикалық механизмдерін анықтау — маңызды мәселе. Осы бағыттағы қазақ тілін қашықтан оқытудың және қазақ тілін ақпараттық-коммуникациялық технологиялармен оқытудың, қазақ тілін жаңа педагогикалық технологиялармен оқытудың дидактикалық негіздері қарастырылған зерттеу еңбектері мен педагогикалық-әдістемелік әдебиеттерді талдау жүргізілді. Соның негізінде жоғары оқу орындарында пәндерді қашықтан оқытудың дидактикалық негіздерін бір арнаға тоғыстыруда Т.С. Сабыровтың, Е.Ы. Бидайбековтің, Т.О. Балықбаевтың, Б.Б. Баймұхановтың, Ж.А. Қараевтың, Б.Ж. Нұрбековтың, Д.М. Джусубалиеваның, Г.Қ. Нұрғалиеваның, Ю.К. Бабанский, А.А. Вербицкий, Б.П. Есипов, М.И. Махмутов, В.П. Беспалько, Е.С. Полат, А.А. Андреев, В.Г. Леонов, А.Н. Тихонов, А.Д. Иванников, О.А. Нильсон, Д.С. Костылевтің, С.Т. Мухамбетжанова, Э.А. Әбдіқарімова, Ұ.Т. Нұрманалиева еңбектерін және қазақ тілін және шет тілдерін оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, компьютерді қолдануға байланысты зерттеулер жүргізілген Б.Ж. Курманова, Г. Бектұрова, К.Ж. Мухлис, Е.Н. Исабек, Д.Е. Сағымбаева, Ж.Ә. Түселбаеваның және тағы басқа ғалымдардың еңбектерінде негізделген дидактикалық тұжырымдарға сүйенеміз.

Қашықтан оқытудың онлайн, оффлайн, вебинар түрлеріне ортақ дидактикалық жүйенің болмысын анықтау арқылы соңынан оларды өзіндік ерекшеліктеріне қарай саралай жүйелеуге болады. Қашықтан оқытудың дидактикалық жүйесін зерттеген А.А. Андреевтің айтуынша, қашықтан саласындағы дидактикалық құрылымына дәстүрлі дидактикалық жүйенің қатарына нормативтік-құқықтық, қаржылық-экономикалық, идентификациялық-бақылау, маркетингтік компоненттерді де қосу керек [4]. Оны келесі кестеден көруге болады.

Қашықтан оқытудың педагогикалық жүйесінің элементтері

Оқыту мақсаты		Оқу-материалдық
Білім мазмұны	Білім берушілер / оқытушылар	Идентификациялық-бақылау
Оқыту әдістері	Білім алушылар / оқушылар	Нормативтік-құқықтық
Оқыту құрал-жабдықтары		Қаржылық-экономикалық
Оқыту формалары		Маркетингтік

Бұл компоненттердің әрқайсысына жеке-жеке А.А. Андреев ресейлік қашықтан оқыту жүйесінің нормативтік-құқықтық және қаржылық-экономикалық жүйелерді ескере отырып талдау жасайды. Ал қазақстандық білім беру жүйесінде қаншалықты өзге компоненттер қосылуы мүмкін екенін мақала көлемінде тегіс талдау мүмкін болмағандықтан, алдағы мақалаларда көрсетеміз.

Қашықтан оқытудың дидактикалық ұстанымдары/принциптері де, дәстүрлі білім беру жүйесіндегідей, болашақ мамандардың қашықтан оқыту арқылы дайындық деңгейін анықтауға қызмет ететіні белгілі.

Келесі 2-кестеден дәстүрлі дидактикалық ұстанымдар мен қашықтан оқыту жүйесінің ұстанымдарын көруге болады.

Дәстүрлі білім беру мен қашықтан оқытудың дидактикалық ұстанымдары

Дәстүрлі дидактикалық ұстанымдар	Қашықтан оқыту жүйесінің ұстанымдары
Ғылымилық	Дидактикалық үдерістің білім беру заңдылықтарына сәйкес болуы. Теориялық білімнің жетекші рөлі
Қолжетімділік	Қолжетімділік
Мақсатты бағдарлылық	Оқуға ынталылық пен игі мотивтің болуы
Жүйелілік пен бірізділік	Жүйелілік пен бірізділік
Өмірмен байланыстылық	Дерексіздік пен көрнекіліктің үйлесімділігі
Саналылық пен белсенділік	Саналылық, белсенділік пен оқытушының жетекшілігімен жүргізілетін өзіндік жұмыс
Сенімділік	Сенімділік
Тәрбиелеуші-дамытушылық	Білім берудің, тәрбие, дамытудың біртұтастығы
	Ұжымдық пен жеке жұмыстың бірігуі
	Гуманистік
	Жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың маңыздылығы және орындылығы
	Интерактивтілік
	Қауіпсіздік. Идентификация / Бейнеконференция/
	Бастапқы білім деңгейінің маңыздылығы
	Білім мазмұнын таңдау / Қазақстан Республикасы білім беру стандарттарының нормативтік талаптарына сай болуы/
	Оқытудың регламенттілігі
	Оқытудың ашық және икемді / бейімделгіш болуы

Десек те, көрсетілген дидактикалық ұстанымдар қазақ тілін қашықтан оқыту жүйесін ұйымдастыруда толыққанды деп айтуға болмайды. Өйткені қазақ тілін қашықтан оқытуды жүйелік талаптар тұрғысынан қарастыратын болсақ, қашықтан оқыту технологиясы студенттің өз бетімен қолы бос кез келген уақытта қашықтан оқу материалдарына қолжетімділік болуын қамтамасыз етуі керек. Сонымен бірге және ең бастысы, қазақ тілін қашықтан оқыту студенттің оқытушының

жетекшілік етуінен гөрі, өз бетімен көбірек білім ізденуін мүмкін ететін және соған қалыптастыратын оқу үдерісі ретінде құрылуы тиіс. Бірақ оқытудың регламенттілігі ұстанымы студенттің қазақ тілінен қашықтан білім алуындағы қауіпсіздік қамтамасыз етуге және оқытушымен ынтымақтаса жұмыс жасауға тірек болады.

Қазақ тілін қашықтан оқытудың маңызды бір қыры — пәндік кейс және оның құрылымы мен мазмұны келесі мақалаларда үзілмей жалғастырылады. Оның ішінде қазақ тілін оқытуда коммуникативтік жаттығуларды әзірлеу мен қолданудың әдістемесі кең түрде қарастырылуы керек. Қазақ тілін қашықтан оқытудың теориялық моделі жоғары оқу орны жағдайында жан-жақты зерттелген дидактикалық негіздерге сүйеніп құралады. Сондықтан да қазақ тілін қашықтан оқытудың дидактикалық негіздерін толыққандылыққа жеткізетін ғылым арналарын мол етіп тану, айқындау керек. Оның ішінде кибернетикалық негіздер, ақпарат теориясы, когнитивтік педагогика пен синергетикалық педагогика, аксиология, антропологиялық педагогика, андрагогика салалары да маңызды теориялық мәліметтер бере алады.

Қазақ тілін қашықтан оқыту технологиясының ұғымдық аппараттары алдыңғы жүргізілген зерттеулерде, арнайы еңбектерде біршама жүйеленді деуге болады. Десек те, қазақ тілі пәнін қашықтан оқытуға тікелей қатысты дидактикалық аспектілер толыққанды шешілмегені анықталды.

Дидактикалық категориялардың ішінде жоғары оқу орындапры студенттеріне қазақ тілін қашықтан оқытуда қандай көлемде білім мазмұны беріледі, оның ішінде «студентке коммуникативтік жаттығуларды орындатуда айтылым мен сөйлесім дағдыларын қалай тексеруге болады» деген сияқты және т.б. деген мәселелер арнайы қарастырылуы керек.

Жоғары оқу орындарында қазақ тілін қашықтан оқыту — болашақ мамандарды даярлаудың тұтас жүйесінің ортақ мақсатынан туындайтын, соған қатысты жоғары білім беру міндеттерін шешуге бағытталған дидактикалық үдеріс. Оқытушының/ тьютордың басқаруымен, жетекшілігімен және өз бетімен қазақ тілін меңгере отырып студент білім аясына енеді. Ақпараттық-коммуникациялық технологияға сүйенген білім беру аясында студент пен оқытушының арасында қашықтан білім ақпараттарын алмасу процесі жүреді.

Қорыта айтқанда, мақаланың көлеміне сай алға қойылған мәселе жалпы түрде және мүмкіндігінше нақты сөз етілді. Мақалада қазақ тілін жоғары оқу орындарында қашықтан оқытуды ұйымдастырудың жалпы дидактикалық негіздері қарастырылды. Алдағы уақытта мамандықтарға қатысты және кредиттік жүйемен тығыз байланысты көптеген мәселелер лингводидактикалық тұрғыдан талдануы қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. – 2017. — № 20 (29001). — 30 қант.
- 2 «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасы [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>. Дата обращения — 23–02–2019.
- 3 Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі тарапынан 2015 жылғы 20 наурыздағы № 137 бұйрығымен бекітілген «Қашықтан білім беру технологиялары бойынша оқу процесін ұйымдастыру қағидалары» [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500010768> — дата обращения 23–02–2019.
- 4 Андреев А.А. Дидактические основы дистанционного обучения / А.А. Андреев. — М.: РАО, 1999. — 120 с.

Г.А. Масакова, Н.Ж. Курман, Б.М. Айтбаева

Дидактические основы дистанционного обучения казахскому языку в вузе

В статье рассмотрены дидактические основы дистанционного обучения казахскому языку в высших учебных заведениях. Проанализирован широкий спектр дидактических категорий, которые способствуют высокой эффективности организации и использования системы дистанционного обучения в вузе в процессе обучения казахскому языку. В статье исследованы теоретические подходы в использовании дистанционных технологий в преподавании языков. Авторами рассмотрена дистанционная технология как способ обучения. Возможности дистанционного обучения должны широко использоваться в преподавании языка. Авторы отмечают эффективность технологии для изучающих язык, поскольку при дистанционном обучении слушатель может работать независимо, в удобное время в удобном месте с эффективным темпом. Преимущества дистанционного обучения

позволяют использовать информацию для обучающихся, которые работают в группе и учатся согласно расписанию. Поэтому слушатели должны знать технику работы, основы самополнения знаний на высшем уровне. Авторы подробно останавливаются на необходимости владения новыми инструментами в области информационных технологий для эффективного изучения второго или иностранного языка.

Ключевые слова: казахский язык, дистанционное обучение, дидактические основы, высшие учебные заведения.

G.A. Masakova, N.J. Kurman, B.M. Aytbayeva

Didactic bases of distance learning of Kazakh language in higher educational institution

In the article the didactic foundations of distance learning of Kazakh language in higher educational institution are considered. The authors analyze a wide range of didactic categories that contribute to the high efficiency of the organization and use of distance learning system at the university in the process of learning Kazakh language. In the article theoretical approaches to the use of distance learning technologies in language teaching are investigated. The authors consider distance learning technology as a way of learning. Distance learning opportunities should be widely used in language teaching. The authors note the effectiveness of the technology for language learners, as in distance learning, the listener can work independently at a convenient time in a convenient place with an effective pace. The advantages of distance learning allow the use of external information for students who work in a group and study according to a schedule. Therefore, students should know the technique of work, the basics of self-completion of knowledge at the highest level. The authors dwell on the need for knowledge of new tools in the field of information technology for the effective study of a second or foreign language.

Keywords: Kazakh language, distance learning, didactic bases, higher educational institutions.

References

- 1 Kazakhstan Respublikasy N.A. Nazarbaevtyñ «Kazakstannyn Ushinshi zhanhyruy: zhahandyk basekege kabilettilik» atty Kazakstan khalkyna Zholdauy [Message of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan «Third modernization of Kazakhstan: global competitiveness»]. *Ehemen Kazakstan – Kazakhstanskaya pravda from 31.01.2017 G., No. 20 (29001)* [in Kazakh].
- 2 «Tsifrly Kazakstan» bahdarlamasy [Program «Digital Kazakhstan»]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827.....> Date of access-23-02-2019 [in Kazakh].
- 3 Kazakhstan Respublikasynyn Bilim zhane hylm ministrlihi tarapynan 2015 zhylhy 20 nauryzdahy No.137 buiryhymen bekitilhen «Kashyktan bilim beru tekhnolohiialary boiynsha oku protsesin uiymdastyru kahidalary» [«Rules of organization of educational process on remote educational technologies», approved by the order of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan dated March 20, 2015. № 137]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500010768> [in Russian].
- 4 Andreev, A.A. (1999). *Didakticheskiye osnovy distantsionnoho obucheniia* [Didactic foundations of distance learning]. Moscow: RAO [in Russian].

А.Е. Агманова, М.В. Валова

*Павлодарский государственный педагогический университет, Казахстан
(E-mail: agmanova@mail.ru)*

Подходы к изучению культурных концептов в контексте обновленного содержания образования

В статье рассмотрен культурный концепт как образовательный объект при изучении русского языка. Проанализированы место и роль культурных концептов в процессе обучения русскому языку, представлены методы и формы работы с культурными концептами в контексте обновленного содержания школьного образования в Казахстане. Лингвоконцептологический подход способствует пониманию национально-специфической картины мира, эффективному речевому развитию учащихся. Этот подход позволяет определить, систематизировать и усилить культурные смыслы, включенные в содержание учебного предмета «Русский язык» с учетом национального менталитета народа и педагогических целей обучения и воспитания, помогает учащимся усвоить ценности, заложенные в культурных концептах, дает возможность формировать духовно-нравственную личность школьника через слово.

Ключевые слова: лингвоконцептологический подход, концепт, русский язык, обновленное содержание образования, методы и приемы.

В современном мире очевидным является тот факт, что от качества образовательной деятельности, от уровня образованности населения в значительной степени зависит способность страны сохранить свою независимость и быть конкурентоспособной в экономическом, социальном и культурном плане. Как за рубежом, так и в нашей стране проблемы образования вызывают большой интерес и широко обсуждаются. В рамках концептуально значимых задач модернизации системы образования и ее дальнейшего развития определено, что образование должно стать реальным механизмом культурного развития страны, разностороннего развития каждого человека. Глобальная цель обусловила стратегические направления обновления школы как социального института, обеспечивающего реализацию образовательных потребностей личности. Основным направлением представляется возрождение культуросозидающей роли школы в процессе образования, ее гуманизация.

Русский язык в Казахстане наряду с государственным казахским языком — одно из основных средств получения информации во всех сферах жизни общества. Русский язык — компонент двуязычия/ полиязычия в нашей стране и поэтому основной целью обучения русскому языку в условиях модернизации школьного образования является формирование коммуникативной компетенции. Это определяет содержание образования по русскому языку, которое ориентировано на:

- формирование умения ставить и решать языковые задачи (компетентность) разрешения проблем — самоменеджмент;
- овладение лингвистическими знаниями (информационная компетентность);
- использование фактов языка в устной и письменной коммуникации.

Существуют несколько подходов к преподаванию предмета «Русский язык». Современная методическая мысль опирается на два подхода к языку: 1) традиционный, включающий три понимания языка: язык — система знаков; язык — инструмент коммуникации; язык — орудие познания и мышления; 2) культурно-философский подход: язык — «царство смысла», язык — «дом духа». Со вторым подходом связана культуроведческая компетенция, понимаемая как «осознание русской языковой картины мира» [1; 3]. В обновленных программах по русскому языку так определяется цель обучения: «...формирование представлений о национально-культурной специфике русского языка, культуре русского, казахского и других народов; воспитание сознательного отношения к языку как средству общения, источнику знаний, духовно-нравственной ценности, как к языковому капиталу, способствующему успешной социализации в обществе» [2; 4]. Культурно-философский подход предполагает формирование представления о русском языке как доминанте духовной.

В результате глобальной коммуникации и свободного доступа к информации индивидуальные возможности личности резко расширились, происходит осознание соизмеримости личности с миром, его «языковой картиной», именно это выдвинуло личность как главенствующий объект философии, культурологии, языкознания.

В условиях многоязычия и процессов интеграции особую актуальность приобретает проблема формирования личности учащегося в процессе освоения им этнических и общечеловеческих ценностей, способного к свободному межкультурному взаимодействию в полиэтническом обществе. В современной лингвистике используется понятие, наиболее целостно выражающее представление о взаимосвязи языка и культуры, художественной картине мира, обладающее большим потенциалом для решения задач гуманитарного образования, — это концепт. Изучением концептов занимаются и лингвокультурология, и когнитивная лингвистика.

Лингвоконцептологический подход позволяет понять национально-специфическую картину мира изучаемого языка сквозь призму ее концептосферы. Реализация лингвоконцептологического подхода обеспечит изучение языка и овладение речью в контексте культуры путем координации всех уровней владения языком (вербально-семантического, когнитивного, мотивационно-прагматического). Кроме того, данный подход способствует формированию ряда компетенций, а также реализует личностно-ориентированную направленность обучения как одну из современных инновационных тенденций.

Исследование концептов и средств их выражения в разных языках позволяет ответить на сложные вопросы: в каком виде окружающий мир отражается в сознании человека, какой опыт взаимодействия с природой и себе подобными отражается в концептах, каким образом отражается в них культура, менталитет народа, его картина мира.

Изучением «культурных концептов», т.е. понятий, являющихся ценностями культуры и выражающихся, прежде всего, (но не единственно) абстрактными словами типа «Истина», «Вера», «Радость», «Добро», «Семья», «Любовь» и т.п. занимается дисциплина — концептология, отмечает Ю.С. Степанов. Объект «культурной концептологии» — не менее двух текстов, так как для понимания каждого культурного текста необходимо сравнение [3; 3].

Культурный концепт связан не с мыслительными и речевыми структурами индивида, а с культурой. Исследователи, изучающие культурные концепты, пишут о концепте как об основной составляющей культуры. «Культура — это совокупность концептов и отношений между ними», — указывает Ю.С. Степанов [3; 40]. По мнению В.И. Карасика и Г.Г. Слышкина, именно культура детерминирует концепт. Концепт, по мнению этих авторов, является ментальной проекцией элементов культуры [4; 75]. Известный лингвист А. Вежбицкая не использует термин «концепт», но она вводит понятие «ключевые слова» культуры, которые являются теми же культурными концептами. «Ключевые слова» — это слова, особенно важные и показательные для отдельно взятой культуры» [5; 35]. Эти слова «могут анализироваться как центральные точки, вокруг которых организованы целые области культуры» [5; 37].

Если индивидуальные концепты хранятся в сознании индивида, то культурные — в коллективном языковом сознании. Это общенародное достояние, хранящееся посредством языка в памяти народа. Культурные концепты образуют концептосферу народа.

Как считает В.И. Карасик, «выявление концептов, составляющих константы той или иной культуры, это, по сути дела, исследование бесконечности. Можно спорить по поводу того, относится ли тот или иной концепт к константам культуры — культура развивается, концепты подвижны и принимают различные оболочки, отдельность концепта может быть иллюзорной». Под культурными, или ценностными, доминантами понимаются наиболее существенные для определенной культуры смыслы, совокупность которых образует тип культуры, поддерживаемый и сохраняемый в языке [6; 169].

В современной лингвистике можно выделить два основных подхода к пониманию семантики содержания концепта: лингвокогнитивный и лингвокультурологический. Лингвокогнитивные исследования концепта имеют типологическую направленность и сфокусированы на выявлении общих закономерностей в формировании ментальных представлений. Они ориентированы на семасиологический вектор: от смысла (концепта) к языку (средствам его вербализации) [6; 9]. В рамках лингвокультурологического подхода при исследовании семантики концепта определяется культурологическая значимость термина, концепт признается «базовой единицей культуры, ее концентратом» [7; 116].

Понятие «концепт» является основной единицей обучения на всех этапах и уровнях реализации лингвокультурологической концепции обучения русскому языку, одной из базовых единиц, связанных с исходными понятиями концепции. В лингвокультурологии концепт также характеризуется многомерным и многоплановым содержанием. В.И. Карасик называет концепт «многомерным, смысловым образованием, в котором выделяются ценностная, образная и понятийная стороны» [7; 109]. Базируясь на многомерной модели, предложенной В.И. Карасиком, мы попытались соотнести поня-

тийный, образный и ценностный составляющие концепта с конкретными методами и приемами изучения культурных концептов на уроках русского языка, предложить соответствующий комплекс упражнений и заданий. В обобщенном виде предлагаемая лингвометодическая система конструирования семантического содержания культурного концепта представлена в таблице.

Т а б л и ц а

Лингвометодическая система конструирования семантического содержания культурного концепта

Составляющие концепта	Методы и приемы	Упражнения и задания
1	2	3
Понятийный	Концептуальный анализ слова. Лингвокультурологическая задача	Составьте словарный портрет слова-концепта (слово на уровне словаря), презентация слова
	Этимологический анализ слова (установление «внутренней формы» слова на основе этимологического и историко-культурного анализа)	Выясните этимологическое значение слова-концепта в словаре. Расскажите, что вас поразило в этимологии слова. Напишите сочинение-этюд о происхождении слова. Найдите соответствия в других языках (есть или нет)
	Метод построения полей смысла, «понятийного поля»	Установите понятийное значения слова-концепта (по энциклопедическим словарям — общим и специальным). Составьте кластер к слову-концепту
	Паремиологический анализ (учащиеся видят, как может изменяться значение одного и того же слова, когда оно оказывается в окружении других слов)	Подберите и проанализируйте фразеологизмы со словом-концептом
Образный	Анализа текста. Анализ метафорических реализаций языковых воплощений концепта	Работа с пословицами, поговорками: — объясните смысл пословиц, поговорок, где встречается слово-концепт; — выявите значение слова в поговорках. Выпишите из словарей словосочетания со словом-концептом, определите коннотативное значение, распределите по группам с положительным, нейтральным или отрицательным значениями. Нарисуйте слово-концепт. Составьте словарную статью для слова-концепта
	Культурологический комментарий	Дайте комментарий к устаревшим словам, которые имеются в предложении, тексте со словом-концептом. Напишите лингвокультурологический этюд по концепту (эмоционально-ситуативный)
Ценностный	Концептно-ассоциативный метод (ассоциативный эксперимент: свободный, направленный) помогает выявить доминантные смыслы и выстроить полевую структуру концептов	Предложите ваши ассоциации к слову-концепту. На основе результатов ассоциативного эксперимента составить «облако слов» по теме

1	2	3
	Анкетирование. Рецептивный эксперимент	Социологический опрос: учащиеся опрашивают людей разного возраста с целью выяснить, как понимается данный концепт в обществе. Ответьте на вопросы анкеты: Как бы вы объяснили иностранцу, что такое... Подберите синонимы к ...; Назовите противоположное понятие ... и т.д.

В школьных учебниках по русскому языку концепт — это одна из единиц, наряду со словом и текстом формирующая лингвокультурологическое поле учебников. Рассмотрим основные методы и приемы работы с концептами на уроках русского языка. Работу с концептами (или концептуальный анализ) можно начинать с уже имеющихся схем, алгоритмов, но при этом важно учитывать возрастные особенности школьников, их личный жизненный и читательский опыт.

На всех уровнях (понятийном, образном и ценностном) метод концептуального анализа нацелен на работу не только со значениями слов, но и со всем комплексом смыслов, связанных с его восприятием и употреблением, что, несомненно, способствует расширению знаний учеников о мире. Школьный концептуальный анализ опирается на практические результаты, достигнутые современной лингвистикой, и учитывает:

- семантические отношения изучаемого концепта с другими словами родной культуры;
- место концепта в системе ценностей;
- функции данного концепта в жизни человека.

Цель школьного концептуального анализа слова — дать по возможности более полное знание о понятии, существующем в сознании носителей культуры и выраженном в определенных языковых стереотипах, формирующих наивно-языковую картину мира.

Метод культуроориентированного анализа слова, или портрет слова. На данном этапе происходит актуализация представления о предмете, действии, признаке, явлении. Данный метод используется преимущественно при анализе исконно русских слов. Задача учителя: показать учащимся, как в слове отразились особенности национальной культуры и мировоззрение народа, т.е. по возможности извлечь всю культурную информацию, которую аккумулирует в себе данное слово.

Метод построения полей смысла. Учитель записывает слово в центре доски и объявляет, по какой схеме и какие «поля смыслов» должны быть заполнены, например: вверх — «слова-спутники» (ассоциации), вниз — «слова-родственники» (однокоренные слова), справа — «слова-друзья» (синонимы), слева — «слова-враги» (антонимы). Количество «полей смыслов» может быть изменено в зависимости от уровня знаний учащихся, времени, отводимого на эту работу, степени сложности слова. «Поля смыслов» могут быть и такими: загадки, пословицы, словосочетания, афоризмы, поэтические строки, фразеологизмы, включающие слово. Цель метода заключается в том, чтобы учащиеся не просто показали уровень информированности о том или ином слове, но систематизировали свои знания в соответствии с выделенными учителем «полями смыслов».

При работе с ассоциациями по поводу изучаемого понятия можно использовать метод концептно-ассоциативный. Здесь используется связь с разными видами искусства. На этапе работы с ассоциациями ребята подбирают синонимы, образы, примеры, связывающие изучаемое понятие с другими, уже известными концептами. Дополнить концепт эмоциональными переживаниями помогают изобразительное искусство, музыка, фильмы, социальные ролики. Они через чувственную сферу каждого ученика наполняют концепт эмоциональными переживаниями, важными для ученика. Именно эти переживания останутся с ребёнком на всю жизнь и позволят ему выстроить в своём сознании систему мыслей, образов, возможных ассоциативных ходов, связанных с данным понятием.

Лингвокультурологический этюд — сочинение небольшого объёма, созданное на основе конкретных культурных концептов и предусматривающее тематическую и стилистическую завершенность.

Существуют следующие типы лингвокультурологических этюдов:

- этимологические;
- эмоционально-ситуативные.

Написанию этимологических этюдов предшествуют лингвокультурологические задачи (ЛКЗ) на установление внутренней формы слова. Обнаружить изначальную образность слова (*стыд* — *стужа*, *тоска* — *туга*, *гнев* — *гниль*, *радость* — *радуга*) и творчески обыграть её всегда интересно и увлекательно для ученика. Эти задачи и решает этимологический этюд.

Учитель может обращаться к данному типу этюда, чтобы стимулировать и развивать собственную мысль учащихся, а значит, формировать историко-культурный подход к родному слову. В этимологических этюдах непосредственное ощущение слова и его национальной специфики соединяется с научной этимологией, что свидетельствует о развитии исторической рефлексии на словопроизводстве.

В работе над созданием эмоционально-ситуативных этюдов можно выделить три направления, связанных с разными установками на «проживание» лингвокультурного концепта:

- установление разновидностей ситуаций-причин, вызывающих ту или иную эмоцию (как положительную, так и отрицательную), и способов преодоления депрессивных (представленных в языке концептами «горе», «печаль», «тоска», «скука») и тревожных (соответственно — «страх», «ужас», «тревога», «испуг») состояний;
- описание внешних проявлений эмоций, называемых с помощью слов «страх», «гнев», «скука», «злость», «отвращение» и др.;
- переживание современными подростками культурно-обусловленных сценариев чувств.

Лингвокультурологическая задача. Классификация лингвокультурологических задач, направленных на моделирование концепта, включает:

- лексико-семантические, целью которых является создание словарного портрета концепта (слово на уровне Словаря — лингвистического и энциклопедического);
- структурно-семантические, направленные на создание контекстуально-метафорического портрета концепта (слово на уровне словосочетания и микротекста);
- текстовые (большинство из которых обращены к художественному тексту), цель которых — создание словесного портрета концепта (слово на уровне текста и в диалоге культур) [8; 28].

В условиях сложной лингвокультурологической деятельности, в ходе которой расширяются знания учащихся не только о слове, но и о мире («Что такое мир, в котором я живу?»), а также определяется отношение к этому миру («Кто я в этом мире и как мне жить?»), данные упражнения (рассматриваемые как ЛКЗ) чаще всего имеют комплексный характер (языковой и интеллектуально-речевой) и продиктованы логикой учебного процесса, «в основе которого ... лежат логика движения содержания изучаемого и логика развития ученика» [9; 28].

Эффективной работой с концептами можно считать методику творческой мастерской одного слова. Преобладающие методы на таких уроках: проблемно-поисковые и диалогические.

Виды работ:

- работа со словарями разных видов;
- социологический опрос. Учащиеся опрашивают людей разного возраста с целью выяснить, как понимается данный концепт в обществе. Результаты опроса анализируются на занятии;
- раскрытие содержания концепта в произведениях устного народного творчества.

Метод концептуальной карты — графическое представление, отражающее основные идеи, возникающие в процессе восприятия и анализа текста, а также показывающие связи одних положений с другими. Концептуальная карта визуально отражает набор смысловых единиц (концептов). Готовые концептуальные карты собираются в папку — скоросшиватель и дополняются при изучении других произведений. Таким образом, у каждого выпускника 9 или 11 класса на руках оказывается готовое пособие для написания любых сочинений и эссе.

Технология концептуального изучения текста направлена главным образом на развитие концептуального мышления обучающихся и формирование их личностной концептосферы. Определение сути этой технологии дано ее разработчиками И.П. Михайловой и Л.А. Семеновой: «Данный метод направлен на встраивание новых знаний, получаемых при анализе поэтического текста, в существующую концептосферу читателя» [10; 13]. Любой текст художественного произведения включает в себя различные художественные образы, представления, ассоциации, эмоции, понятия, оценки, иными словами он представляет собой некий набор концептов, наиболее значимых элементов. Основная сущность концепта не всегда одинакова. Она раскрывается только в определенном культурологическом контексте. Основная цель концептуального анализа — создание концептуальной карты, т.е. вы-

деление базовых и вспомогательных концептов и определение связей между ними. В результате проделанной работы читатель должен определить авторскую систему представлений о мире. Очень часто она имеет полное несовпадение с читательской.

Учитывая же специфику концепта, имеющего сложную структуру (в которую входят понятие как обязательный компонент, а также образная, оценочная и ценностная составляющие), необходимо выделить четыре этапа работы с социально-духовными (родина, патриотизм и др.) и этическими концептами (правда, справедливость, совесть и др.):

- ассоциативно-интуитивный;
- словарный;
- контекстуально-метафорический;
- концептуальный.

Концептуальная методика — методика по своей сути текстоориентированная.

Идея текста как основы всей системы обучения связной речи хорошо и плодотворно соотносится с идеей развития речи на концептуальной основе. Изучение концепта состоит в смысловом развертывании «свернутого текста» на базе языковых данных и определенной группы текстов, включая фольклор, мифологию, Библию, русскую и мировую классику, философско-религиозную и социальную публицистику и т.д. При этом воплощение концептов в языке в первую очередь осуществляется при помощи слов с опорой на их значения (как фундамента национальной языковой картины мира). Содержание же концептов (смыслы), свойственных тому или иному художнику слова, определяется особенностями его авторского мировоззрения, художественно-образного мировосприятия и индивидуально-авторской картины мира.

Принципиальная черта данной методики — ее интегративность. Межпредметная интеграция (русский язык, литература, искусство, история) в этом случае — одновременно цель и средство обучения. Интеграция как цель обучения развивает способности учеников к концептуальному мышлению, обеспечивает целостность филологического знания как результата формирования целостной духовной картины мира, выраженной в языке и литературе. Интеграция как средство обучения указывает конкретный способ объединения усилий двух учебных предметов: русского языка и литературы — в развитии речи учащихся. Объединение осуществляется на основе концептов русской культуры, т.е. на глубинном семантическом уровне. А это означает, что концепт становится эффективным интегративным средством сближения задач литературного и речевого развития школьников на базе изучения общих «культурных тем» [11; 29].

В современной лингводидактике активно разрабатывается методика работы со словом (концептом) как с культурным артефактом. Исследование путей реализации ценностно-ориентированных подходов и принципов обучения языку в данном аспекте приобретает все большую актуальность. Методисты предлагают отбирать ценностно-значимые компоненты национальной концептосферы (концепты), на основе которых следует формировать мировоззрение учащихся [12; 25].

В связи с установкой на личностный характер обучения в рамках обновленного содержания образования изучение концептов призвано занять одну из лидирующих позиций при формировании метапредметных и интегративных знаний.

Таким образом, лингвоконцептологический подход не только способствует развитию речи учащихся, но и раскрывает и обогащает их внутренний мир, способствует воспитанию высоких духовно-нравственных качеств. Следует отметить, что важность изучения концептов, актуальность реализации лингвоконцептологического подхода в обучении языковым дисциплинам обусловлена современными требованиями в контексте модернизации школьного образования. Только настойчивое обращение к культурным, общечеловеческим ценностям способно стать основой социализации личности, нравственного воспитания учащихся на принципах гуманизма. Концепт как эвристическая единица играет в этом процессе главенствующую роль. Кроме того, результаты изысканий в этой области пополняют методический арсенал учителя, обучающего школьников гуманитарным предметам, новыми методами и приёмами, позволяющими расширить представления об известных словах, обогатить лексический запас, помочь построить целостную картину мира.

Список литературы

- 1 Мишати́на Н.Л. Современная методика: инновационный путь развития / Н.Л. Мишати́на // Русский язык в школе. — 2009. — № 2. — С. 3–6.
- 2 Типовая учебная программа по учебному предмету «Русский язык» для 5–9 классов уровня основного среднего образования (с русским языком обучения) по обновленному содержанию. — Астана, 2016.
- 3 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. — М.: Школа Языки русской культуры, 1997. — 824 с.
- 4 Карасик В.И. Лингвокультурный концепт как единица исследования / В.И. Карасик // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: сб. науч. тр. / В.И. Карасик, Г.Г. Слышкин / под ред. И.А. Стернина. — Воронеж, 2001. — С. 75–80.
- 5 Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языка / А. Вежбицкая. — М. Языки русской культуры, 1999. — 293 с.
- 6 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. — Волгоград, 2002 — 477 с.
- 7 Воркачев С.Г. Сопоставительная этносемантика телеономных концептов: любовь и счастье (русско-английские параллели) / С.Г. Воркачев. — Волгоград: Перемена, 2003. — 151 с.
- 8 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. — М.: Гнозис, 2004. — 390 с.
- 9 Загвязинский В.И. Методология и методы психолого-педагогического исследования: учеб. пос. / В.И. Загвязинский, Р. Атаханов. — М.: Академия, 2001. — 208 с.
- 10 Михайлова И.П. В мире поэзии В.В. Бородаевского: анализ поэтического текста методом концептной карты: учеб. -метод. пос. для учителей-словесников, учащихся школ, студентов колледжей, вузов / И.П. Михайлова, Л.А. Семёнова. — 1-е изд. — Курск: ЮМЭКС, 2013. — 88 с.
- 11 Мишати́на Н.Л. Диалог с культурными концептами в 5–11 классах (русский язык, литература, развитие речи): учеб.-метод. пос. (Сер. «Образ человека, в Слове явленный») / Н.Л. Мишати́на. — СПб.: Наука-САГА, 2004. — 256 с.
- 12 Львова С.И. Аксиологические основы современного школьного курса русского языка / С.И. Львова; сост., отв. ред. Т.В. Симашко // Проблемы концептуализации действительности и моделирования языковой картины мира: сб. науч. тр. — Вып. 4. — М.: Архангельск, 2009. — С. 444–448.

Ә.Е. Ағманова, М.В. Валова

Жаңартылған білім беру мазмұны контекстінде мәдени концептерді үйрену әдістемесі

Мақалада мәдени концепт орыс тілін оқытудың білім беру нысаны ретінде қарастырылған. Орыс тілін оқыту үрдісіндегі мәдени концептердің маңызы мен ролі талқыланды, Қазақстандағы жаңартылған білім беру мазмұны контекстінде мәдени концептерді үйрену әдіс-тәсілдері ұсынылды. Лингвоконцептологиялық тәсіл оқытылатын тілдің өзіне тән ұлттық ерекшеліктерін түсінуге, оқушылардың сөйлеу дағдысын тиімді дамытуға ықпал етеді. Бұл тәсіл халықтың ұлттық менталитетін, білім мен тәрбие берудегі педагогикалық мақсаттарын ескере отырып, «Орыс тілі» оқу пәнінің мазмұнына енген мәдени мағынаны анықтауға, жүйеге келтіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар оқушыларға мәдени тұжырымдарға салынған құндылықтарды меңгеруге көмектеседі, оқушының рухани-өнегелі тұлға болып қалыптасуына ықпал етеді.

Кілт сөздер: лингвоконцептологиялық әдістеме, концепт, орыс тілі, жаңартылған білім беру мазмұны, әдіс-тәсілдер.

A.Ye. Agmanova, M.V. Valova

Approaches to the study of cultural concepts in the context of updated content of education

In the article the cultural concept as an educational object of learning Russian language as a native language is considered. The place and role of cultural concepts in the process of learning Russian language are analyzed, the methods and techniques of working with cultural concepts in the context of the updated content of school education in Kazakhstan are presented. The linguistic and conceptual approach assists to the understanding of the national picture of the world of the language being studied, effective student speech development. Considering the national mentality of the people and the pedagogical goals of training and education, this approach provides to strengthen, systematize and define the cultural meanings included in the content of the subject «Russian language». Also it helps students to learn the values which embodied in cultural concepts, makes it possible to form the spiritual and moral personality of the student through the word.

Keywords: linguistic and conceptual approach, concept, Russian language, updated content of education, methods and techniques.

References

- 1 Mishatina, N.L. (2009). *Sovremennaiia metodika: innovatsionnyi put razvitiia* [Modern methodology: an innovative way of development]. *Russkii yazyk v shkole — Russian language at school*, 2, 3–6 [in Russian].
- 2 *Tipovaia uchebnaia prohramma po uchebnomu predmetu «Russkii yazyk» dlia 5–9 klassov urovnia osnovnogo sredneho obrazovaniia (s russkim yazykom obucheniia) po obnovlennomu sodержaniiu* [The standard curriculum for the subject «Russian language» for 5–9 grades at the level of basic secondary education (with Russian language of instruction) on the updated content]. (2016). Astana [in Russian].
- 3 Stepanov, Yu.S. (1997). *Konstanty. Slovar russkoi kultury. Opyt issledovaniia* [Constants. Dictionary of Russian culture. Research experience]. Moscow: Yazyki russkoi kultury [in Russian].
- 4 Karasik, V.I., & Slyshkin, G.G. (2001). *Linhvokulturnyi kontsept kak edinita issledovaniia* [Linguocultural concept as a unit of research]. *Metodologicheskie problemy kognitivnoi linhvistiki — Methodological problems of cognitive linguistics*, 75–80. I.A. Sternina (Ed.). Voronezh [in Russian].
- 5 Vezhbitskaia, A. (1999). *Semanticheskie universalii i opisaniie yazyka* [Semantic universals and language description]. Moscow: Yazyki russkoi kultury [in Russian].
- 6 Karasik V.I. (2002). *Yazykovoii kruh: lichnost, kontsepty, diskurs* [Language circle: personality, concepts, discourse]. Volgograd [in Russian].
- 7 Vorkachev, S.G. (2003). *Sopostavitelnaia etnosemantika teleonomnykh kontseptov: liubov i schastie (russko-angliiskie paralleli)* [Comparative ethnosemantics of teleonomic concepts: love and happiness (Russian-English parallels)]. Volgograd: Peremena [in Russian].
- 8 Karasik, V.I. (2004). *Yazykovoii kruh: lichnost, kontsepty, diskurs* [Language circle: personality, concepts, discourse]. Moscow: Hnozis [in Russian].
- 9 Zagviiazinskii, V.I., & Atahanov, R. (2001). *Metodologiiia i metody psikhologo-pedahohicheskoho issledovaniia* [Methodology and methods of psychological and pedagogical research]. Moscow: Akademiia [in Russian].
- 10 Mihailova, I.P., & Semionova, L.A. (2013). *V mire poezii V.V. Borodaevskoho: analiz poeticheskoho teksta metodom kontseptnoi karty* [In the world of poetry of V.V. Borodaevsky: analysis of poetic text using the concept map method]. Kursk: IuMEKS [in Russian].
- 11 Mishatina, N.L. (2004). *Dialoh s kulturnymi kontseptami v 5–11 klassakh (russkii yazyk, literatura, razvitiie rechi)* [Dialogue with cultural concepts in grades 5–11 (Russian, literature, speech development)]. Saint Petersburg: Nauka-«SAGA» [in Russian].
- 12 Lvova, S.I. (2009). *Aksiologicheskie osnovy sovremennoho shkolnogo kursa russkogo yazyka* [Axiological foundations of the modern school course of the Russian language]. *Problemy kontseptualizatsii deistvitelnosti i modelirovaniia yazykovoii kartiny mira — Problems of conceptualization of reality and modeling of the linguistic picture of the world*, Issue 4, 444–448. Moscow: Arkhangel'sk [in Russian].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Agmanova, A.Ye.** — Doctor of philological sciences, professor, Pavlodar State Pedagogical University, Kazakhstan.
- Amanbekova, D.Ye.** — Teacher of the Chair of foreign philology, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Aytbayeva, B.M.** — Candidate of philological sciences, associate professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Filimonova, A.P.** — Master of philology, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Hu XinHua,** — PhD, Professor of the Faculty of Chinese Language and Literature, Shihezi University, China.
- Imangazinov, M.M.** — Doctor of philological sciences, professor, I. Zhansugurov Zhetysu State University, Taldykogan, Kazakhstan.
- Iskaliyeva, A.T.** — Master of pedagogical sciences, senior teachers of CDL (center of development of languages), Zhangir khan West Kazakhstan agrarian-technical university, Uralsk, Kazakhstan.
- Issaliyeva, A.A.** — Master of pedagogical sciences, senior teachers CDL (center of development of languages), Zhangir khan West Kazakhstan agrarian-technical university, Uralsk, Kazakhstan.
- Issina, G.I.** — Doctor of philological sciences, professor of the Chair of foreign philology, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Karipbaev, Zh.** — Doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Kasenova, N.A.** — Master of pedagogical sciences, senior teachers, Karaganda state technical university, Kazakhstan.
- Kenzhegalyev, S.A.** — Master of pedagogical sciences, teacher, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Kharitonova, L.M.** — Candidate of philological sciences, associate professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Kiyнова, Zh.K.** — Dean of the Faculty of Kazakh Philology and World Languages, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan.
- Kurman, N.J.** — Doctor of pedagogical sciences, professor, Kazakhstan branch of M.V. Lomonosov Moscow state University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Kurmanova, B.Kh.** — Teacher, Zhangir khan West Kazakhstan agrarian-technical university, Uralsk, Kazakhstan.
- Masakova, G.A.** — PhD, professor, Humboldt Berlin University, Germany.
- Mussaly, L.Zh.** — Candidate of philological sciences, associate professor, Al-farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Mustoyapova, A.T.** — Candidate of philological sciences, associate professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.

-
- Ospanova, B.R.** — Candidate of philological sciences, associate professor, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Shaibakova, D.D.** — Doctor of philological sciences, professor, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
- Sherizatova, Zh.Zh.** — Senior lecturer, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Sonmez Margaret Jeanne, M.** — Professor, Middle East Technical University, Ankara, Turkey.
- Telgaraeva, L.B.** — Doctoral student, Al-farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Tyurina, S.Yu.** — Candidate of philological sciences, associate professor, Ivanovo State Power University, Russia.
- Valova, M.V.** — Doctoral student, Pavlodar State Pedagogical University, Kazakhstan.
- Vesselinov, Dimitar** — Head of the Department of Foreign Languages and Applied Linguistics, Sofia University «St. Kliment Ohridski», Bulgaria.
- Zhakulayev, A.M.** — Candidate of philological sciences, senior lecturer, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Zhauynshiyeva, Zh.B.** — Doctoral student, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan.